

De betoverde wereld : zynde een grondig onderzoek van 't gemeen gevoelen aangaande de geesten, derselver aart en vermogen, bewind en bedryf : als ook 't gene de menschen door derselver kragt en gemeenschap doen

<https://hdl.handle.net/1874/204920>

Monothé III

Par. Villaridos del. m. Naro. 1664

300

DE
BETOVERDE
WEERELD,

Zynde een

GRONDIG ONDERSOEK

Van 't gemeen gevoelen aangaande de GEESTEN, derselver
Aart en Vermogen, Bewind en Bedryf: als ook 't gene de
Menschen door derselver kragt en gemeenschap doen

In vier Boeken ondernomen

Van

BALTHASAR BEKKER S. T. D.

Predikant tot Amsterdam.

AMSTERDAM,
By DANIEL VAN DEN DALEN,
Boekverkoper op 't Rokin / bezijden de Beurs. 1691.

Der

B E T O V E R D E

W E E R E L D,

Het

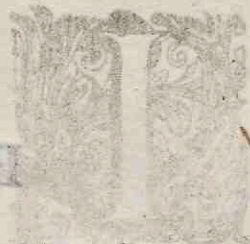
E E R S T E B O E K,

Waar in de Gevoelens en Gewoonten van alle Vol-
keren, die sy r'allen tyde ontrent God ende Geesten
gehad hebben, ende als noch zijn hebbende,
aangewefen staan.

Niemand oof leuwer noch vromer
voorn te doen over de
die de hooft van de

B E T O U E R D E

B E R I G H T.

Alzo hoor den eersten druk der twee eerste hoeken deses werks in 8°: by Hero Nauta tot Leeuwarden een acte van Privilegie staat / op den naam van BAREND BEEK, Boekverkoper in den Hage / ende daar in gemeld word / dat hy besig was met dat Boek te drukken: so verklaart den Auteur / hier met sijne eigene hand / dat hy Barend Beek niet en kent / ende hem directelick noch indirectelick nooit iets te drukken gegeven heeft; maar deses druk van alle de vier hoeken in 4°. aan niemant anders dan aan DANIEL vanden DALEN toegestaan. Verhalven kent hy voortaan geen exemplaren hoor de sijne / dan die op dese wijze van hem self onderschreven zijn.

Drukken
D. Nauta

V O O R R E D E

Den Bescheidenen en opmerkenden Leser,

S A L I G H E I D!

U Ndien ooit schryver nodig vond, enig bericht vooraf te doen over een werk dat hy aan 't licht gaf: so dunkt my, dat ik, in fulk ene gelegenheid als dese is, niet anders soude mogen doen. Want ik daar toe boven anderen twee besondere redenen hebbe: waar van d'eene de omstandigheden, by 't uitgeven des werx voorgevallen, en 't ander den inhoud desselvs betreft. Beide vreemd en ongewoon, en 't laatste noch voor vreemder aangesien door middel van het eerste. Dies wil ik hier den gunstigen en waarheid lievenden Leefser bericht af doen; eerst van 't een, daarna van 't ander.

Hoe ik dan allereerst tot die gedachten quam, dat ik iets ter sake dienende, daar dit boek van spreekt, in 't licht geven soude: heb ik over seven jaren, op 't einde mijner Voorrede over 't werk van de Kometen, met weinig woorden aangewezen; 't gene ik nu, tot bericht des Lesers, wat omstandeliker sal verklaren. Besig zijnde in 't verhandelen van den Profeet Daniel op den Predikstoel; en gekomen tot het 11. vers des 2. hoofdstuks, daar de *Toveraars*, also genaamd, hen self belijden niet bequaam te zijn, om des Konings droom te melden: so besloot ik daar uit, wat men van des Duivels kennisse, hem gemeenlik toegeschreven, volgens desen te gelooven heeft. Ende want my dochte, dat het niet ondienstig wesen soude, sijn vermogen insgelijx te ondersoeken; of dat so groot wel wesen moghte als men van hem seit: so trad ik eens ter syden, ende nam ter naast volgende gelegenheid tot mijnen text voor het gene men Ex. 8: 18. leeft; dereden soekende, waarom die *Toveraars* niet so wel luifen als vorsch en slangen voortbrengen konden. De Heer Tamminga, losliker en saliger gedachtenisse, Heere van Beltingweer enf. een geleerd en godvruchtig edelman, was dies tyds in de kerk; en had in die verhandelinge groten smaak. Ende also sijnne Hoog Ed. oordeelde, dat daar iets in was, 't welk gelezen zijnde, gelijk het nu gehoord was, by geoesende verstanden.

Aan den L E S E R.

toestemminge verdienen, en den ongeoeffenden onderrichtinge geven konde: heeft my deselve dikmaals, so door anderen als in eigener persoon, aangemaand, om het te doen drukken. Ondertusschen nooit sonder werk zijnde, (waaraf ook gedrukte boeken, so van andere als van mijne eigene hand, getuigen moeten) schoon ik 't niet affloeg; so ging dat noch so haast niet voort. Zedert evenwel noch tweemaal over sulke stoffe gepredikt hebbende, van Sauls Waarzegster in de Niewe, en van Jobs Duivel in de Westkerk: gaf dat nieuwe gelegenheid aan meer anderen, om my tot het uitgeven van enige mijne betragtingen over die stoffe aan te porren. Noch eens is het te pas gekomen, dat ik tegen 't einde des jaars 1689. den text Gal. 5: 19. in enige lessen vervolgens verhandelende; in de Gasthuis kerke iets van dese stoffe te melden hadde over 't Grieksche woord *φαρμακία*, 't welk onse Oversetters *venijngevige* vertaald hebben. Om my echter niet ten breedsten daar op uit te laten, beriep ik my op 't gene daar af in korten stond aan 't licht te komen; also dit werk doe al onder handen was. Waarom niet eerder, dat heb ik reeds geseid: maar hoe 't by komt, dat het dus lang onderwege blijft, heb ik mijnen Leserverder te berichten. Wanecr ik over seftien jaren uit Friesland, met mijn beroep van Franeker na Loenen trok; deed ik mijnen Drukker H. Nauta tot afscheid dese belofte: dat hy 't eerste werk, groot of klein, dat ik, nu in Holland komende, moghte komen uit te geven, tot onderhoudinge der oude kennis hem te drukken geven soude. Daar toe quam ik eerder niet, dan wanneer de Komeet, die in 't jaar 1680. en 1681. scheen, my stof tot schryven gaf: welke ik in een boexken, *Onderzoek over de Kometen* genaamd, begreep, dat in 't jaar 1683. in 't licht quam. Doch mitsdien dat hy 't gaarn wat groter hadde, ende het my ongelegen was, veel over zee, en verre van de hand te laten drukken: so beloofde ik hem nader, dat ik 't selfde werksken by 't herdrukken vergroten, of met een aanhangsel van enig ander werk vermeerderen soude. Tot het eerste vond ik geene reden: also my niemant, mondeling noch schriftelik, enige nieuwe stoffe, 't zy tot nadere verklaringe, 't zy tot bevestiginge, 't zy ook tot verbeteringe, heeft toegebracht, of voorgeworpen. Des heb ik mijne belofte willen quytten, door iets anders by het vorige te voegen, datter niet qualik by passen moghte, en al lange by my ernstig overwogen was. So had

Aan den L E S E R.

had ik dan een *Onderzoek over 't stuk der Toverij en Spokery* gereed gemaakt, dat ontrent so veel bladen besloeg, als dat van de Kometen: ende liet hem dit in den hefft des voorledenen jaars herdrukken, in meininge 't ander daar dan by te voegen. Doch hebbende (als geseid is) al enigen tijd te voren, ende noch jongst den 27. van Slaghtmaand 1689. 't gemeen gevoelen opentlik op stoel weersproken; so quam my effen twe dagen daar na een *Verhaal van ontdekte Toverij* (somen 't noemde) uit Engeland ter handden; so als het daar, als wat besonders, in druk uitgegeven was. 't Welk bevindende van sulken inhoud te zijn, dat het nadrukken desselfs in onse tale, vermits de nieuwsgierigheid der menschen, eerlang onvermijdelik te verwachten stond, ende mijn gevoelen echter regelrecht strijdig was met het gene daar in wierd geacht bewesen te zijn: so sagh ik te gemoete, dat lichtelik daar door enig vooroordeel tegen mijne gedachten, noch so versch ter preke verklaard, en so vryborstig uitgesproken, daar uit soude gevat worden; met onvermogen, om de kraght van 't bewijs, 't welk sich hier in dat werk scheen op te doen, te wederstaan. Dies wierd ik te rade, het liever self in onse taal aan 't licht te brengen, eer het een ander dede: mits daar by voegende enige mijne Aanmerkingen, dienstig om den Leser de ogen te openen; waar mede hy alle diergelijke vertellingen ten gronde toe beschouwende, geen en nood meer hebben mochte, om daar door in de gemene dolinge versterkt te worden. Met dat Bericht verfocht ik doe den Leser, sich voor eerst te willen behelpen, tot dat de druk van 't voorschreven werk, belangende de Toverij, geëindigd ware; waar toe ik meinde dat ik geen langer tijd als tot in d'andere maand behoeven soude. Maar 't ongemak des winter-tijds en der plaatse over zee, mitsgaders 't werk van Ainsworth, op deselfde pers gedrukt, bragt daar enigen hinder aan: waar mede de tijd vast lengende, mijn werk, gedurig voor ogen zijnde, onder de hand aanwies; en dat van de Kometen verre over 't hoofd. Met een quamen middelertijd door 't verbreiden van 't vooruitgesonden Engelsch Verhaal verscheidene brieven van ge oefende verstand en; en wierd ik overal daar 't pas gaf, ook mondeling door geleerde luiden over dit stuk aangesproken, so die tegen als die met my hielden. Daar door wierd my so veel stoffe, 't zy tot nader onderzoek, het zy tot bevestiging of verklaringe, ook tot verdere uitstrekkinge mijns gevoelens, aan

de

Aan den L E S E R.

de hand gegeven; dat ik 't werk noch gens vermeerde, en in anderorde schikte; so verre dat het gene nauwelix een boexken was tot een volflagen boek gegroeid is. Ondertusschen ging my de druk tot Leeuwaarden niet alleen te langzaam voort: maar ook te lastig, om de verbeteringe der drukfouten, die der noch maar al te veel in 't eerste deel gebleven zijn. Om die beide oorsaken braght ik 't werk met het begin des tweeden deels hier t'Amsterdam over: daar ook al enige tijd doorliep eer 't aan den gang raakte; echter, uit voorseide reden, beter ging na mijnen sin. Ondertusschen wist een ander niet, waarom 't werk so lang achter bleef; en meinden enigen al (ja seiden 't ook volmondig uit) dat my de moed in de hielen fonk, om tegen den Duivel in 't veld te treden. Daarom, en om dat gedurig vragen en schrijven, wanneer dat eindelijk mijn boek aan 't licht te komen stonde: so gaf ik de twee eerste boeken vast aan 't licht, achter uit de twee laatste noch wat aangevuld, op dat het als een werk op sich selve moght bestaan, ende dat, om den Leser des te eerder te voldoen. Hopende ondertusschen, dat ons God de dagen, ende my so veel genade geven soude, dat ik moght vervullen 't gene noch ontbrak, ende buiten twijfel uit het lesen van dit werk nadere overdenkinge vereischen soude. Doch meinende dit werk voor 't uiteinde des voorledenen jaars, mede tot gerief der Boekverkopers af te doen: so heeft de vorst, doe schielik invallende, dien toeleg verhinderd, niet sonder merkelijk ongemak. Want eer de drie laatste bladen van hier na Leeuwaarden afgaan konden, was de schipvaart door het ys belett; en ik met eene van gelegentheid verstecken, om aan mijne naaste vrienden enig exemplaar dat vol was te leveren. Waar op echter noch al hopende, terwijl de vorst vast aan hield, so raakt mijn Boek, dat ik self hier missen moest, dus onvoltooid buiten mijne kennis uitgegeven, door Friesland heen in veeler handen. En stukswijse hier en daar, gelijk 't gebeurd, sleghs ingesien, gaf dat dan gelegentheid, so door 't lesen als door 't horen seggen, dat sich d'een en d'ander uytliet om daar qualik van te spreken. So veel als my daar af is voorgekomen, waren sommiger gedachten weerdig, om my daar op nader te verklaren, had ik het in 't Boek niet al gedaan. So sy alles lesen, sullense van alles het bescheid wel vinden: het zy van mijn oogmerk en de reden die my tot dit schrijven braght; waar af ik in dese Voorrede en 't eerste hoofdstuk van het Boek ten klaarsten spreke; het zy van d'uiteerste noodwendigheid en nuttigheid, in 't eerste, en op een na 't laatste hoofdstuk

Aan den L E S E R.

stuk kortelik bewezen. En dit zijn de stukken die sy daaf noch niet en hadden, wanneer sy 't ander lasen. Dies ik, om 't voorgaande misgevall, buiten mijne schuld, en tot mijn groot ongenoegen bygekomen, door mijne voorforge te versetten; den Leeuwaarder Boekverkoper schreef, dat ik hem verbood, een eenig exemplaar, so lang als 't boek noch niet volkomen was, meer te verkopen. Daar by dien tusschentijd waarneemende, dat het water noch befloten bleef: so voegde ik noch twee hoofdstukken achter in het tweede boek, en verlangde de Voorrede: om den Leser dies te beter te berichten, wat mijn eigentlijk gevoelen en mijn suiwer oogwit was. Sulx hebben sy ook alle (volgens 't genemy is voorgekomen) die eerst de Voorrede, en daarna vervolgens 't gansche werk doorlesen hadden, duidelik gesien; en so wel tegens ieder een, als aan my self by gelegentheid dankelijk verklaard. Maar dieder qualik afspraken, hadden 't sleghs hier en daar, sonder vervolg van reden, of gansch niet gelesen, of niet willen lesen. Dit bleef also, en met een 't vragen, waar mijn Boek toch bleef, dat ik self niet machtig was, ende nochtans in Friesland al lange gelesen: tot dat de zee wederom ontdooid, meer menschen met alfulketijdin-gen van miin Boek; maar noch geen boeken overquamen, als maar ter sluik. Het was naawlijx menschen te beduiden, dat een boek in de weereld was, ende nochtans in gansch Holland niet te vinden, noch te koop in de stad daar de schrijver self woonachtig is: ende noch wonderlijker, dat niet allecnlik mijne eerwaarde Amtgenoten in de stad het niet en hadden, maar dat het ook by my niet en was om hen te geven. Van 26. stux in alles, voor en na, van hem aan my gesonden, heb ik ter naauwer nood een voor my self konnen magtig blijven; gevende deselve, so haast als enige met haaste waren ingenaaid, voor de vuist wegh, aan vrienden diese my uit de handen haalden. Raakten iemand den tijd dat ik 'er hadde, die kreeg; so niet, hy ging hen sonder boek. So graag is nieuwe waar, meest wanneer se qualik te bekomen is.

Nititur in vetitum, semper cupimusque negata.

Want het Boek is allereerst op den 11. deser maand alhier te koop geweest, lange na den tijd dat de laatstgedrukte bladen van hier na Leewarden gesonden zijn, ende also 't boek geheel volkomen in handen van H. Nauta geweest is. Een boekverkoper van hier hadde hem om 30. stux geschreven; en die ook op sijn weder-schrijven verwacht; doch niet bekomen. Wat doe ik ondertus-

* *

schen?

Aan den L E S E R.

schen? Zijnde daar en boven, net 8. weken nu geleden, door seer waarde vrienden, die 't boek nooit gesien, en nochtans veel daar af gehoord hadden, over deszelfs inhoud gansch minnelik aangesproken, in overleg wat hier best te doen zijn soude: so schrijf ik aan den Drukker Nauta, dat ik hem alle d'Exemplaren self afkopen, en gereed met goede winst betalen wil; om deselve dus in mijne maght te krijgen. Dan was mijn voornemen, terwijl d'overige twee boeken hier liet drukken, midderwijl met deselfde vrienden neffens anderen my te beraden, of ik 't openbaar uitgeven deser twee eerste boeken soude laten voortgaan, na dat het nu toch al in Friesland, en van daar geheel of stuxwijse verkocht, en weereldruchtig was: dan of ik 't liever onder my beruften liete, tot dat het geheele werk soude gedaan zijn. Het eerste schein wel best, om den schijn te ontgaan, als oft ik self schroomde met mijn werk aan 't licht te komen; of berow van 't schrijven hadde, daar so veel af te seggen was. Het ander nochtans quam met mijn eerste oogmerk over een, so als in 't begin geseid is: dat was, om 't geheele werk, eerst so klein begrepen, schoon daar breeder uitgewerkt, teffens uit te geven; op dat een ieder hadde mogen sien, hoe het zamen hing, en insonderheid uit het laatste deel, wat vrucht het in de weereld konde doen. Maar gelijk my dit, uit oorsaken flus verhaald, ontschoten is: so is 't hier ook gegaan. Want na wisselinge van brieven klaarlik siende, dat ik met den boekverkoper Nauta over den voorseiden uitkoop nooit eens worden soude: wierd ik genoodsaakt, de boeken, uit mijne maght zijnde, in de sijne te laten; ende mijn wettig oogmerk op ene andere wijze, onder Godes segen voort te setten. Dies van hem door enen volgenden brief eindelijk afscheid genomen hebbende, so ben ik naderhand, nu maar 4. weken geleden, met mijnen vorigen Boekverkoper alhier, Daniel van den Dalen, eens geworden, om het geheele werk wederom uit den grond op te halen: en oversien, hier en daar nader verklaard, of bevestigd, in dese vorm als de Leser hier fiet, op twee perßen teffens te doen drukken; en 't een boek na 't ander uit te geven, om den Leser dies te eerder te voldoen. Want de 750. exemplaren die Nauta op de twee eerste boeken gedrukt heeft, kunnen niet veel strekken, ende zijn, somen magh bemerken, al meest onder den man. Ook heeft het uitgeven van dat werk voor den tijd, als 't noch niet volmaakt was, oorszaak en aanleidinge tot sulke ene nieuwe schikkinge gegeven. Nu geef ik hier den Leser 't eerste boek,

Aan den L E S E R.

boek, met een Hoofdstuk op 't einde vermeerderd, dat ik nodig vond daar by te doen. De drie anderen hoop ik (met de hulpe van God) van maand tot maand te laten volgen. So sal een grager weetlust, (wil ik hopen) van 't een gelezen stuk tot het ander ontfteken, mijn werk bedachtsamer doen overwegen; en den godvruchtigen Leser bequamer maken, om bescheideliker oordeel, dan het in dat eerste misverstand heeft kunnen zijn, daar af uit te spreken. Dit was het al dat ik te seggen hadde van die ongewone en niet min vreemde wijze op welke dit boek buiten mijn vermoeden in de weereld komt.

Nu heb ik van mijn oogmerk noch te spreken, en wat my tot sulke een gevoelen braght als ik in dit boek beweere. Eensdeels was het eigene genegentheid, om alles wat ik weten moest, niet na waarschijslikheid, maar grondig te verstaan; anderdeels de vreemde bejegeningen die ik in Friesland over mijne eerste schriften hadde: 't gene my door ondervindinge dede sien, hoe weinig staats op menschen oordeel is te maken, in 't gene sy gemeenderhand eens hebben aangenomen of te leeren of te doen. Want mijn boek over den Catechismus eerst eenparig by de Friesen veroordeeld, sonder dat van ontrent 200. Predikanten een de reden wist, waarom het veroordeeld was; daarna wel tweemaal wederom eenpariglik voor goed gekeurd, sonder dat het minst in de stukken die betwist waren, so veel de leer aangaat, daar in veranderd was: ('t zijn wonderen, die ik verhale) so gaf my dat te meerder oorzaak om te denken, dat een oprecht Kristen leerling, en voor al een Leeraar moest betraghten sulken verskerdheid, als hy buiten menschen oordeel uit den grond der saken halen magh. Dies heb ik my tfeederd ook daar op gelegd, dat ik onder Gods genade, van al sulke dingen als ik voor myself moest weten en aan anderen leeren, niet den trant, maar de Schrift, en Reden, daar die by de Schrift te pas quam; volgende, moght verskerd zijn. Volgens dien, geen oogmerk hebbende iets aan 't licht te geven, dan daar my dochte dat der weereld aan gelegen was: so nam ik nooit de pen in handen om te schrijven 't gene wel geschreven was. Maar om de dolingen in leer en leven, die 't meeste deel der menschen ingenomen hebben, so veel in my was wech te schuimen: of ten minsten d'order te verbeteren: 't zy dat ik daar in d'eerste was, of dat ik noch iet naders hadde dan 't gene my van anderen was voorgekomen. Ik heb daar boven anderen ook noch besondere reden toe. 't Is niet veel min dan 26. jaren, dat ik my in d'Hoge School

Aan den L E S E R.

mijne geern'ten besten, op dat God verheerlijkt werde, en de waarheid in het licht gesteld. 't Is derhalven mijne schuld niet, dat ik my aan hunne, dat is de gemeene uitlegginge, die ook in 't eerst de mijne was, niet meer en houde: maar der genen die so niet gedaan hebben, als ik nu genoodsaakt ben te doen. Nochtans ben ik 't niet alleen; maar volge sleghs daar in seer veelen, ook die lange na my quamen, ende buiten nood het selfde onderstonden: so datse self niet schreven dan om so te schrijven; en d'eerste proeven hunder jeugdlike oefeninge in 't veranderen van geleerder luiden langbekende uitleggingen en vertalingen der Schrifture stelden. Des docht het my al volle tijd te zijn, nu ik so verre op mijne dagen ben, om ten laatsten eens met eigen ogen uit te sien, en uit de borst te spreken. Want of eenigen van ons al te voorbarig zijn geweest, om 't getal der bewijsredenen tegens andersgefinden te vergroten, daar toe de Schriftuur op veele plaatsen te doen spreken 't gene in de woorden niet en leit: dat is voor hunne rekeninge; niet voor ons die van beter wapenen voorsien zijn, om de waarheid voor te staan, daar de gansche Kerk op rust. Maar dit is een gemeen gebrek, dat elk sijn verstand of dat van sijne meesters mede brengt, wanneer hy tot den Bybel komt; om den selven dan te schikken na den sin, welken hy, sonder grondig onderzoek, als hem aanvalligst, eerst verkoren hadden. Dat deksel van vooroordeel neem ik wech; en sie dan watter over blijft, om 't onsydig oordeel uit te vinden, dat den reghten sin der Schrift verklaart. En ik ben versekerd, dat nooit mensche van gezond verstand, eene van alle die Schriftuurplaatsen, die ik onderzoekte, op die wijze als men heeft gedaan verklaard hebben soude: had hem 't voor oordeel van de grote maght en kragt des Duivels, of 't voorneemen, om dees of gene doling te weerleggen, daar toe niet gebraght. Hier af heb ik al bereids de proeve by my self vernomen, dat leersame en gelcerde luiden na die tale luijsterden, waar in ik my so na by aan den text des Bybels hield. De voornaamste hoofdstukken heb ik alvoor desen (als ten deele flus geseid is) opentlik op stoel also gelcerd: en daar door gelegentheid gehad om te verneemen, dat mijn preken meer verlangen baarde na mijn schrijven. Self ben ik dikmaal in gesprek geweest, met mannen die te reght geleerd en met een godvruchtig zijn: welke my de voornaamste stukken uit de Schrift in dit Boek behandeld voorstellende, genoeg te kennen gaven, datse eensdeels voldaan waren, en anderdeels de vordere voldoeninge op 't overige van my verhoopten. Of ik hunne

Aan den L E S E R

verwachtinge voldaan hebbe, moet ik billik, ende wil ik gaerne aan hun oordeel laten. En middelertijd datik 't ook van hunne vriendschap wachte, so houd ik my verskerd, datse, schoon in alles geen genoeg nemen; echter noch mijn oogmerk prijsen sullen, en ten groten deele by springen, om my daar in voort te helpen. Niettemin stel ik mede buiten twijfel! dat het grootste deel der Lesers (daar het my nooit om te doen was, maar om 't beste) meinen sullen, dat ik my met sulken boek als dit te schrijven grotelix besondige. Doch dat sal alleenlik wesen, om dat ik al te weinig, nahun oordeel, van den Duivel houde. Want het is alreeds so ver gekomen, datmen 't schier Godvrugtigheid gelooft te zijn, veel wonders aan den Duivel toe te schrijven; en voor ongelovigheid of reukeloosheid houd, somen niet geloven wil, dat de Duivel sulx kan doen als 'er duisenden getuigen dat hy doet. Te weten, dat is nu godsaligheid; so iemand God van herten vrees, dat die ook den Duivel vrees. So niet, men houd hem voor een *Atheist*, dat is die geenen God gelooft; om dat hy niet en kan geloven datter twee zijn; d'een goed en d'ander quaad. Maar desen mein ik datmen met veel groter recht den naam van *Ditheisten* geven mogte, (gelijk 'er eertijds *Tritheisten* waren) dat is, gene die twee, dese die drie Goden geloofden. Wil men my ter oosaak mijns gevoelens enen nieuwen name geven: ik magh lijden dat het *Monotheist* magh zijn, dat is die maar eenen God gelove; eenen Heer en Zaligmaker Jesus, op wiens woorden ik my ganschelik verlate, wanneer hy seit: *vrees niet de genen die alleenlik 't lichaam doden kunnen; maar Hem die lijf en ziel verderwen kan.* Matt. 10: 28. Veel minder vrees ik dan, die over geen van beide maght heeft: noch ook het oordeel van die voor hem pleiten. Maar *indien hy sulken God is, hy twiste voor hem selven*, en dat tegen my om dat ik *synen altaar omgeworpen hebbe.* Right. 6: 13. *In den naam des Heeren der Heerscharen* heb ik desen Goliath dus aangegrepen; laat sien wie dat hem helpen sal. Doch so my iemand anders overtuigen kan, ende hy dat doen wil met sachtmoedigheid; ik sal 't van hem voor grote vriendschap nemen. Maar dan bid ik, dat hy nevens my hem self van nodelofen arbeid doch verschonen wille: so verre, dat hy 't gansche werk van voren af ten einde toe doorlese: eer hy my, 't zy schriftelik 't zy mondeling, iets tegenwerpe; om te sien, of 't gene hem, hier en daar iets lesende, ophouden of mishagen moghte, in den draad van 't werk self niet word opgelost. Want hy toch de moeite, die ik hem nu verge, noch eens soude moeten doen, om de plaat-

fens

Aan den L E S E R.

fen die ik hem in 't antwoord wijfen soude, na te sien. Des moetmen 't my te goede houden, so ik den genen dien 't so niet en lust, geen antwoord geve: welke dog onnut zijn soude, en ons weerlijds beletten, onsen tijd tot beter te besteden.

Den 1° van Lentemaand 1691.

De Leser zy verskerd / dat van dit noch van 't volgende boek (daar ook al aan begonnen is te drukken) niets uitgelaten is / 't gene in den Keelwarder druk gestaan heeft. Maar wel iets hier en daar op ene andere plaats gesteld; vermits de schikkinge des werks / om het hoozeerst met twee boeken af te maken / eenigzins veranderd was. Daarenboven is op sommige plaatsen wel wat ingeboegt / dat tot nadere verklaringe of bevestiginge dienen konde: doch in dit eerste boek anders niet dan enige weinige regels in het X. Hoofdstuk; en 't geheele XXIV. Hoofdstuk achter aan.

EERSTE

EERSTE BOEK,

Waar in de Gevoelens en Gewoonten van alle
Volkeren, die sy t'allen tyden ontrent God en
de Geesten gehad hebben, ende als noch
zijn hebbende, aangewesen staan.

I. HOOFDSTUK.

Tot Inleidinge van alles dient, de betragtinge van de Gewichtig-
heid deser stoffe, de Noodfaaklikheid en Nuttigheid derselve,
ende d'Order die daar in te houden zy.

§. I.

Ik ondernem een werk / al voor lange beloofd / en
noch langer bedacht: maar nu eerst tot rijpigheid ge-
braght / ende nochtans zorgelick om te wagen. Der-
scheidene bejegeningen / die my stoffe gaben tot eige-
ne onderbindinge / de redenen daar over dikmaal ge-
wiffeld met luiden van geoesende herffenen / en eigene
oefeninge daar mede vermengd; braghten my meer en
meer in overleg van gedachten / of 't so wel wesen
moghte / als men doorgaans by geletterden en leken van die dingen
spreekt / die gemenelick den Duivel toegeschreven worden. Echter soude ik
my noch al niet so seer tot een ernstig ondersoek van dat stuk ontleidig
hebben; had ik niet gesien / dat vele / en misschien de meeste gevoelens /
by alleman / ook by geleerden aangenomen / op seer losse gronden blot-
ten. Dat gesichte gaf my een onspidigh ondersoek van verscheidene din-
gen / die my deels in mijn beroep / deels in bagelickschen ommeegang ont-
moetten; en te werk gesteld / mijn gemoed tot toestemminge verplight-
ten. Waar door het noodfaakelijck geveest is / dat ik seer vele saken / eerst
uit het gemeen gevoelen / en door onbezoefde reden aangenomen; daar na
in den grond ondersocht / verworpen hebbe: ende also nu veel minder
wete dan ik te voren geloofde. In geen stuk is my dat meer gebeurd
dan daar ik nu af schryben wil. Niet dat ik hier in voor hebbe / an-
der luiden schryften in dien dese te berispen / of onnut te maken; maar
mijne gedachten by de hinnen te voegen / om den waarheidliebenden le-
ser noch wat nader te verichten.

¶

§. 2. Want

• 6. 2. Want ik meine niet te dolen / indien ik zegge / dat noch alles niet geseld is wat ter sake dient : de vorige schrybers noch al enigszins weerhouden zijnde door overgeblevene vooroordeelen ; schoon al vele by hen waren afgelegd. Dat is / mijns oordeels / so veel / als datse des Duivels werken ten groten dele hebben afgebroken ; om de menschen van bygelobigheid en onnutte vrese te bevrijden : maar ik soude hem den eenen steen op den anderen niet laten / moght ik na mijnen sin begaan. Tot het selfde gevoelen wil ik sien of ik mijne landgenoten / en insonderheid die van eene selfde beijdensse zijn / overreden kan : hen biddende / datse mijn schrift met so byze gedachten lesen willen / als 't van my geschreven is ; om geen andere reden aan te nemen / dan die op 't natuurlijk ingeschapen licht / op den klaren sin der H. Schriften / of op welbezoefde onderbindinge gegrond zy. Ik hebbe groot gelijkt / mijnen Leser tot dese voorwaarden te verplichten : niet alleen om datse by niemand konnen gewraakt worden ; maar ook / om dat ik my self byzwijlig onder dese wetten gebe ; ende noch allermeeft / om dat de sake self / zijnde van 't uiterste gewichte / sulx boven andere vereischt.

§. 3. Want ik houde my seiden ten vollen verskerd / en 't sal den Leser / hoop ik / in 't verbolg wel klaarlijk blijken ; dat geen hoofdstuk des kristeliken Geloofs so swaar weegt als dit : en datse alle los en onbewijslijk zijn / so men 't gemeen gevoelen / dat het volk van den list ende de maght des Duivels heeft / niet en verwerpt. Of isser / duikt ons / weinig aan gelegen / dat wy wel verskerd zijn / of de Duivel ook een Koningrijk op Aarden heeft ; en hoe van de grenspalen sijner heerschappye van Gods eigen Rijk te scheiden zijn ? Of is 't onnodigh ondersocht / hoe veel groter wonderwerken een verwaten schepsel doet / dan God self ooit heeft gedaan ? en verbolgens / of God self op sulke gronden wel so veel te betrouwen / als de Duivel wel te vresen is ? Deze moeten die gedachten van een kristen herte zijn ! Nochtans heeft my althijdt so toegescheenen ; en hoe dieper ik nu in dit werk gerake / hoe het my noch klaarder schijnt : dat die sulke dingen ernstelick geloofst , die men doorgaans aan den Duivel en sijn volk pleeg toe te schryven / en so als men gemeenelick by geleerden en by leken daar van spreekt ; niet en kan bewijzen / dat Jesus is de Christus / of datter geen meer Goden zijn dan een. By aldien ik dit den Leser niet op 't klaarfte doe begripen / over 't gene daar ik nu van schryven wil ; so is al dit werk / dat ik hier beginne / te vergeefs bedacht.

§. 4. Maar indien niet te vergeefs / so sal men ook niet eene sien / dat het hoogst nodig is : dewijle 't volk noch self door luiden van geleerdheid en van naam in de dolinge versterkt word / welke met deselfde vooroordeelen ingenomen / hunne geleerdheid / stem en stijl te werke stellen / om hen in dien doolhof om te leiden. Hier toe worden verscheidene spreekken en vertellingen uit de H. Schrift misbruikt : welke niet wel ondersocht / noch met andere vergeleken / seer veel schijns geven aan dat ge-

boelen / 't welk de weerd van den Duivel heeft. Maar gemerkt dat de selve / in dien sin verstaan / tegen klare uitspraken / die ons de H. Schrift ober de grondregelen onses Geloofs heeft nagelaten / op 't kennelijkstrijdig zy; so gaat vast / datse behoudens den grondslag onser Saligheid niet en kunnen bestaan. En 't heeft my al van overlang onduidelik geschenen / dat onse Schriftgeleerdheid in saken van weinig gewichte / of immers van de minste zekerheid / so teberlijst gehandeld word; datmen daar aan op 't minst niet peuten magh / of 't is aanstonds van onrechtmatigheid verdacht: en datmen ondertusschen ober saken van 't uiterste belang noch niet eens / of in die eenigheid gantsch ongegrond is. Dewijle 't dan nooit iemand qualik afgenomen word / dat hy tot verklaringe of beweeringe van enig hoofdstuk des Geloofs / iet naders dan van anderen gedaan was aan 't licht brenge: so magh ik by my selve wel versekerd zijn / dat ik een goed werk doe / wanneer ik ober dat gene / waarmede 't gantsch gebow der saligmakende leere staan of vallen moet / so veel berichts geve; dat elk een / die het onpartijdig en met ernst betracht / daar uit wijser worden moet.

§. 5. Wat nu dan het tegenwoordig werk betreft / so wil ik den Leser hier booz af van den inhoud kortelik berichten. Het sal eigentlijk daar op sien / dat wy grondig weten mogen / wat de Duivel vermogh / en wat hy doet. Dat is / hoe verre dat sijne kennis strekt / het zy in natuurlijke of boven-natuurlike dingen: tegenwoordige / die booz de menschen verhozen; of toekomstige / die gebeurlik / dat is mogelik / en nochtans niet noodzakelik zijn. Daarbenessens / wat bestuur van saken en wat kraghten dat hy heeft / om in de Natuur / of boven of tegen Nature te werken. Wat gemeenschap dat de Duivel met den Mensch / met des menschen Ziel en allerhande Lichaam heeft: om deselve of derselver gedaanten aan te doen / op Ziel of Lichaam te werken / hunne gedachten / daden / woorden en gebeden te bestieren. Wat hy bozders op 't bee / op 't gewas des velds / op weer en wind vermogh; hoe veer een mensch booz sijn behulp iet weten ofte werken kan. En dit isstet al waer in de Wicchelary en Tobery / de Spokery en Ormerp berust: welk alles in dit boek het een met het ander op eenen voet verhandeld word.

§. 6. Maar mitsdien dat de grondige kennis deser dingen aan ene andere hanght; te weten / waer in dat de nature van een Geest besta / en hoe deselve van een lichaam onderscheiden zy; also de Duivelen buiten alle tegensseggen geesten zyn / en de mensche geest en lichaam t'samen is: so moest dit werk so veel dieper uitgehaald; en de nature der Geesten / goed en quaad / benessens die van den Mensch boozaf ondersocht zijn. Bozder / nademaal God self een Geest / ende nochtans on-eindigh en onafhangelik is: so moet ons de gelijksheid der benaminge niet beletten; maar het bekend onderscheid tusschen den Schepper en het schepsel veel eer verplighen / tot een nader onderzoek / hoe veel de onge-

schapene Geest van de geschapenen verschilt. En dese wederom met of sonder lichaam zijnde / moeten nodelijk na behoren onderscheiden zijn.

§. 7. Tot sulck een moeilik werk sal sich echter niemant geern begeben / die niet en weet of bemerket / hoe veelerley geboelen en gebruyck dien aangaande in de wereld is. Van die eens hy hem selven overleit / wat men overal daar God land heeft van die dingen spreekt / en wat men doet; hoe d'zok dat het de menschen met de Geesten hebben / en wat al weer daarom te doen is: sal wel haast begeerig worden om daarover grondig onderecht te zijn; op dat hy wete / wat met waarheid ofte valscheit geloofd / ende wat daar neffens na behoren ofte onbehoorlijk word gepleegd. Om deser oorzaken wille doe ik een vertoog vooraf / van al sodanige geboelens / als de menschen ooit of ooit / overal waar 't zijn moghte / van God en de Geesten hadden; en wat middel sy gebruykten om deselven aan te halen of af te lieren; als mede van de werkingen / die sy vermogens zijn door kragt derselven te bezichtigen. Daar uit moet dan de stoffe ontstaan tot nader ondersoek / wat ons de gesonde Reden of de goddelike Schryft van alsulke dingen leert / ende d' Onderbindinge daar van getuigt.

§. 8. Sulck in goede orde te verhandelen / so ist dat ik dit geheele werk in vier Boeken onderscheiden hebbe. In 't eerste sal ik stellen de Geboelens en 't Bedryf der volkeren van alle tijden / landen / godsdiensten / nopende de Godheid en de Geesten / goed of quaad. Geboelens seg ik en Bedryf: wantmen in 't betraghten aller saken beide moet hoor ogen hebben / de kennis en de Daad; dewyle niemant iets met vrycht geleerd sal hebben om te weten / indien hy niet in 't werk wil stellen 't gene hy geleerd heeft. Wederom so sal men doorgaans sien / dat de menschen in hun doen en spreken sich aanstellen na datse geleerd zijn. Dienvolgende heb ik 't Ondersoek / van 't gene in dit eerste Boek verhaald word / wederom in twee verdeeld: Het eene / daar ik dese wetenschap betrachte / diemen van de Geesten / derselver kragt en werkingen / na aanleidinge der Reden of Schryfture hebben kan: en 't ander dat de Konsten toetst / diemen houd dat daar op gegrondbest zijn / als Coberpe / Waarseggerij en diergelijke. Voorders van / gemerkt dat de menschen niet alleen sich veel op d' Onderbindinge beroepen / daar de Reden stil staat / en de Schryft af swijght; maar insonderheid in desen self de Reden word geschikt / en de Schryft geouid / na datmen sich verskerd houd dat ons 't onderwinden leert: so volght een vierde Deel / dat dit alles proeft wat menschen ooit getuigden datse self bevonden hadden / of bezeden dat het van hen was gedaan.

II. HOOFDSTUK.

't Gevoelen dat d'oude Heidenen van de Goden en de Geesten hadden, is uit grieksche en latynsche boeken te verstaan.

§. 1. 't **S**Al mijns oordeels niet ondienstigh zijn / om hier na uit den grond op van al dit werk te mogen spyken; dat wy eerst de verschillende gevoelens van anderen / en daar na de genen die onder ons omgaan / kortelik ondersoeken. Buiten ons hebben we na Onkristenen en Basterd-Kristenen te sien. D'eersten zijn Heidenen / die noch nooit; of Mahometanen / die tusschen beide; of Joden / die aler boben 't Heidendom verlicht / en tot den dienst des eenigen Gods gericht zijn: d'anderen / die onder kristeliken name / in geloof en dienst beidegaar veel sijn verbijsterd en verbasterd sijn; gelijken heden in de Roomsche Kerke siet. So wy nu eerst verneemen / hoe 't by die allen leit; sullen toe daarna / al 't gene onder ons daar af geloofd of gepleegd word / des te voegeliker overwegen. Van 't Heidendom beginnende / so maken wy ten eersten onderscheid / tusschen 't gene daar vooz desen was in de landen daar nu 't Kristendom heerscht; en 't gene dat noch heden is / by die volkeren welke nooit dooz 't licht des Euangeliums sijn bestraald geweest. Die oorde eens gesteld zijnde / so laat ons nu vast werk beginnen.

§. 2. Geheel Europa nu kristen zijnde / en dat deel van Asien en Africa / dat de grote Turk nu heeft / en ontrent half kristensch is; lagh vooz desen mede / gelijk nu noch bykans al 't overige / onder 't aaklig Heidendom. Eerst de Grieken / daar de Turk nu heerscht; daarna de Romeinen / en die landen die nu onder 't Pausdom sijn / min of meer; waren hunner wetenschap en godsdiensf wege / in voortijden meest geacht. Want by hen vooz en na de heerschappye zijnde: so stelden sy den volkeren onder hen gehorig ook de wet / in 't gene God en sijnen dienst betreft; so verre dat se ook de leeringen hunner wijssen overal gangbaar en ontfaghtlik maakten. Van desen salmen dan verneemen moeten / wat in tijde van het Heidendom by onse voozonderen heeft omgegaan. Doch 't gene sy van de Geesten geloofden / kan qualik ter dege verstaan worden; somen niet en weet / ten minsten in 't groos / hun gevoelen en bedrijf in 't gene God en Goden raakt.

§. 4. Maar in desen sijn wy heden so onseker / als sy dies tijds wel verscheiden waren / en te bijster verdeeld. Des mogen wy 't naast overeenkomen / daar so veel verschil is / vooz eenparigheit nemen. En so bind men reden om te geloven / dat het Heidendom van ouds af eenpariglik geloofd heeft / datter maar eene opperste Godheid / eerste en algemeene oorsprong aller dingen is. Want sulc hebben de hoofdleeraars hunner vooznaamste scholen en sekten doozgaans aan hun volk geleerd. Het gevoelen van Pythagoras / dien ouwvader der heidensche godsdiensfen / is hier

over by Lactantius te lezen / die tegen de Heidenen schryvende / hen buiten twiifel niet gezocht heeft te verschonen. Hy seit dan / dat Pythagoras eenen God belyd, die een onlichamelike geest is, door de geheele nature verspreid en gestrekt, en dat hy aan al watter is het leven en gevoelen geest. Plato / die van ouds den naam van wys verdiende / stemt hem duidelikt toe; so als uit sijn aanspraak aan de burgers van Atenen / in 't 4. boekt van de Wetten klaarlyk blykt. Mannen, seit hy / God (so als 't oude woord mede getuigd) in wien 't begin, midden en einde aller dingen is, gaat recht door tot alles ens. En Aristoteles / sijn grote leerling / nu 2000 jaren lang voor den prinsse der filosofen geacht / seit wel bescheidelikt; lib. 1. Met. c. 7. dat God eewiglevende, en volmaaktelik goed is: in voegen dat ook een gedurig en eewig leven in God bestaat. Uit dien hoofde geloofsen mede / dat goed en quaad den menschen van die eerste algemeine Godheid overkomt; so als Plato verder op deselfde plaats schryft. Hem volgt, seit hy / geduriglik de gerechtigheid achter aan, wreckster der genen die Gods wet verlaten: maar welgelukkalig sal hy zijn, die deselve standvastig aan kleeft en achtervolgt.

6. 4. Doch hoe hreed sy ook van die opperste Godheid spreken / so schijnt echter / dat se 't onmiddelik bestuur / en d'afhankelikhed van alle dingen aan deselve niet vertrouwen: mitsdien dat se 's weerelds regeeringe onder velen verdeeld / en aan elken God sijn bewind hebben toegeschreven. De Chaldeen en Per sianen / bemerkende / so 't schijnt / dat den menscheliken saken hier op aarde / dikmaals merklike veranderinge uit den hemel overquam: wisten daar uit twee opperste Goden te versinnen / beide uit dat eerste wesen voortgekomen; welker een / dien sy Oromasdes noemden / den Hemel; en d'ander / Arimanius genaamd / d'Arde besielden. Den eersten hebben de Romeinen namaals Jupiter, en den anderen in 't Grieksch Pluto genoemd; die eerst voor aardsehen God / en voorts als onderaardsch is aangesien. En geliyk als het by alle oude weereldwijzen vast stond / dat de Hemel d'Arde in volmaaktheid overtrest: so hebben se ook d'opperste en eerste Godheid in den hemel geplaatst; d'anderen vervolgens na hunne weerdigheid / nederwaarts. Nademaal sy ook begrepen / dat die Oppergod nooit anders dan goed is; so kreeg Jupiter, den Hemel beheerschende / enen goeden; maar Pluto, als God van de Helle / enen quaden naam.

6. 5. Doch hier is de plaats / so my dunkt / om der Heidenen leeringen in Natuurekundige en Godsdiensige te onderscheiden. Wanneerse buiten insichte van Godsdiens / na d'eerste en vordere oorzaken aller dingen / bewegingen / veranderingen sochten; so quam Plato met sijne Ideën, Aristoteles met sijne Intelligentien ter baan. Ideën, dat is Denkbeelden, noemde Plato / sodanige Beginselen uit de godlike nature voortvloeyende / en met deselve bestaande / waar uit alle dingen bestaan: ieder derselve als een afduksel zijnde / van 't gene daar het af gekomen is; so dat het sulken nature is als het is / om dat het Beginsel daar het uit bestaat sodanig is.

Wan

Wanneer ik 't geboelen van Pythagoras in zijnen Parmenis, als met de woorden van Socrates verhaald / niet Plutarchus in zijn 1. b. 10. c. van de Geboelens der Filosofen / en Laërtius / zijn leven beschrijvende / en Cicero op d' 58. bz. l. 1. *Tusc. Qu. Ec.* zijne meininge verklarende / niet mallianderen vergelijke; so en weet ik 't niet beknopter noch beduidliker te seggen. Wat Aristoteles belangt: zijn geboelen was / datter Selfstandigheden zijn / van de Stoffe afgescheiden, die de bewegingen der benedenste hemelen veroorzaken; gesteld zijnde / dat de Hemel self *αἰθρῶν ἡγεσάσθω σώμα*, een lichaam van gedurige en rustelose beweginge, de Sterren van eewigdurende aart, en 't gene beweegt geduursaam en eerder moet zijn dan 't gene beweegd word: waar uit hy dan zo veel gedurige en onbeweeglike Selfstandigheden besluit. Dus leert hy *Met. 14. c. 8.* en dat hebben sijne latijnsche uitleggers *Intelligentias*, Verstandigheden genoemd.

s. 6. Doch wanneer het tot den Godsdienst komt / so hoorzmen 't onderscheid een weinig anders melden. Plutarchus in zijn eerste boek 7. cap. van 't Goedbedunken der Filosofen en elders; insgelijc Apulejus / noch veel onder schrijver van hy / uit de sekte van Plato / geeft ons in zijn boek daar hy 't Leven van Socrates beschrijft / daar af wel het duidelyc bericht. De sin is: dat de Godheid sich als trapswijse van boven af in vieren onderscheid; en de drie laatsen onder velen verdeelt / die by hem *θεοί, δαίμονες* en *ἥρωες*, Dij, *Damones*, *Herodes*, Goden, Middelgeesten en Helden genaamd zijn. Plato, seyt hy / heeft de gansche natuur, soo veel als insonderheid het geestelik betreft, driesins verdeeld; achtende datter Goden in aansien van de hoogste, middelste en onderste deelen zijn. Op elk van die drie moet ik hier een weinig staan.

s. 7. Van de bovenste / dat is van de Hemelgoden / seyt hy; datse hun verblijf in den Hemel hebbende / van naturen onlichamelikt en eewig zijn. Sonninge nochtans enigsinz sichtigbaar in de sterren: anderen geensinz hemelikt door ogen / maar alleenlik door 't verstand. Dese Goden en Godinnen (hen eben eens als menschen door tweederleye kunne onderscheidende) noemt hy dese twaalf: Jupiter, Apollo, Vulcanus, Mars, Neptunus, Mercurius; ses Goden: Juno, Diana, Venus, Ceres, Vesta, Minervas ses Godinnen daar by. Die hemelsche godheden / schoonder de Poeten anders / en veelsins af spreken; wierden al te weerdig geacht om met menschen om te gaan / schoon derselber saken elk in zijnen bedrijve van boven bestierende. Doch de Sterren acht hy dat oneigentlijk Goden genaamd worden / in opsigte van 't onberanderd goddelijk bestier / dat de mensch daar in bespeurt. Der vaste Sterren / diemen onder de sichtige Goden telt / noemt hy enige met dit versje.

Aethurum Pluviasque Hyadas, geminosque Triones.

So noemdemenn

De Noordsteert, Sevenster, en beide noorder Beiren.

Doch

Doch die moetmen Plato booz hem selbe laten. Van de gene die van ouds booz onkunde Planeten, dat is dwaalfsterren genaamd zijn / wier den gemeenlik onder de Goden geteld: de Son Apollo, de Maan Diana genoemd; daar by van noch dese vijf als gemeene sterren sich vertonende / Saturnus, Jupiter, Mars, Venus, (die de Morgen-en Abendsterre heet) en Mercurius. Dat onder dese enige namen zijn / met die van d'onsichtbare Goden obereenkomende; sulx heeftmen de verbijsterdheid der Heidenen / ontrent de kennis hunner eigene Goden toe te schrijven. Sy geloofden dan / dat de Goden in de Sterren / en dooz deselbe werkzaam; of gelijk Alkmeon / dat de Sterren self God waren: welke in sich levende / aan d'andere dingen 't leven mededelen; so als Clemens van Alexandrien desselfs gevoelen meld.

§. 8. Men siet ook heden noch een overblijffel sulker gevoelens / in de namen diemen so wel by ons / als in 't Latijn / aan de dagen der weke geeft. Want die zijn alle van de seven Planeten / als hoofden en bestierders van elken dagh in ieder weke genaemd: Sondagh van de Son / Maandagh van de Maan; Dingsdagh (by verkortinge in 't Zeeuwsch en Brabandsch Dylendagh) van Dyllen, dat is Mars; Woensdagh of Woonstdag, dat is Wodensdag, van Woden (als of men seide Boden) welken naam onse voorouders aan Mercurius gaben / om dat hy by ouds der kooplieden God / en der Goden hode was. Donderdagh word van den Donder also genoemd / gelijk als dies Jovis, dat is de dagh van Jupiter; om datmen geloofde dat by hem de maght van Donder en Blitzen was. Freda was de naam van Venus; waer af de Vrydagh, als ofmen seide Vredesdagh, (in 't Friesch noch heden Freed, sonder dagh daar by te seggen) genaamd is. Saterdag geeft met eigen geluid te kennen / datse desen name van Saturnus heeft.

§. 8. Van de Goden laat ons nu tot de *Dæmones*, dat is Middelleesten nederdalen. Tales van Mileten / so Plutarchus meld / leerde zertijds *κόσμον δαιμόνων πληρη*, dat de weereld vol van geesten was. Te weten / in de Lucht / daar sy hunne woonstede stelden; ende voorts ober de gansche Warde / daar sy onder de menschen verkeeren. Het grieksch woord *δαίμων* *daimoon* heeft sijne afleidinge van *δαίω* *dajo*, dat is weten, als ofmen weteveel seide: om reden / dat dese *Dæmones* geacht wierden alles te weten / wat der menschen geluk of ongeluk betrof; ende als middelaars der menschen by de Goden te zijn: waarom sy ook tusschen Hemel en Warde / te weten / als geseld / in de Lucht / en also tusschen de Hemelsche Goden en d'aardsche menschen geplaatst zijn.

§. 9. Van hunne Nature geen eenerley gevoelen hebbende / quamen echter daar in meest obereen / datse geesten / en daar by onsterflik / maar nochtans geen Goden waren; gelijk Plato in sijnen *Timæus* daar af schryft. Ende in sijn Gastmaal sich byeder verklarende / seit hy / dat de nature der *Dæmones* middelbaar tusschen God en mensch is, *πάν τὸ δαιμόνιον*

ἰστίον μετὰ αὐτῷ ἐστὶ θεῶς τε καὶ θνητῶς. En / wat kraght heeftse? de saken der Goden aan de menschen, en der menschen aan de Goden te verklaren en over te brengen: te weten, van hier de gebeden en offerhanden; van ginder de geboden en instellingen van den offerdienst. Dus in 't midden staande vervangt beider nature, het geheel Alt'samen gelyk als verbindende.

S. 11. Wangaande hun Bewind / seit deselfde Plato aldus. Door deselve komt alle voorsegginge en wichelarye, de priesterlyke offerdienst, besweeringen, raadvragingen, en allerhande konstgebaar ter baan. De Godheid self en mengt sich wel met de Menschen niet: echter word door desen alle gemeenschap en t'samenpraak der Goden met de menschen, het zy in den slaap, het zy wakende, verricht. Dese dan / volgens hunne eigene nature / middelaars tusschen Goden en menschen zijnde / ende nochtans Geesten / en hy na Goden; weet ik niet beter dan Middelgeesten, uit hunnen aart; of Middelgoden, volgens hun ampt en doen te benamen. Maar nu seit Plato noch ter selfder plaatse / ὅτι οἱ δαιμόνες ἑτοίμοι ποιεῖν καὶ παντοδαπὰ ἐπιόν, dat dese Weteveelen of Middelgeesten veele en veelerehande zijn: waar af 't niet nodigh is meer woorden by te halen / dewijl het slechts dienen soude om ons te verbijsieren; so ongewis / so verscheiden en so strydig als hy en anderen daar van schryven.

S. 12. Van de Heroes; dat is Helden, vindmen d'ouden in hunne Schriften doorgaans in vergelykinge der voorszeyde Dæmones spreken. Tales, Pythagoras, Plato, en de Stoici, seit Plutarchus / waren van gevoelen, dat de Daimones geestelike selfstandigheden zijn; de Heroes zielen van de lichamen gescheiden; der goeden goed, en der quaden quaad. In 't eerste boek van 't Goedbedinken der Wijsen / 8. cap. Ende dit was besonderlyk de leere van Pythagoras / die in 't godsdienstige meer aanhanghs dan iemand anders onder de oude Heidenen gehad / ende als noch onder d'Onkristenen heeft: dat dese Dæmones en Heroës den menschen dromen, siekten en geneesingen toebrengen; selfs tot het bee en de lastbeesten toe / volgens 't gene Diogenes Laërtius daar af getuigt. Deselfde is daar na van Plato self bevestigd / daar Aristoteles mede niet veel tegen heeft.

S. 13. Apulejus in 't voorszeyde boek toont noch nader / dat de kraghten die 's menschen natuurlike drijven en hertstoghten gaande maken / onderhouden en regeeren / benessens de afgescheidene zielen der verstorbenen / ook Dii & Dæmones Goden en Geesten genaamd zijn. Dat d'eerste met den mensche geboren / nochtans met hem niet en sterft / welken hy den name van Genius geeft. Dese weet ik / na die meininge / in Duitsch niet beter dan Bygeesten, Self- en Eigengeesten te noemen; nadien elk mensche sulck eenen self als eigen by sich heeft. De andere / zijnde 's menschen Zielen / die uit den lichame gescheiden met gemeenen name Manes (dat is so veel als Blyvers, om datse na het lichaam over blyben) genoemd zijn. Om die reden wil ikse den name van Nageesten geven. Doch sommige van desen bleven vast in huis / tot hoede van de nakomelingen des overledenen; en wierden Lares, Huisgenoden, genoemd.

§. 14. Dese / of misfchien de voorfeyde Genij zijn 't / welken Macrobius 3. Saturn. 4. Penates, dat is ontrent fo veel als bygeborenen noemt / *quasi penes nos natos*, als by ons geboren zijnde: en gelijk hy verder fpreekt; door welken wy adem halen, door welken wy 't lichaam hebben, door welken onfe ziele beftaat. Maar anderen / dooz gnaad leven fult verdiend hebbende / moeffen als ballingen op 't onfeker omfwerben: den menfchen van goed leven niet dan ydele byzefe; maar den bofen rechtvaardigen fchilt en allerhande leed aanbyzengende. Dese wierden *Larva*, Nachtfchaduwen en Spoken genaamd. In de fchool van Plato wierd / na 't fchryven van Diogenes / meest al 't felfde geleerd: geijik fult mede uit fijn eigen boek / dat hy Phædo noemt / genoegfaam blijkt. Men noemdefe ook *Lemures*: 't welk men meint dat fo veel als *Remures* was / van Remus, den broeder van Romulus; die fich van fchilt liet voorftaan dat hy noch fijne fchaduwte booz hem fagh / na dat hy hem gevood hadde. Die vertellinge waar zijnde / moecht ons reden geven om de sodanige Schrikgeefften te noemen. Ovidius feit ons duidelikh wat daar dooz te verftaan zy. 5. Fast.

Mox etiam Lemures animas dixere silentium.

Wanneer den ftervenden de kraght en fpraak ontvielen,
Wierd Lemures de naam der nagebleve zielen.

§. 15. Het zy dan Genij, of Manes en Penates, of Lemures: het fchijnt ondertuffchen / datfe met een d'onfterfelijkheid der Zielen geloofd hebben; en dat dit gevoelen niet van de Dæmones vermenigd / gelegentheid gegeven heeft om op sodanige Greften te denken. Plato in fijn boek van de Ziele dat hy Phædo noemt / doet Socrates / na hy fijn fterben zijnde / onder anderen met dese woorden fpreken: De Ziele moet boven al iet onfterflijk zijn, en onverganklijk, en volgens dien *εὐδαιμόνεια*, en *hadou*, dat is / in 't onfenlik of (fo als anderen des woords oorzpronk giften) in 't vermaaklijk zijn. Marfilius Ficinus heeftet hier in 't Latyn / *apud Manes*, by de Nageefften; (fo ik dat woord flus verduifcht hebbe) en een weinig hier na *apud inferos*, by de onderaardschen vertaald. Dese laafte benaminge fchijnt daar van ontftaan te zijn / datmen de Zielen der verftorbenen onder d'aarde geplaatft heeft. Cicero *Tufc. Qu. 1. 1. §. 36.* doet het een en 't ander met dese woorden bijkhen. Wy achten dat de Zielen nablijven, om dat alle redenen daar toe r'famen ftemmen. De reden moet ons mede leeren, waar, en in wat ftat fy fich bevinden: waar af d'onkunde Onderaardschen enf, verdicht heeft. Want de Lichamen ter aarde vallende, en met aarde (*humus*) bedekt; waar door men ook feit *humari* geaard (dat is ter aarde befteld) worden: fo meindemen dat de doden dan voorts onder d'aarde leefden. Van *εὐδαιμόνεια* is het felfde woord dat onfe Overfetterz in 't Nieuw Testament fomtijds helle, fomtijds graf vertaald hebben; welker betekenisfe geen van beiden op de mening van Socrates noch van Plato past. Want op 't behide des voorzeyden

felven boekſ belacht hy Crito / die hem vraagde hoe hy woude begraven zijn. Hy meint, ſeid hy / dat ik ben 't gene hy ſo terſtond een lijk ſal ſien willende ſeggen / datſe ſijn dood lichaam begraven mochten / maar hem niet. Want hy ſelf / te weten ſijne Ziele / ſoude overgaan *eis mandagw rivas di d'apovias*, tot ſekere ſaligheden der gelukkigen; dat beide veel van 't Graf en van de Helle verſcheelt. Het hebben dan Socrates die dit ſprak / en Plato die dit ſchreef / buiten twijfel geloofd / dat de Zielen onſterflijk zijn.

§. 16. Doch anderen nebens hen in 't ſelfde verſtand zijnde / ende nochtans met de Zielen buiten de Lichamen niet veel weghs wetende / hebben de Zielverhuifinge en Zielfuivering bedacht. De Druides, by d'oude Franſchen hoogh vermaard / hebben de *μετεμψυχωσις*, *Metempsychosis*, dat is Zielverhuifinge, aan d'onſterflijkheid gehecht: want ſp leerden teſſens / ſo als Caſar l. 6. c. 18. getuigt / *non interire animas, ſed ab aliis poſt mortem tranſire ad alios*; dat de zielen niet en ſterven, maar na den dood van den eenen tot den anderen overgaan. Oude Egyptenaars waren mede van dat verſtand; en d'eerſten die geleerd hebben dat der Menſchen Zielen onſterflijk zijn; ſo als Herodotus daar van ſchrijft. Want by aſijvigheid, ſeit hy / gaante, na hun gevoelen / in enig ander dier over, dat dan geboren word: doch ſo, dat de ziel aldus allerleye lichamen, op Aarde, in de Zee en in de Lucht doorwandeld hebbende, dan eindelijk in eens Menſchen lichaam wederkeert. Hier van daan heeft Pythagoras die leer over Grieckenland in Itallen gebzacht. Lactantius geeft ons deſſelfs gevoelen *lib. 7. de præm. cap. 8.* met deſe woorden te verſtaan. Pythagoras beweerde dat de Zielen in andere lichamen overgingen: maar gekkelik, van de menſchen in beeſten, van de beeſten in menſchen; en dat de ſijne eerſt die van Euforbus geweest was. Plato heeft dit mede booz een deel gevolgd / en ſeer veel anderen; waar door ons 't ſelfde in 't vervolgh noch al dikmaals booz komen ſal.

§. 17. Doch Socrates wederom / ſo als Plato ter gemelde plaatſe deſſelfs uiterſte beljdenis verhaalt / bzingt de Zielen ergens heen / daarſe buiten de lichamen ſalig of gepijnigd zijn. Die wel gedaan hebben / ſend hy aauſtonds na boven toe / hoger dan de Lucht; daar hy meint dat de ſuiverſte aarde is / en de Ziele ewiglijk in onuitspreklike ſaligheid buiten 't lichaam leeft. De godloſen verwijft hy na Tartarus, enen vzeſeliken hollen poel; om daar onophoudelk na verbienſten gepijnigd te worden. Ait dien akelligen pijnigpoel leid hy vier rjieren af; die hy boozdachtelk namen geeft / dat gene beteknende dat hy daar mede vercheiden wil. *Oceanus* Snelvloed, *Acheron* Pynvloed, *Pyriſſegeton* Vuur-blaker, en *Cocytus* Gekerm. In deſen moeten verbeterlike ſondaars / meet of min / lang of kort / na datſe veel of weinig verdiend hebben / door veel ongemaks en pijniging geſuiverd worden. Hier daar den oorzpiong van het Vagevuur, dat men hedendaags in 't Pauiſdom *ignem purgatorium* het vuur van ſuivering

ringe noemt. Echter geeft ons dezelfde Socrates dat verhaal niet hoget dan booz een verlichtfel op. Want eer hy begint fo noemt hy 't *μῦθος καλόν, ἄξιον ἀκούειν*, ene fchone fimpellinge, weerdig om te horen. En na 't einde feit hy verder: Doch 't betaamt geenen man van gefonde verftande, dit fo ftande te houden, als ik 't daar nu verhaald hebbe: hoewel ik betamelik en waardig achte, foo eens terproeve voor te ftellen, dat het defer of dicrgelijker wijfe met onse Zielen en derfelver woonfteden gefield zy; nademaal het blijkt dat de Ziel onfterflijk is. Sulik ene wijfe van fpreken / en dat van enen man die op fijn fterben is / en fijne omftaanders tot welfterben vermaant; doet my noch eens geloven / 't gene ik boven gefeid hebbe / dat de Heidenen van dezelfde faken anders waren fprekende / wanneer fe die godsdienftiger wijfe aanmerkten / dan wanneer fe dezelfde natuurkundig begrepen. Doch hier mede gaven fe dan ook te kennen / dat fe weinig fcherheids hadden van 't gene fy feiden of geloofden.

III. HOOFDSTUK.

Daaruit zyn hunne veelerhande Waarzeggerijen ontfiaan.

S. 1. **D**Er ouder Heidenen geboelens van de Geesten dus in 't kort begrepen / doen ons nu gemakkelik verftaan / al watmen van hunne feden en gewoonten / beneffens de kunften daar toe dienende in hunne boeken leest. Dese waren tot tweederley einde gericht / daar de menfchelijke genegentheid altijd van felf toe ftrekt: om veel te weten en veel te doen. Tot obermatige weetenfchap was de Divinatio, en de Magia tot verwonderens weerdige werkingen gefchikt. Nu dient het tot mijn booznemen / dat ik hier wat befcheidelik / eerst van 't een / en daar na van 't ander fpreke.

S. 2. Wat het eerste betreft: by dezelfde fchrijvers die gemeld zyn / en veel anderen meer / vindmen / dat fy elk om 't feerste pverden / om de gunfte der Goden / groot en klein / te winnen; en de geesten / zijne goed / te believen; zijne quaad / van den halse te weeren. Daar toe wierden kerken geficht / beelden opgericht / priesteren gelwid / offerhanden geflaght / feesten ingefield / allerhande fpeelen aangefield. Daar by veelerleye middelen aangewend / om der Goden meninge / en der menfchen geluk of ongeluk / dooz de kemiffe der Dæmons, dooz de gemeenfchap der Penates, dooz de verfchijninge der Remures; by wege van Orakelen / van Befweeringen / en allerhande konft-oefeningen; uit den invloed der Sterren / uit de Dromen der flapenden / uit de lichamen der Doden / uit het dzyben van de Lucht / uit den dagh van 't jaar / uit de ure van den dagh / uit allerhande ontmoetingen van menfchen en van beesten waar te nemen. Al watmen ooit dien aangaande te werke felde / wierd by de Romeinen Divinatio, dat is eigenlik als ofmen feide

de Begoddinge of Godspleginge, genoemd; van welke men een besonder boek by Cicero beschreven vind. Den inhoud daaraf maghmen by Polydorus Virgilius in sijn eerste boek op 't 24. hoofdstuk lesen. Ik sal daaruit en van elders bybrengen / so veel als ter deser sake dienen kan.

§. 3. Tweederleije Wiechelarije, (want dien name plegen wy daar aan te geben) was van ouds by de Grieken en Romeinen in 't gebruik: d'eene word met recht Natuurlik / d'ander Konstig genaamd. Dooz natuurlik hielden sy / 't gene noch dooz reden / noch by gissinge, of uit enig teken van voorzbeduidinge; maar uit sonderlingen drift en bygebeueginge van 's menschen gemoed / als toekomende vernomen wierd: gelijk menigmaal in den droom gebeurt / somtijds oock buiten slaap in de stuipen van gemaakte raserijse. Hier van hadden de godinnen *Furie*, dat in duitsch so veel als Raaskalters heet / dien name: en de *Sibylla Erythraa*, als oock enige priesters / hadden 't woord / dat hunne godspzaken op die wijze geboren waren. Apollo te Delfos en Jupiter Hammon, so derselver priesters voorgaben / plaghten hunne geheime-nissen dooz sulck slag van menschen / en op die wijze te openbaren. Deselue dan dooz oprecht en natuurlik houdende / schreuen sy dien konsten toe / 't gene dooz langwijlige waarneeminge en veerboudige oefeninge verhoogens wierd uitgehaald / of voorgespeeld. De voornaamste deser konst-oefeningen waren by hen Astrologia, Haruspicina, d'Auguria en Sortilegia geacht.

§. 4. Astrologia noemden de Grieken de gissinge die men uit de Sterren maakt / waaraf d' Astrologi Sterrengissers te noemen zijn. De gemeenschap der Goden met deselue (gelijk boden verhaald is) hun inbloed en werkinge op de benedenste deelen des weerdts / op de menschen / op makanderen; gaben hen stoffe tot geloben / dat daar uit veel tot 's menschen nutt was dooz te spellen. Van deselue sal ik echter hier niet verder spzeken: also ik dat in mijn Onderzoek over de Kometen in 't VIII. hoofdstuk / so veel als hier mede nodigh is / bezicht hebbe. Van over de drie anderen sal ik den Leser noch een weinig moeten seggen.

§. 5. Haruspicina, of Extispicina word / na 't seggen van Donatus / van *Haruga* offerhande en *exta* ingewand also genaamd; als ene konst zijnde om uit d'ingewanden der beesten / die ten afgodsoffer geslacht waren / het toekomende te voorspellen: waarom d' *Aruspices* of *Extispices*, dese konst hanteerende / in Duitsch wel Outerkijkers of Geweid- en Ingewandwikkers moghten genoemd zijn. Even eens oft hunne Goden enig teken op d'ingewanden wroghen / van de beesten die aan hen geofferd zijn. Sulx hielden sy te zijn / 't gene Appianus in sijn 2. boek der oorlogen van Alexandrien nevens Cicero verhaalt: van enen Osse / welken Julius Caesar offerde / op den dagh wanneer hy d'eerstemaal op den gulden stoel ging sitten / dat daar geen hert in te vinden was.

Daar uit wisten hem de wicchelaars te seggen / dat hy daar tot sijn ongeluk te sitten quam.

§. 6. Onder dese konste heester Marcus Cullius noch twee / aangaande de Ostenta en Fulgura, begrepen. Ostenta noemden men *ab ostendendo* van 't vertonen: mitsdien dat sich het ongemeens in de natuur liet sien; gelijk was / 't gene Herodotus in 't 7. boek verhaalt / dat ene meerte / by Ferrus obertoght in Griekenland / ene haas ter weerd bracht: voorspellende / (so sy dat pasten) dat sijn overmachtig heir voor de Grieken self noch vlughten / en 't hasepad kieser soude. Zulke toevaligheden wierden mede *portenta, monstra, prodigia*, voortekens, monsters, dat is vertoningen, en voorspellingen genaamd. Dusdanig waren ook de Fulgura en Fulmina de Blixemen en Donderslagen: volgens 't welke Virgilius seit;

De caelo tactas memini praedicere quercus.

Een eike kon vooraf van 't ongeluk gewagen,
Door swaren donderkloot gepleet of neergeslagen.

§. 7. *Auspicium*, Vogelschouwinge, of *Augurium* Vogelkaking, *ab avium garricu*, van 't vogelgeschreeuw also genaamd / was het bedryf der *Auspices*, Vogelkykers, en *Augures* Vogelluisteraars, by ouds vermaard. Want die slagh van wicchelaars was te komen boven andere geacht / en daar door het *Augurum Collegium*, de Maatschappy der Wicchelaars in grootster eere. Men plagh byna niet gewichtigs te ondernemen / sonder aldaar om raad geweest te zijn / of een aanslag gelukken soude of niet. Die kunst so seer beroemd / nam dylesins de Vogelen in acht: ten aansiene van derselver vlucht / gesang / en smaak. Op 't eerste namen sy hun gemerk ontrent de *praepetes*, dat is snelle; het ander over de *oscines*, zingende vogelkens; en het derde sagh op de kiekens. Van den eersten slagh sal 't wesen dat een Arend den keiser Augustus / noch een kind zijnde / het brood schielik uit de hand rukte; en daar mede in de hoogte geblogen / daar na sachtjes gedaald / wederom vallen liet. Waar uit men sijn aanstaande geluk / dat hy beleefde / voorspeld heeft; so 't waar gebeurd is 't gene Suetonius daar af verhaalt. Op de tweede wyse wil Virgilius verstaan zijn / wanneer hy seit.

Saepe sinistra cava praedixit ab ilice cornix.

Vaak deed een bonte kraaj; op eik of esch geseten,
Den wicchelaar voor af het ongeluk te weten.

Tot de derde soort hebben de *tripudia solistima* gediend: welke waren reijen, diemen maakte / soo wanneer 't hoenderkuiken 't voer so gratig inslokte / dat het daar af uit sijnen bek op de aarde vallen liet; also de vloer of

of bodem dienmen betreed / in 't Latijn *solum* heet. Dit wierd booz een goed voorteken gehouden: maar so 't kuisken 't boer liet liggen / dan was een quaden uitflagh te bresen. Dus was / meindemen / de neerlage / die *Hosillus Mancinus* van de *Rumantiërs* kreeg / al booz af gegift; uit dien dat de kuiskens 't eten geweigerd hadden / en uit hun how gevlogen waren.

§. 8. *Sortilegium*, Geluklesse, was ene schikkinge van letteren / by gebal / booz 't een of ander kind dus of so getrokken / en booz malkanderen gemengd: gelijck men sulck gebruik van oude letters maakte / gesneden op enen eikenboom; welke dan op verscheidene wijzen geschikt / na 't viel / of vesen of genen sin te samen bzaghten / waar uit geluk of ongeluk te lesen was. Op een andere wijze kreeg *Tiberius*, na *Dalmatiën* reisende, ende by *Pavijen* door 't lot aan 't orakel van *Gerijon* vragende, tot antwoord: dat hy gulde koten in de bron van *Aponus* werpen soude: 't welk gedaan zynde, wesen die hem 't hoogst getal. Ende worden noch die koten heden daar onder water gesien; so *Suetonius* in 't leven van *Tiberius* verhaalt.

§. 9. Noch een andere maniere van wicchelarije was in 't uitleggen der *Oromen* gelegen / die self in de heilige *Schryften* so bekend is: van welken ik noch wel eens wat breeder spreken sal; alsoo de *One vocivocis* Droombedieders, noch niet uit de wereld zijn / en heden dese konste self in 't *Kristendom* / immers aan het hof des *Franschen* konings / begint te herleven. Wat die oude *Heidenen* betreft / wanneer sich de *Dæmones*, de *Genij*, de *Larvæ*, in de *Oromen* mengden / bzaghten die telken male wat besonders voort: waar uit men van de toekomstige saken / volgende sekere regelen deser konste by hen in 't gebruik / iet goeds of quaads bedieden moght.

§. 10. Onse Voorzouders waren in der *Heidenen* tijd by hen self ook vele sulcker wicchelarijen gewoon: van welker seden *Cacitus* dit onder anderen verhaalt. De wicchelarye en *Lotgissinge* gaat by hen so drok als ergens in swang. Met het lot gaanse eenvoudig te werk. Enen telg van enen vrughtdragenden boom gesneden, korten sy tot lootjes; diese dan elk een besonder merk geven, en so rompslomp door malkander op een wit kleed heen werpen. Waar op de *Priester*, indien 't staatsaken zijn, of de *huishouder* so 't hem en sijn huis is rakende, met opgeslagen oogen na den *Hemel* de *Goden* bid, ieder lootje driemaal opneemt, en na elk teken datter opgesneden was, verklaart. Is 't dat sy 't afslaan, so en valter op dien dagh over dat stuk niet meer te beraden. Maar so sy 't hem toestaan, moetmen 't verder bescheid by de wicchelaars soeken. Ende is desen volke noch besonder eigen, datse mede uit de *peerden* voorspellinge maken; die daar toe op gemeene kosten by malkanderen in een bosch gehouden worden; wit, en van niemands handen ooit geraakt: welken de *priester* ende de *koning* of *oppervoogd* met enen gewyden wagen byhouden, na datse gejaagd zijn; en op hun gebrieffch en gesnuif achttinge geven. Geen wicchelarye daarse meer staat op maken dan dese; niet alleen 't volk, maar ook de *groten* en de *priesters* self.

Want

Want sy d'eene voor dienaars, d'andere voor naaste kennis van de Goden houden.

§. 11. Doch met dese drie of vierderhande godspreekoefeninge / op zijn heidensch dus te noemen / heb ik 't noch niet al geseid. Want ik bebinde / datter behalven dese / die de voornaamste waren / noch wel sesterhande is gepleegd geweest. Deselve wierden in 't Grieksch Necromantia, Pyromantia, Aëromantia, Hydromantia, Geomantia, Chiromantia genoemd. De eerste bekijkt de Doden / de tweede siet na 't Vuur / de derde beschouwt de Lucht / de vierde 't Water / de vijfde slaat sijne ogen op de Aarde / de sesste besiet de Handen. Polydorus Virgilius sal ons uit het 23. Cap. zijnes eersten boekis van elkis een proeffstuk geven.

§. 12. Necromantia Lijfginge is datmen iet aan een dood lichaam siet / daarmede voorspellinge uit maken wil. Vonkunde der Grieksche tale heeft de menschen doen meenen / dat *necros*, 't welk dood is te seggen / uit het Latijn was afgeleid; gelijk *negros* van *niger*, swart: waar door de swarte konst by misverstand den naam gekregen heeft; die nu gemeenlik voorspellinge / en toverkoningtig vermaard is. 't Was een groot bewijs deser konste / so 't waar is 't gene Lucanus in 't 6. boek van enen doden meld / die opgewekt / den uitflagh des Farsalischen krijghs voorsaid heeft.

§. 13. Pyromantia, Vuurgisinge noemdenmen (seit Polydorus) wanneer men uit het vuur iet meent te sien; mits datmen in acht neemt / wat de Blixem / of ander krachtigh vuur beduiden magh. Dus leestmen by Tibius en Dionysius in 't 4. b. dat Tanaguis / d'huishouwe van denouden Carquinius / ene vlam siende 't hooft van Servius Cullius besprijken; daar uit voorsaide / dat hy koning over Rome worden soude.

§. 14. Aëromantia, Luchtschouwinge was de gene / die in 't waarnemen van ongewone buisen bestond. Gelyk wanneer Plinius in zijn 2. boek verhaalt / dat het in Lucanien yser regende: 't welk de nederlage van Crassus in den slaap tegen de Parters betekend heeft. Van gelijken vertelt hy in 't 1. boek van den tweeden oorlog van Kartago / dat het by de Piceners steenen geregend hadde: tot voorspellinge van de nederlagen / die Italien van Hannibal noch te lijden hadde. Sulken wicchelaar word in den Hebreewschen Spbel *Jid-oni*, Wolkenkengiffers genaamd.

§. 15. Hydromantia Waterschouwinge is / datmen iet in 't water meent te sien. Dese aangaande heeft Varro verhaald: dat een jonge 't beeld van Mercurius in 't water sagh / 't welk in 150. beersten het geheel beloop des oorlogs tegen Mitridates verkondigde. Augustinus in 't 7. boek de C. D. seit dat Minna / tweede koning der Romeinen de eerste geweest is / die sich met dese konste behielp: om de beeltenissen der Goden door bedragerije der Demons op 't water te vertonen; die hem quansups de Wetten gaben / na welke hy 't volk lieft regeren wilde.

§. 16. Geomantia Aardbeschouwinge is ene voorspellinge uit de scheu-

ren door aardbevinge gemaakt. Hier af heb ik / schoon neerstelijk soekende / geen nadere beschrijvinge gebonden : dan denke / dat het gene Livius decad. 1. lib. 7. §. 6. van Marcus Curtius verhaalt / hier toe behoort. In 't selfde jaar, ('t was na de rekeninge van Calvisius het 357ste vooz Christus) of 't was door aardbevinge of enige andere kragt, viel bykans de halve merkt (te Romem) in : vermits een byster groot en diep hol opborst, dat met geenerhande moeite, schoon elk sijn best dede, met het aandragen van aarde te vullen was ; of men moest eerst op der Goden uitspraak ondersoek doen, waarin de meeste kragt der Romeinen bestonde. Want de waarzeggers verklaarden, datmen dat selve den Goden te wijen hadde, so sy den Roomschen staat bestendigen souden. Daar over in twijfel staande, hadde hen Marcus Curtius, een jongman dapper ten oorloge, berispt; vast stellende dat de meeste kragt des Roomschen volks in de dapperheid van wapenen bestond. Sulx hy dan willende met de daad bevestigen / heldhaftig te paerd geseten / van boven neder in die klo-
be sprong.

§. 16. *Chiromantia*, handkijkerije siet uit de trekken der handen / wat den mensche overkomen sal. Waar op Juvenalis selt Sat. 6.

Frontemque manumque
Exebris Vati.

Hy toont sijn voorhoofd en sijne hand ;
En vraagt den wicchelaar 't verstand.

Waar uit niet eene blijkt / dat *Physiognomia*, dat is / na 't woord / Natuurkunde, maar na de sake self Natuurkiesinge, of Gedaante schouwinge, hier toe mede behoort : zijnde ene kunst van wikkien uit de trekken van 't aangesicht / of den opslagh der ogen ; waarin sich 's menschen Genius of eigen geest natuurlijk openbaart.

IV. HOOFDSTUK.

Hanne Toverijen, veellins gepleegd, resen uit den selfden grond.

§. 1. **D**us veel van alsmulke konsten die op wetenschap sien / door gemeenschap met de Goden of Geesten / op allerleje wijze te be-
komen. Nu sal ik ingelije van de Magia spreken / die het doen beoogt. De Grieken geveuse dien naam / hoewel ongriex ; dan alle man geloofst schie dat het Persisch is. Die taal echter heeft in stijl en oorsprong met d'Hebreeuwische veel gemeen ; waarin nu *kaga* overdenken, bepeinsen, en namo *Mage*, een bepeinsler of uitspreker van verborgentheden is. Ik heb in mijne Uitlegginge over Daniel §. 62. daar het pas gaf / her-
klaard / wat de Magi geweest zijn. Eerst eerlijke luiden / die door he-
hoorzijke middelen de geheimnissen der Nature doozochten / en daar door
C din-

dingen deden die de gemene geloofbaarheid te boven gingen. Doch daart na in de kouste / so 't schijnt / te kort komende / wanneer sy reeds in aansen van 't volk / en ten hove / geslommen waren / sloegen aan 't bedriegen : en de quaadaardigheid van sommigen okider de konste gemengd / braght de selve in misbruik / en menigen mensch om goed en bloed. So verre dat de Heidenen dit slag van volk aan d'cris hant ontsende en eerende / om hunner geestigheid wille : aan d'andere wederom schandden en versmaadden. Hier van is 't / dat enigen van ouds af so wel in 't goede als in 't quade van die konste zijn vermaard geweest. Apollonius Tyanicus ; wiens leven door Philostratus beschreven is / en Elymas ; die sich tegen Paulus selde Hand. 13. 6. en de wijzen in Egypten / en Babylonen / tot uitlegginge van hunner koningen dromen beroepen ; Gen. 41. Dan 1. en 4. ja Moses self / en Daniel / en die uit het Oosten om den nieuwen geboren Joodschen koning sochten / Matt. 2. schoon allegaer door de Magia beroemd / staan nochtans verscheidelk daar van te boekt. So veel verschilt het wie het weet of doet ; en of de konst en wetenschap behoort te gebruiken of misbruikt word.

§. 2. Ondertusschen is dit eigentlik de kunst / diemen heden onder ons den naam van Toverije geeft. Agrippa van Nettenheim heeftse in twee soorten onderscheiden ; waar af d'eene Natuurlik / d'andere Konstig heeten magh ; also d'eerste natuurlijke oorzaken hebbende ook natuurlijke werkingen doet ; maar de tweede is door konst also gemaakt / ende heeft geene gemeenschap in de nature met de werkingen diese doet. Ik wil seggen / dat gelijk een handwerk mede bereischt / dat de Natuur hem de stoffe gebe / en de kraght om te komen werken ; maar dat hy de stoffe dus of so werke / dat doet hy door de kunst alleen ; also dese konstenaars ook. Niet gelijk een akkerman / die maar d'aarde bereiden / en 't saad daar in werpen / of den boom planten kan ; maar de byecht self uit de Natuur / aldus door kunst geholpen / verwachten moet.

§. 3. De natuurlijke Magia , seit Agrippa / meeneuse dat niet anders dan 't opperste vermogen der natuurlijke wetenschappen is : waarom sy deselve den top en uiterste volvoertinge der natuurkunde noemen ; seggende dat het een werkelijk gedeelte der natuurlijke wijsheid is / die door 't behulp der natuurlijke kragten / uit derselber onderlinge recht tijdige toepassing d'ingen te wege brenghet / die sy verwondering te boven gaan. Meest gebruikten de Moren en Indianen dese Magia , voor so veel als sy 't vermogen der kruiden en steenen / en andere d'ingen van gelijken aart / uitvrocht. Daarna seit hy verder. De natuurlijke Magia is derhalven dese / die de krachten aller natuurliker en hemelcher dingen doorsichtigt / en derselber medeneiginge met eene naauwkeurige schranderheid doorkropen hebbende / de verborgens en achterhoudende vermogentheden also ten voorschijn brenghet ; dat daar door wonderen / die 's menschen vernuft verbystert / worden uitgetwerkt. En dit alles niet so seer door de kunst als de natuur / aan welke als
 „ werk

Werkmeesterfche sich de konste self als dienaarfche onderwerpt. Dus konnenfe natuurliker wijfe kinnen tijds kruiden en rijpe vruchten / self ook ongedierte / doen voortkomen ; alleenliki datfe door natuurlijke middelen / anderen onbekend / het gebreke des tijds weten te vervullen ; gelijkmen in minderen trap van volmaaktheit naar de hoveniers bebind / dat elk overende om de eerste te wesen / nielke vruchten lovert / en de natuur door konst te hulpe komt ; sonder nochtans andere middelen / dan die in de natuure self zijn / te gebruiken. Het onderscheid bestaat sleggs daar in / dat een Magus, die daar geheel sijn werk af maakt / door grondiger kennisse van de kraghten der Nature / den gemeenen man / ja self den geleerden / welker weinige sich bemoeiden om sich so diep in de natuure te begeven / merkeliik te boven gaat. Doch mispien dat dit alles dus bezte buiten 't besonder behulpe der Goden en der Geesten is : so en dientet sonderling tot onse sake niet. Van alleenliki / om ons wel te leeren onderscheiden 't gene buiten 't geschiik is dat wy verhandelen willen / en 't gene daar toe behoort.

§. 4. Dus bezte hebben wy dan der Heidenen Magia kinnen de palen der Natuurkunde gesien : maar nu wil ik dan Leser gebieden hebben / dat hy sich erinnere 't gene ik in mijne Uir. over Daniël 6. 25. uit Dioscorus en Plinius aangetekend hebbe ; dat de Magia, so affe doorgaans van ouds her in 't gebruiik was / de Wiskonst / de Geneeskunst / en den Godsdienst tot behulpe nam ; d'een op dese / d'andere op die wijfe meest daar in besig zijnde. Daaruit is dan ook een ander onderscheid in d'oefeninge deser konst ontstaan ; waar af sommige der genen die daar mede omgingen / *Mathematici*, Wiskonstige, andere Geneeskundige, en hateliker *Venefici*, Vergiftigers genaamd zijn. De eersten waren meest om wonderen / d'anderen om hoosheid te doen. Onder sulke wonderen maghmen tellen de houtene duibe van Archytas / welke bloogh ; en / de beelden van Mercurius die spraken. Maar de Vergiftigers doen dit : datfe door ongewone / en dikmaals onbekende dingen / doch waar van sy die het doen de kennis hebben / datter die kragt in steekt ; ende voortz op d'allerheimelikeste wijfe / so weinig te merken / dat het naaulix geloofd kan worden geschied te zijn / de menschen of hun bee / of saad of snibel beschadigen en bederven. Dit is 't gene sy waarliik deden ; maar 't gene sy daarenboven noch voorgaben / of self misschien ook geloofden te doen ; was datfe ook wel door kraght van kruiden / en andere stoffen / op allerleije wijfe gemengd / menschen en beesten in malkanderen veranderden / en doden uit de graben trokken.

§. 5. Nu ook iets van de Gemaakte Magia te seggen / die magh met reden so genaamd zijn ; om datter niets in is van de Nature ; maar dat de kunst alleen werkt / de Nature vooronderstellende. Dese kan geboegelik / schoon op beeterhande wijfe in 't werk gesteld / onder den gemeenen name van Toverij, Beswéeringe, of Belesinge begrepen worden. Want wy noemen Toverij, al wátmen houdt / dat door Dubbelg kraght

Kragt en gemeenschap van de menschen word uitgeregt: 't welk nooit sonder d'eene of d'andere wijze van belesinge geschied. Dese bestond al-tijd in 't gebruik van sekere woorzen of tekens / gesproken of geschreven; beneffens sonderlinge gebaren / en ene wijze van leven: door welk alles de Demons hen te wille wierden / geheime dingen te openbaren en wonderen / de Natuur te boven gaande / uit te werken. Also was der Heidenen gevoelen / datse hulten de voorszede natuurlijke Magia / de grootste wonderen door de kragt der Demones te wege brachten; welke sy door alsulke Belesingen aan sich verplicht hielden / om alsulke dingen te doen als sy begeerden gedaan te hebben.

§. 6. Hier staat ons wel op te letten: want gemeenlik by ouds ende noch de natuurlijke Magia of Toberije van de Konstige niet behoortlik onderscheiden word; alsomen d'eene dikmaals toeschijft het gene d'andere eigen is. Self is van de genen die met dese kunsten ongaan sulken misverstand veel begaan / of in anderen geboed. Want sommigen derselven / seit Agrippa / sijn tot sulken uitsinnigheid voortgeflagen / datse meinen uit verscheidene t'samenbloesinge der sterren / door tusschenposinge der tijden / en sekere mate van evenbedeeling, (in 't Latijn *proportio* geseld) plegtig in acht genomen: op enen stip des tijds / ene voeglike afbeeldinge der hemelsche dingen / en enen geest des leebens en verstands te komen verkrijgen; die dan van hen gebzaagd zijnde antwoord gebe / en geheimenissen ontdekke. Van d'andere sude souden se der Nature toeschijven 't gene de kraghten der Nature te boven gaat: 't welk ik wederom niet beter dan met Agrippas woorzen / daar vooz gaande / seggen sal. Dit wil ik / seit hy / dat gy vorder weet: dat dese Magi niet alleenlik de natuurlijke dingen doorzelven; maar ook enigenerwijse de Nature uitblyten / en sich selven in de plaats stellen; als de beweegingen, de getallen, de gestalten, de geluiden, de stemmen, de t'samenkomsten, de lichten, de neigingen des gemoeds, en de woorden. So beswoeren de Psylli en Marci de Serpentes en dedense blughten: so seilde Orpheus met een gesang den zee storm der Argonauten; en vertelt Homerus / dat aan Achilles het bloeden / door sekere woorzen gestremd wierd; ende is in de Wet der twaalf tafelen ene straffe gesteld / op de genen die het koozn also betoverden.

§. 7. Dit laatste moet ons niet vreemd dunken / selfs in Heidenische tijden also genomen te sijn. Want de Magia of Toberkunst in 't gemeen en in haar selven aangemerkt / wierd om hare diepgrondigheit geacht / om hare godlikheit (so als der Heidenen goden hier vooz beschreven sijn) geerd / om hare kraghtigheit ontsien / om hare nuttigheit (wel gebruikt zijnde) bemind: maar misbruikt / om harer boosheit en schade-likheit wille gehaat en gebloekt. Welk nu der verstandiger Heidenen gevoelen van dit gansche werk geweest is / dat sal ons Agrippa wederom uit den monde van Porphyrius / met dese woorzen seggen. Porphyrius van dese Belesing of Magia der godliker dingen redewegende, besluit einde-lik,

lik, dat door deselve de siele des menschen wel kan bequaam gemaakt worden, om de Geesten en Engelen te ontfangen, ende Goden te sien: maar datmen door dese konste tot God naderen kan, dat ontkent hy slyf en sterck.

V. HOOFDSTUK.

By de hedendaagsche Heidenen zijn diergelijke leeringen en seden ook te sien.

§. 1. **V**An 't oud Heidendom dan onder ons / of ontrent ons / en die volkeren die de konsten en weetenschappen meest herwaarts aangebraght hebben / is dus vezre tot noodruft gesproken. Nu staat ons toe / dat wy 't hedendaagsch Heidendom niet een besien: om te mogen weten / hoe vezre hun geboelen en bedrijf ontrent de Geesten / buiten behulp van het schryftuurlik licht / dat hen nooit bescheenen heeft / sich strekken kan. En dat daarom te meer / dewijle de genen / van welken dus vezre gesproken is / en die door 't Kristendom verzeven zijn / maar een deel van de weereld besloegen: en dat wy van weinig anderen / sleghts door hun aangeben / uit nagelatene schriften enige geringe kennis hebben; doch van vezre 't grootste deel het allerminste niet. Want de geheele weereld / by menschen bewoond / word uit hedendaagsche onderbindinge niet beter dan in drie grote Ellanden verdeeld: waar van deene maar by d'oude Grieken en Romeinen / (en dat noch niet geheel) d'andere by ons / noch nauwelijx 200. jaren lang bekend geweest / en het derde als noch ten grootsten deele onbekend is. D'eerste word om voorszede reden gemeenelik d'oude weereld genaamd; in Europa / Asia en Africa verdeeld. Van Europa / pas half so groot als een van d'andere twee / zjn d'inkwoonders aan de Noord kant meest noch al in 't Heidendom. In Asia magh het tiende deel vast van Kristenen bewoond zjn; al 't ander sal misshien wel vooz een derdendeel onder de Wett van Mahomet staan; so dat vezre de grootste helft noch t'eeneemaal heidensch is. Africa in 't Noorden van Mahometanen / in 't oosten beneffens die ook van halve Kristenen bewoond / moet noch wel op twee derdedeelen heidensch zjn. De nieuwe weereld / van den eersten vinder America / en by ons in 't gemeen West Indien genaamd / waar van het zuider deel bykans so groot als Africa / en het noorden (noch niet in alles bekend) misshien niet kleinder dan Asia is; licht noch geheel in 't Heidendom / ende weet van geen Kristenen dan die daar uit Europa komen. Dese zjn de Spanjaarden / Portugysen / Engelschen / Franschen / Nederlanders: die hier en daar enige dier Heidenen tot het Kristendom brengen; immers d'Engelschen leggen daar heden neerslig op toe. Ondertusschen komen dese Europeers ons van den toestand deser volkeren /

keren / wat geloof en Godsdienst betreft / door onneming met deselve / ten groten deele onderrichten. Maar van 't onbekende Suidland / dat na den ommetrek te giffen / so daar geen binnen zeeu zyn / misschien so groot als Europen en Asien is) maghmen wel vastelijk vermoeden / dat het (van Kristus leer of volk tot noch toe onbesocht) door en door Heidensch is.

s. 2. Maar tot wat einde / menigt gy seggen / dient nu dit verhaal? 't Is / mijn Leester / my alleen daarom te doen / dat gy / siende hoe noch heden wel dize vyfde deelen der bekende weerd heidenschs zyn; daaruit oorzaak neemen soud / om te denken / dat wy van der Heidenen gevoelens en gebruyk ontrent de Geesten niet genoegzaam onderrecht zyn / uit alsulker volkeren boeken die niet meer in wezen zyn; en doese waren / nauwelijc een tiende deel der bewoonde weerd maken konden. Daarom sal deenparigheid van gevoelens der Onkristenen / onder so veel verscheidenheid der selve / en afgescheidenheid van plaatsen / waat door 't eene volk met het ander geen gemeenschap heeft / ja die 't meerder deel van malkanderen nooit en wisten: die sal ons / seg ik / tot bewijs moeten dienen / van 't gene 't algemeen licht des verstands / na den val in den mensch overgebleven / goeds bewaard; en wat d'algemeene verdorvenheid quaads heeft ingebracht. Dit sal ons dan te passe komen / wanneer wy / tot der Kristenen gevoelens gekomen zijnde / hier uit het onderscheid sien sullen / van 't gene in den grond met de gemeene waarheid bestaat / en 't gene uit d'algemeene verdorvenheid daar onder vermengd is. Du sal ik dan van 't gevoelen en 't gebruyk der huidige dagse Heidenen spreken.

s. 3. Doch dit en is niet nodig dat ik hier wydlozig doe: want daar soude mijn boek veel te klein toe vallen: noch 'ten is ook mijn voornemen niet een historie te beschrijven: maar alleen exempelien te verhalen / om te tonen wat de meest bekende volkeren van dit maaksel in hunnen schuld voeren. En dit behoef ik ook al niet verder te doen / dan om te doen blyken / dat deselve / schoon van geheel anderen tijd / land en sprake / nochtans in den grond so wel met d'ouden als met malkanderen 'samen stemmen. Hier toe is my de wegh door een groot deel gebaad van den neerstigen Carolijn; die in sijn Hedendaagsch Heidendom uit meer dan 50. schryvers heeft by eengebracht / al wat de Heidenen van onsen tijd / over gansch Asien / Afrikaen / en een deel van Europa in 't stuk des Godsdienstes geloven of bedrijven: jammer! dat hy niet beleefd heeft / ons insgelijc van des nieuwen weerdts inwoonderen te berichten. Dat hadde my mede de moeite gespaard / sulc uit verscheidene schryften by een te soeken.

s. 4. Ondertusschen word het dienstig hier geseid / dat vast alle / met welker schryften d'eerwaarde Carolinus sich beholpen heeft / en so ook daer ik my self mede sal behelpen moeten / Kristenen zyn; die der Heidenen geloof en godsdienst meest uit derselver stultsgewisse vertellingen / en 't aanschouwen hunder dienoplegingen / aangetekend hebben; en datse dienvolgens aan ons sullen naakte noch nette kennisse van 't gene sy verhalen met en geven /

geven / als van d'oude Heidenen uit menigte hunder eigene schryften te halen is. Die hebben ons van hunne eigene saken in eigener tale gesproken : maar het hedendaagch Heidendom word ons / als oneigen / door de Kristenen beschreven. Dus bevind ik datse vast alle in een selfde voorzoordeel zijn / aangaande 't gene sy verhalen / dat verscheidene volkeren den Duivel self aanbidden / en sich boven mate quellen / of laten pijnigen / om Duivels martelaars te zijn. Want ik meene dat het misverstand sich self ontdekt in 't gene de voorsz. schryver in 't 7. Cap. van 't 1. deel pag. 56. met dese woorden seit. Trigaurius getuigt van de Sincken, dat veelen onder haar den Duivel om raad vragen, of de gemeinsame geesten, so yse noemen, welke veelen onder haar zijn. En dese saak word meer goddelijk dan duivelsch onder haar gehouden. So meen ik dat het ook by alle d'anderen is / wienmen sulx naageeft / datse reghestroer den Duivel aanbidden. Want ik meene / dat die menschen ten gronde toe ondersocht zijnde / te kennen sullen geven / datse niet en weten wat wy door den Duivel verstaan.

§. 5. 't Is ook licht te begrijpen : dat sy die geen eenley verstand met ons van God hebben / ook dat begrip van den Duivel niet maken kunnen / datter de Kristenen af hebben : want die God op sijn Kristens niet en kent / die kent ook den Duivel niet. Of het is onmogelik / dat iemand den Duivel kennende vooz't gene dat hy is / denselven aanbidden sal. Want dat d'Apstel van de Heidenen seit / datse hunne offerhanden aan de Duivelen doen / 1. Kor. 10:20. dat en is niet van den Duivel als hoofd der bosen Engelen ; (gelijk Matt. 25:41.) maar van de Daimones, daar wy slus af spzaken / uitdrukkelek geseld : also Paulus te dier plaats in 't Grieksch niet het woord *Diabolos*, Duivel, maar *Daimonia*, gebruikt ; waar mede die Heidenen / als voorsz. is / seker slag van ondergoden benoemden. Dit voozaf aangemerkt hebbende / salaat ons nu besien / wat overeenkomste wy tusschen 't oud en hedendaagch Heidendom / aangaande hun geboelen van de Geesten vinden mogen. Ik beginne van Europa ; van waar ik door Asten / en voozt na Astea omtrekkende / eindelik na America oversteken wil.

VI. HOOFDSTUK.

Sulks blijkt voor eerst aan d'overblijfselen des Heidendoms diemen noch in heden meest in 't Noorden van Europa vind.

§. 1. **E**uropa is geseld dat buiten om / en meest in 't Noorden noch enige Heidenen heeft : doch soo raaw en onbeschaafd / dat het heesteliker te sien is watse doen / dan te raden watse geloven. Men heeft van de Lappen en Finnen 't meeste bescheid ; ende met name van de genen / die onder 't gebied van Sweden staan ; waat te neffens ook Scheffers Beschryvinge van 't Sweedsch Lapland / uit de voornaamste schryften getrokken //

ken / ons den meesten dienst sal doen. Daar van sal ik eerst van desen; en daar na van d'anderen / so veel my voorslaat / berichten. Sonder alles te geloven vatter van verhaald word / waar van ik de helft niet achte waat te zijn: so is 't nochtans gewis / dat het Heidendom by die volkeren / schoon onder kristen koningen staande / te weten den Deen of Sweed of Moskobyjt; echter onder den duim noch so veel hunder oude nutken plegen / alsle weinig lust of kennis tonen in 't kristendom. De heer Schesfer heeft het Sweeds Lapland onlanghs met so veel neerstigheids / en op so sekere berichtingen beschreven / datmen op sijn seggen staat magh maken. En mitsdien dat hy d'andere Lappen beneffens de Finnen dikmaals daar mede in betrekt; so maghmen waarschynelik besluiten / dat het by hen allen vast eenerley werk is: te meer om dat het gene anderen in hunne schriften hebben aangeroord / die volkeren aangaande / met het gene Schesfer van de Sweedsche Lappen schryft / op een uitkomt. Ik sal my derhalven aan hem alleen houden; hoewel niet alleen / bewijl hy alle d'anderen / die vooz hem geschreven hebben / in sijn boek mede begrijpt. Hunne gevoelens laat ons eerst verneemen / en daar na van hunnen Overhandel spreken.

§. 2. De voozwerpselen hunder heidensehe godsplegingen zijn in drie derley slag / trapswijse onderscheiden. De hoogsten van allen zijn Thor- daen of Thoar, de Donner / Stourjunkare, en Baiwe de Son. De eerste by de Laplanders ook Ticemes geheeten; welken naam sy mede aan 't geluid des Donders geven / dien sy geloven dat in sijn geweld is. Hy is dan hun Jupiter, by hen mede Aijke, dat is Bestevaar genaamd. Leven en gesondheid schryvense toe aan sijn bestuur; en stellen self de hofe Seeften onder sijn bedwang; ook so verre dat hy hen door den slag sijn donders dood / so sy de Lappen te veel plagen; eben gelijks d'oude Romeinen die wraak aan Jupiter verlieten. Op den Regenboog / Aijekedange, dat is / Bestevaars boge genaamd / als op sijnen troon geseten / schiet hy sijn donderpijlen op de duibels af / en kan hen somtijds met *aijekenedschera*, hestevaars hamer den halz en kop te pletteren slaan. Deshalven word hy ook van hen hoven alle d'anderen geëerd. *Stourjunkare*, dat so veel als heilige Landvoogd te seggen is / anders ook *Stourapasse*, dat is / groten Heilig genaamd; is by hen de grote Pan, of in plaats van Diana, god van bee en beld / van bosch en wild / en vooznamelik van de jaght; Ajekes algemeen stedehouder in dat bewind. Hy is dikmaals verschenen / seggense / aan de genen die tee jaght / of uit visschen gingen / en jonkerachtig toegetakeld / met een muskett in de hand / hebbende vogels voeten. *Baiwe* of *Beuwe* de Son, (gelijks *paivo* den dagh betekent) word by hen om 't goed dat hy op der aarde werkt / ende daarom ook des Somers meest geëerd.

§. 3. De Manes der Romeinen / hier vooz II. §. 13. gedacht / zijn der Lappen ondergoden / ende by hen *Sitte* genoemd. De sielen der doden worden by hen als maght hebbende door offerhande vereerd: hoewel ik niet gemeld vinde / watse eigentliyk daar af houden. De laatste zijn de *Fublen*, om-
swer-

woerbende geesten / die sich by hopen hier en daar versameien / so sy wa-
nen / in de lucht ober bosch en berg zweebende. Maar ik en vinde hier
ook niet aangetekend / wat goed en quaad hen van dese geesten / na hun-
ne meentinge komen kan. Dan sy houden hen in minder waerde dan
de eerstgenoemden; doende echter offerhande / waar in sy hen iet om te
eeten geben. Maar geen Beeld word aan een van allen opgerecht / of-
te vereerd; self aan Baiwe niet / om dat hy uit hem selve sienbaar is:
maar aan Aijcke en Stoutjunkare alleen; den eersten van hout / den an-
deren van steen.

S. 4. Op sulken Gelove der Heidensche Lappen is ook hunne Waer-
seggety en Tovery gegrond. Waar van ik echter dit moet seggen / dat
ik Scheffer leefende / en 't gene hy uit andere schryvers aantrekt met sijn
eigen vergelykende / lichtelik bemerkten kan / dat het met der Noordscher
volkeren toberye op bezre na so breed niet is als men daaraf roept. Maar
't gene Scheffer bevonden heeft / daar in is hy wel te geloven. Ende moet
ik dan voozaf met sijne eigene woorden uit het 11. rap. seggen. Dat hoe-
wel de Laplanders te deser tijd de Magie niet so drok noch openbaarlik
plegen als hunne voorouders deden, die meer aan dese bygelovigheden hin-
gen; daar nu de meesten vry af zijn, 't land van dese wichelarijen gesui-
verd zijnde, 't sedert dat de koning van Sweden op moeilijke straffe ver-
boden heeft, enige besweeringen te gebruiken: niet te min isser noch al
een groot getal der genen die sich daar in oefenen en daar aan houden. En
so iemant na de reden vraagt: het is om dat sich de Laplanders allegaar
inbeelden, dat de Toverye voor hen van onvermijdelike noodzakelykheid
is, om de lagen en quellingen hunder vyanden te vermijden. Hy seit ver-
der / datse self scholen daar toe houden / daar sy hunne kinderen de To-
berkunst doen leeren: en 't gene noch wonderliker schijnt / denselven hun-
ne hofe geesten / daar sy dienst van hadden / op hun sterben by testa-
mente overlaten / om die van hunne vyanden dooz deselve te verwinnen.

S. 5. Hunne kunsten diese dooz middel hunder Goden en Geesten wa-
nen te doen / zijn of om dooz Wichelarije iet te weten / of om dooz To-
verye iet te doen. Het eerste word dooz een ding dat sy kannus noemen /
ende na een trommel gelijkt / in 't werk gesteld. Die moet van seker hout /
en wel meest van birken gemaakt zijn. Het vel daar ober gespannen /
veelsins met characters geschilderd / met ene verwe uit de schoors van
elfenhout gemaakt. Met enen hamer van een vinger lang daar op
geklopt / letmen op een bosch blikken ringen / daar op geplaatst / dat
na de reghter of linker zyde versprynghet: het eerste beloofst geluk / het
ander dreygt ongeluk. Of de tobertrommel / anders gebuykt / geeft
den staat en het doen des afwesenden te verstaan / al ware 't ook hon-
derden van mijlen bezre. De wichelaar valt / na 't roeren van de trom-
mel / in onmaght / ende licht vooz dood onvoerelik ter aarde: hozt of lang /
na dat hy bezre van daar is / na wien gebzaagd word. Opstaande seit
hy dan / 't gene men geloofst also te zijn.

§. 6. *Hunne Toberplegingen worden dooz geen eenerhande middelert bezicht.* Het eerste is een riem met drie knopen / aan 't zeebarende volk te hoop / om wind te maken. D'eerste knoop los gemaakt / sal weinig de tweede veel / de derde al te veel winds uitgeven. De Oenſche Lappen in Finmark drijven dese neering meest; also sy aan de Zee palende / daar toe de gelegenheid gereeder hebben. Het ander verhaalt Scheffer op die wyſe dat niet een te verſtaan geeft / hoe weinig dat hy ſelf daar van geloofft. Te weten / lodene pookjes outrent ene vinger lang: welke met het punt voorzuitgeſteken na de plaats daar hy is diense quaad doen willen / denſelven ſware ſiekten en pijnlike quellingen toebrengen. Een ſak vol bliegen / booz duivels gehouden / en telken dagh een daaruit gelaten / om den byand te plagen / is een ander gebruik / dat niet al te wel bekend is. Eindeliks de tyre een kleine hol / als een noot op ſekere wyſe gemaakt / heeft het ſelfde gebruik.

§. 7. *Geusegh van de Lappen: nu sal ik van d'anderen ook een weinig melden.* Van de wilde Yren is by Litgow te vinden / datſe / ter behoudenisse van hen ſelf en van hun bee / de Maan aanbidden; gebruikende onder anderen dese woorden / Laat ons ſo gefond als gy ons vind. Daaruit ik beſluite / datſe ſet van 't Heidendom hebben / 't welk enige kragt der Godheid in den invloed van de Sterren ſielt: ſo nochtans / dat dese de volle maght van dat bewind aandeſelve niet toefchryben; als uit ſulken ſtyl van bidden blykt.

§. 8. *Van een heidensch oberblyffel by de Samogpten / tuffchen Littouwen en Ypſland gefeten / word mede getuigd / datſe grote eer aan de Son en Maan / Vuur / Donder / Boffchen / en ſeer hoge Women doen een bewijs / datſe boven dien ſulke Demons in de lucht en op der aarde geloben.* Maar hoe weinig ſtaats by ſulki volk op die Wondergoden / of Luchtgeeften gemaakt word / geeft Olaus Magnus te kennen / wanneer hy van enige Noordſche volkeren getuigt: hoe ſy niet alleenlyk hunne Goden helpen ſtrijden tegens hunne byanden / den donder met grote hamers nabootſende; maar ſelf ook wel beſtrijden / dooz pylen en ander krygſtuigh in de lucht op te ſchieten. In Littouwen vindmen plaatſen / daar 't volk enen huisgod / *Dinſtipan*; dat is / Rook- of Schoorſteen voogd, aanbidden.

§. 9. *De Keremiſſche Carters geloven datter Plaggeaſten zijn / ſo Clearius bevonden heeft; die de menſchen in dit leven / (want het ander leven gelovenſe niet) veelsins beangſtigen en beleedigen konnen / ſoſe willen: 't welk booz te komen of af te weeten / ſy deſelven niet offerhande aan de rivieren verſeren.* Sy aanbidden ook / ſeit hy / de Son en Maan / dewyle ſy bemerkten dat daar dooz derſelver werkinge het land veel goeds geniet. Maar van deſer volkeren tobergebaar vind ik niet merkwaardigs aangetekend.

§. 10. *D'Yſlanders komen met de Lappen en Finnen nader ober een.* 't Meeste dat wy daar af weten is 't gene Bleſkenius daar van ſchryft. Sy erkennen mede ſulke huisgeeften / die hen 's nachts wekken om te gaan

gaan visschen: achtende dat niemand goede vangst sal hebben / die van sulke enen niet gewekt / eventwel soude bestaan te visschen. Ditmarus Bieskenius in den jare 1663. van daar na Portugal gebaren / hadde self van enen Jonas / so hy schryft / enen reusdoekt met drie knopen ontfangen / om by gebreke van wind op zee los te maken. Die knopen plegen sy onder 't pzevelen van enige woorden daarin te doen. Boortgebeven sy mede boort / datse magtig zijn / schoon aan land blyvende / de schepen in zee te doen boortgaan of te heletten. Doch ik sal dien doekt met de knopen noch wat by my houden / om hierna te sien / hoe se los te maken zijn: ik sal ook die schepen so lang in zee laten / tot dat ik sie / wie deselve / wanneer se stil liggen / sal doen boortgaan; of wanneer se boortgaan / te rugge houden sal. Boort hangt valt dan in Europa boort ons niet meer te doen.

VII. HOOFDSTUK.

By de meeste volkeren van Afiën vindmen al deselfde gevoelens.

S. 1. **D**oor geheel Afiën / so verre als 't ons bekend is / vindmen beschaafder volkeren dan de Noorder Europeers zijn. De Sinesen en Japanders / de Siammers en Peguanen / mitsgaders de volkeren in dat Indien dat van ouds bekend was / en van Bengale westwaart tot aan Gufuratte strekt / gaan v'anderen te boven; en die van Sina aldermeest. Sulke moeten 't zijn / die ons in 't verstand van hun gevoelens brengen sullen / en enigszins reden geven van hun bedryf. Men sal 'e allegaer / wanneer 'ter op aan komt / als uit enen monde horen belijden / datter eigentlijk maar een opperst godlik wesen is / welk kragtich sich over alles is uitstrekkende. Ondertusschen / de verscheidene boortwerpselen en uitwerkselen der godlike bestieringe bemerkende; hebben sy (gelijk boort van v'ouden gemeld is) 't bewind des weerelds / tusschen twee hoofdgoden / en veel meer ondergoden / hemelsche en aardische Geesten / verdeeld.

S. 2. Dus sietmen de Japanders aan Chaka en Amida het opperbestuur van alles; maar 't besonder bestuur des Hemels aan Tankonida, Benjamonda, Homokanda, Zojola, Pipien Jilus vertrouwen; welke laatste de zielen der verstorbenen na den hemel voert. Onder de Sinesen is de voornaamste secte der genen die den groten heilig Konfut volgen. Dese (seit Carolpn met de woorden van Trigaut) erkent en aanbidt maar eenen God; van welken sy gelooft, dat hy alle dese benedenste dingen onderhoudt en regeert. Sy eeren ook enige Geesten; maar met minder eere, ende sehryven hen so groten heerschappye niet toe. Sy dalen doorgaans in hunne gedachten van God tot de Ondergoden / en van dese tot de Geesten; mitsdien dat d'opperste God den Hemel door Laocou Traucei, dat is den Bevelhebber des groten Gods; en de onderste weereld door Canfog regeert.

regeert. Doozts dat dese drie Geesten / Tanguam, Teiquam en Tfu-
quam, onder sich heeft: welker eerste in de Lucht / de tweede op der
Arde / de derde op Zee regeert. Onder desen / een groot getal uitma-
kende / zijn Sichia, Quanina en Neoma, een god / en twee godinnen.
Onder de Carters zijn die van Samarkand / die de rijken van den
Mogol besluiten / de wett van Mahomet toegeedaan. Maar by d'an-
deren / en besonder die van Niuche (welk rijst nu over dat van Sina
heerscht) word insgelyks geloofd / dat de Godheid onder twee verdeeld
is; den eenen des Hemels / en den anderen der Arde: maar setten den
eersten so hoog / en den tweden so laag / datse in der daad maar eenen
God erkennen.

§. 3. De Peguanen stellen eenen oppersten God / Duma, die goed is /
en enen tweden die quaad is: en daarom by de Kristenen vooz den Dui-
vel gehouden word. Doozts gelobense mede / dat van vele goden elk het
sijne waarneemt: onder welken de voornaamsten zijn / Koriko Vitas, de
oudste / van wien alle d'anderen af hangen; Oisima, die de beweger van
alles is; Apalita, die de heilige reisigers geleid; en Fotoko, die by Duma
hun voozbidder / en meest vooz der verstorvenen sielen is / die in 't duister
hol van 't Rookhuis bewesen zijn. De Stammers erkennen eenen God /
die met vele mindere Goden in den Hemel woont; onder welken sy me-
de d'overledenen stellen / die hunne wetgebers geweest zijn.

§. 4. Onder de Jabanen / op welker bodem de hoofdplaatse der Ne-
derlandsche Maatschappij van Indien / de stad Batavia leit / zijnder
die de verhuysinge der zielen geloben. Insgelyks de Zingalers op Zei-
lon / eeren beneffens de 4. Goden / onder welke 't geheel bestier des wee-
relds verdeeld zy / ook de sielen der verstorvenen / die op aarde losfellek
geleefd hebben. Beide geben sy also te kennen / datse mede Daimonas
erkennen. De Jabaansche konnen goed of quaad; maar de Zingaalsche
niet dan quaad zijn.

§. 5. De volkeren in de landen benoorden de Kaap van Komorijn ge-
legen / en sich tot aan 't gebied van den Mogol toe strekkende / schoon by-
ster verscheiden / komen echter daarin mede ohereen / datter eene opper-
ste Godheid is; het zy datse hem Wistnow of Esvara noemen: doch die
de weereld niet dan dooz Ondergoden regeert / daar Bramma, schepper
en bestierder van alles / 't hoost van zy. Of dat dese drie van Tschek-
ri, den eenigsten en allerhoogsten God af hangen: want alles onder-
socht salmen bevinden / dat dit onderscheid niet so seer in de saak als in
de namen leit. Maar Bramma meinense dat aan Indre of Dewendro
't hoogst gesagh over de acht opperhoogden van de hoven-weereld geeft;
welke hoger dan de Arde / ende nochtans beneden Brammalocoon, de
woonplaatse van Bramma / geplaatst zijn; in welker seben de zielen der
mensen die wel geleefd hebben / en in d'achtste die van de verdoemden /
na den dood ontfangen werden. Van die Goden gelobense / datse enig-
sins mede menscheliker wijsse geteeld / en getrod zijn; ende wel in licha-
melika

melike gedaante op der Arde verschijnen; en dat sich Wistnouk self wet op tienerleijde wijze vertoond heeft: gelijk Rogerius uit den mond van enen der Bramines selve verhaalt.

§. 6. Komtmen verder noordwaarts aan / in de koningrijken van Gufuratte of Cambase / Decan en Bengale / onder den Mogol: schoonmen onder hen vier voornamste sekten vind (anders wordender meer dan 80. geteld) welker eene Cheuravak genaamd naawelijc enigen God geloofst; nochtans sullense alle enen hoven al belijden / van wien al't ander hangt. Self dese en laten niet enen Tiel Tenker, hummen groten heilig / aan te bidden: also te kennen gevende / dat de menschen lichter God niet den monde lochenen / als met sijn hert ontkennen kan. De sekte Samaraët, stelt drie Goden onder den oppersten / Permifeër: welker elk sijn deel in't bestuur des weerelds heeft. Brama seggens dat de maght ober alle Zielen heeft; en deselbe aan menschen en beesten uitdeelt / so als hy wif. Brama leert den menschen Permifeërs geboden; en versozgt den gehoozsamen alles in dit leven. Mais heeft de maght ober den dood / en om de menschen na astijbigheid booz Permifeërs gerichtte te stellen; die humme sie-len na verdienste in de lichamen van Mensch en Beest doet varen / om in seker Dagebuur ontfondigd te werden. De Jentiven in't koningrijk Golconda geloben mede eeten God / die van ouds af getweest zy; doch naderhand enige Halfgoden (gelijk de Oud-roomsche Semides) uit de menschen tot sich genomen hebbe.

§. 7. De oude Perstianen / sedert de Mahometische oberheerschiinge noch overgebleven / moeten hier mede niet vergeten zyn. Enigen derselven zyn in Perstien gebleven / welker sich een goed deel opentlik in de hoofdstad Ispahau verhoud. Andere zyn na Indien getweken / en maken insonderheid in't koningrijk van Gufuratte een groot getal. 't Gelobe deser menschen sal ik hier met de woorden van Carolpn / so als hy 't uit De Laet / Varenius en Twist getrokken heeft / beschrijven. „ Sy gelo-
 „ ven / datter een God is / die oberal tegenwoordig is / en alles na sijn
 „ welbehagen regeert; sonder dat hy iemants hulpe van noden heeft:
 „ maar dat hy seken dienaars beneffens hem heeft / alle byna van gelij-
 „ ke waardigheit / die ieder ene bediening in den hemel hebben / daar sy
 „ rekenfchap van geben moeten. D'eerste Hamalda, die de menschen re-
 „ geert / en tot goed doen houd; de tweede Baman, die de voogdp ober
 „ de heeffen heeft / en de wateren van de Zee. De derde / Ardi Best, he-
 „ waart het vuur / en verlijndert mede / dat het niet en werde uitgebuischt.
 „ Sariwaar, de vierde / heeft de metalen en bergwerken onder sijn ge-
 „ weld. De vyfde / Espendaar siet op het land toe / dat het niet buif noch
 „ wild en ligge. Arendaar sozgt booz't water / datter geene buifligheit
 „ in gewozpen werde. De laatste is Ammadaat, die 't gebied ober ho-
 „ men / vrughten en kruider heeft. Dese zyn altemaal maar opsen-
 „ berg en regeerders: sonder dat het in hun vermogen staat iet te boden;
 „ heel min het leven daaraan te geben. Want sy zyn alleenlik gesteld /

om aan den oppersten God reukenschap te geven / en den genen die het onder sijne bewaringe staande verongelykt of geschonden heeft te beklagen.

§. 8. Behalven dese 7. zijnder noch 26. mindere dienaars / die elck hunne besondere bedieninge hebben. Saroch is van desen d'eerste genaamd: die de zielen uit den lichame gescheiden ten eersten vooz de Reghters brengt / welke Meer Refna en Saros zijn. De vierde is Beram Carrasdaats; die d'oozlogen na sijnen wenck bestiert. De vijfde is de Son. Anoa de sesste / die over 't water gebied. Ader de sevende / over 't vuur. Maho de achtste / is en regeert in de Maan. Tiera de negende / dat is de regen. Gos regeert en bewaart het vee / maar en is niet in het vee. Tarwardy sozgt vooz de zielen die in den hemel zijn. Aram geeft der weereld bzeugde / verdziwend alle d'zulk en ongeneugd. Goada bestiert den wind; maar en is de wind selve niet. Dien onderwijst hen in de wetten; ende geeft genegentheid om deselve te onderhouden. Appersongk geeft rijkdom: Astaat verstand en memorie. Assaman staat over de koopmanschap. Gymniaat regeert de Natde. Marispant is de Goedheid / welke hy allen mededeeld die hunne ogen op hem slaan. Armira is voogd van 't geld. Hoem is oorzak dat de b'zoutwe swanger word / en die ook de vrucht het leven geeft. Dimnia en Base zijn in 't algemeen gesteld tot hulpe van die hen van noden heeft. De drie laatsten / Befadder, Desemeer en Desyn staan ten dienste van God / en zijn dadelik gereed om te doen wat hy gebied. Dit zijn de namen van die 26. Onderdienaars / die sy met enen tytel van *Gestio*, dat is Heilig, vereeren. Van dese heilige dienaars geloven de Persiaansche Heidenen / datse maght hebben over al 't gene waarover sy als gebieders geseld zijn: waarom sy deselve ook aanbidden / met betrouwen / datse als hunne voozspraken by God / alles van hem tot hunnen goede verwerben sullen.

§. 9. Dus bezre van de Goden: nu volgt dat wy van de Geesten spreken. Doch desen aangaande is uit de schriften / buiten Sina en de landen van Indien herwaarts aan gelegen / niet veel te vernemen. Van de Japanders vind ik alleenlik gemeld / dat sy niet bezre van Ozakha enen God of Geest Tiedebaik eeren / op dat hy hen geen quaad en doe. Van enen anderen / Gokis genaamd / gelovense / dat hy somtijds in menschelike gestalte verschijnt / om hunne sonden te straffen. Vooz de stad Meaco word een ander Geest / welchen de Kristenen den Koning der Duivelen noemen / in een verbaatlik beeld geferd. Geen godshuis, seit de schryver / word in Japan gevonden, dat so veel besocht word, noch met so veel geschenken verrijkt, waartz mede sy hunne sonden meenen af te kopen.

§. 10. Van de Sinesen hebben Martinius / Kircher en Trigaut / alle drie Jesuwoyten / bzeed genoeg geschreven; ende nochtans van dese stoffe weinig aangetekend. Echter kunnen uit de dienstplegingen / die sy in dat holk bemerkt hebben / genoegsaam besluiten / dat sy mede Geesten geloven.

den. Doch daar van hierna. De Siammers bereeren mede / (hoewel te-
gen veeler leeraren-gevoelen) den eenen en anderen hofen God: om 't quaad/
waar af sy God geen oorzaak maken willen / daar door af te weeren. Doch
wordt hen nagegeven / datse elken mensche twee Geesten / enen goeden en
quaden / toepassen: welker eerste hen ten goede / d'ander ten quade
leid.

§. 11. Maar 't meeste dat men ons uit die landen van de Geesten bericht/
komt ons van de kust van Coromandel. Dat heeft ons Carolijn uit Roge-
ring dus by een gesteld. „ Sy geloven / datter goede en quade Geesten / dat is /
„ Engelen en Duibelen zijn. D' Engelen noemense Deweta, en de Du-
„ velen Raatsjasja: zijnde beide na hun gevoelen van menschen voortge-
„ bragt. Kaffopa, der heider Vader / is hun eerste Bramine, dat is Pie-
„ ster en Leeraar geweest. Van twee vrouwen / die hy hadde / word Diti
„ hoor de Moeder der Dewetaas, en Aditi der Ratsjasjaas gearcht.

„ §. 12. De Dewetaas worden in twee soorten onderscheiden: want de
„ menschen die na hun overlijden na eene der onderhemelsche geluksalige
„ weerelden gaan / worden mede Dewetaas genoemd. Doch hun verblijf
„ is daar hoor eewig niet; maar moeten na verloop van enigen tijd weder-
„ om ter weereld komen / en andermaal geboren worden. Maar andere
„ Dewetaas in groten getale / scheidt nimmer daar van daan. Onder de-
„ sen zijn de Sonne / Maan en Sterren / welken sy alle ziel en leven toe-
„ schrijven.

„ §. 13. De Ratsjasjaas zijn mede tweederley. Sommige der selven zijn
„ hofe menschen geweest; ende om hunner sonden wille verwesen om door
„ de weereld te swerven. Dese lijdten groten honger en dorst / niet konnen-
„ de anders iet genieten dan hen de menschen geven; by welken sy ook wel
„ in menschelike gedaante aalmissen komen kudden. Doch desen en kon-
„ nen geen quaad doen. Maar behalven desen isser noch een ander slaghy
„ van Duibels en Ratsjasjaas, eigentlik soo genaamd / die kinderen van
„ Aditi, en seer hoogaardig zijn. Dese hebben maght om den menschen
„ quaad te doen; ja doen ook wel den Engelen of Dewetaas groten onlust
„ aan. Dese lve zijn op alle plaatsen te vinden / behalven in de plaats
„ van Brama, en in den Hemel. Sy schrijven hen grote / leelike en stin-
„ kende lichamen toe; seggen mede / datse mannen en wijben zijn / kinde-
„ ren teelen en sterben.

„ §. 14. Dit van de Dæmones der Asiaansche Heidenen; wy sullender ook
Heroës vinden. En dat soo veel te lichter / also de meesten Pytagoristen
zijn / die de *μετεμύωσις*, Ziel-wisseling geloven. „ Want de te-
„ genwoordige Heidenen (seit Baldeus in sijn boek van d' Afgoderije der
„ Oostindische Heidenen) daar in het leven der Menschen gelukkiger ach-
„ ten dan der Beesten / om dat den Mensch een Lichaam is gegeven / waar
„ door de Ziele hare werkinge witen kan. Maar syen sullen niet toestaan /
„ dat de Mensch edelder zy dan een Beest; of dat hy voortreffeliker Ziele
„ hebbe. En somen de reden vraagt / waarom dan de Beesten geen re-

den boeren; so antwoordense / om datse geen lichamen en hebben / die
 „ bequaam zijn om de hoedanigheden der Ziele voort te brengen. By voort-
 „ beeld: een strom mensche kan seer wijs zijn; eventwel een bequaam spraak-
 „ lid ontbreekt hem: icmant kan veel weten en grote kennis hebben; on-
 „ dertusschen kan hy deselbe niet uiten / gelijk ook de kinderen. Die dit leest
 „ sal sich eber 't volgende min verwonderen.

§. 15. Van de Japanders valt in desen niet veel sekens te seggen: also
 de Jesuwjten ons der selber gevoelens meldende / geen eenerepe onder-
 vindinge daar van hebben. Het blijkt eventwel / datter by dat volk d'ieder-
 hande gevoelen van des menschen Ziel / en van haar wesen is. Het eerste /
 dat de mensch geene Ziel / anders van de Beesten heeft: het ander / dat
 hy eene heeft; maar sterft: het derde / dat de Ziel onsterft is. Dese ge-
 loben dan met een de *μετεμύχως*, in dier voege; dat de Ziel uit het een
 lichaam in 't ander / 't zy Man of Vrouw / varende / door de tsamenboe-
 ginge der Sonne met de Maan en andere Sterren / als dan zijnde / daar
 toe bepaald word.

§. 16. De Sinesen zijn al mede Pythagoristen. Sule getuigt Martinus
 van eene sekte duidelik / wanneer hy seit. *Cheikias* is ene sekte, welke d'on-
 sen houden dat de eerste na Christus geboorte in Sina is ingevoerd. Sy gelo-
 ven de Zielwisseling; welke twederley is, inwendig en uitwendig. Dese
 eeren de Beelden, en geloven dat de Ziele na den dood, tot straffe der son-
 den, van 't een in 't ander lichaam verhuift. Derhalven onthouden sy sich in
 't eten van al wat leven heeft. Het selfde word van Trigaut bevestigd:
 verhalende / hoe d'ouders sich van hunne kinderen / 't getal der selven hen
 te overlastig werdende / ontflaan / door hen te doden: met voorgeben / dat-
 se dus doende deselven in beteren staat overbrengen; dewijle sy armeitk ge-
 houden / daar door gelegenheid krijgen / om in een ander lichaam / dat beter
 behuift zy / over te gaan. 't Selfde gevoelen bewesen de Peguanen /
 wanneerse by de begravenisse van den Kolym, dat is Oppermeester (so
 Pinto verhaalt) vele vogels en visschen / te boren opgestoten / los lie-
 ten; om datse geloofden / dat daar zielen van menschen in waren / die
 den Kolym hun geselschap op den wegh na 't ander leven leenen moe-
 sten.

§. 17. Voerder lees ik by Carolijn / 't gene hy uit Artus in de Weer-
 reltspiegel aangetekend heeft / „ dat hunne wijzen voort de genen die uit
 „ dit leven scheiden d'iederleye plaatsen versierd hebben. Nachak ene
 „ plaats der pijniging: Scuum ene plaats van vermaak / gelijk
 „ Mahometers Paradijs: en Miba of Nibam; welk woord betekent
 „ ene gantsche verovinge van 't wesen / en ene volle vernietinge van
 „ hys en siele. In de twee eerste plaatsen verblijven de lichamen so
 „ lange / of sy komen so dikwijls daar uit in de weereid / door verschei-
 „ dene nieuwe geboorten en verhuifingen in andere lichamen; tot datse
 „ verdienst hebben in Nibam te komen / dat is / t'eenemaal vernietigd te
 „ worden. Anders luid de ordze / die Le Blanc uit den mond van enen Fran-
 „ ciscaner

„ eifcaner Monik verhaalt: seggende / datse geloofden / dat de menschen
 „ in 't einde Goden wierden; na datse door de lichamen van allerhan-
 „ de beesten / vogelen en visschen doorgegaan waren: en dat de sielen / na
 „ verloop van vele eeuwen / in sekere plaatsen daartoe geschikt / wel ge-
 „ sulberd / en tot verscheide malen in de nieuwe werelden wedergekeerd
 „ zijnde / eindelijk ten deele in 't Paradys / ten deele in de Helle geplaatst /
 „ en d'andere tot niet gebraght werden.

„ S. 18. Wat die van Siam desen aangaande geloben / wil ik lieffst met
 „ de woorden der Fransche Jesuoyten seggen / uit hunne reise na Siam /
 „ in de jaren 1685. en 1686. gedaan: also hun bericht het allerjongste /
 „ en by ieder een vooz geloofswaerdig aangenomen is. Dit is 't dan dat-
 „ ter Tachard af schryft. Pag. 290 / 291. Amsterdamschen druk. De
 „ Metempsychosis (Sieltwiffeling) is een van de Hoofdstukken huns ge-
 „ loofs: urdoegen dan des menschen leven met gedurige sielverhuifingen
 „ word doorgebraght / tot dat hij sich geheillgd hebbe / of verdiend een
 „ God te wesen. Sy staan toe datter Geesten zijn: maar dese Geesten
 „ zijn niet anders dan Zielen / die altijd ewig lichaam besielen / ter tijd
 „ toe datse tot de heilichheid of Godheid geraken. D'Engelen zijn licha-
 „ melik / en als man en wyf onderscheiden / bequaam om sonen en
 „ dochters te gewinnen. Dese Engelen worden nooit Heiligen of Go-
 „ den: dan sy hebben seghs gedurigljk vooz de behoudentisse der men-
 „ schen / en 't bestuir des weerlds te waken. Sy verdeelense in seven
 „ ordens of heilige heerschappijen: welker eene volmaakter en vooztreffe-
 „ liker is dan d'andere / ende elk in enen sonderlingen Hemel geplaatst
 „ zijn. Ieder deel des weerlds heeft eenen deser Engelen / die opsicht
 „ heeft ober 't gene daarin geschied. Sy eigenense ook aan de Gestern-
 „ te toe / aan de Warde / aan Steden / Bergen / Boffchen; self aan den
 „ Wind en Regen. En mitsdien datse geloben / dat dese Engelen der
 „ menschen wijsse van leven onophoudelik in acht nemen; en also getui-
 „ gen van hunne daden zijn / om de genen te belonen die lof verdiend
 „ hebben / na bereisch der verdiensten van hunnen God: so begeben sy
 „ sich in tijde van nood en swarigheid / niet tot hunnen God / maar tot
 „ dese Engelen; deselve ook dankende vooz de genade die sy geloben van
 „ hen ontfangen te hebben.

„ S. 19. Sy en weten van geen andere Duibelen dan de Zielen der
 „ bose menschen: welke uit de Helle komende / daarse gehouden wier-
 „ den; enen tijd lang door de weerd dolen / en den menschen alle quaad
 „ doen datse kunnen. Sy stellen de kinderkens / die dood ter weerd
 „ komen / mede onder dese ongeluklige Geesten: als ook de vrouwen die
 „ in de kraam sterben / die in enen kampf gestorven / of aan ewig ander
 „ misbedrijf van desen aart schuldig zijn.

„ S. 20. By de Heidensche Javanen word de Metempsychosis mede ge-
 „ loofd. Die van Sumatra zijn van 't selfde verstand. De Malabaren /
 „ en die aan de kust van Koromandel wonen / benessens alle de Benjanen
 „ in

in de landen van Indien herwaarts aan komen in geen stult huns geloofs beter ober een. So is 't gevoelen van de meeste Bramines, te weten die tot geen der beide sekten / Schaarwaakka of Pafenda behoren / dat de Zielen der menschen onsterflijk zijn: welker sommige na asfipbigheid / om hunner sonden wille Duibelen worden; en ten einde des tijds hunner straffinge dooz de lucht zweven moeten: en daar by so groten honger lijden / datse niet een eenig grasjen uit der aarde trekken mogen; noch iet anders genieten / dan sy van de menschen ten aalmis ontfangen. Doch daar is flus aangaande de Ratsjatsjaas al iet geseid.

S. 21. En als 't al / wat ons van deser Heidenen gevoelens booz als noch tot bericht is toegekomen / by malkanderen gebzacht word; so bebindmen de gronden en oorzaken hunner bygelobigheden seer verscheiden. Dit kan ik als een besluit / uit al 't boozseide getrokken / alderbest met „ Carolijns woorden vertonen. Enigen houden de zielen booz sterflijk / „ anderen onsterflijk. Sommige stellen de verhuifinge der zielen vast / „ sommige niet. En diese vast stellen / hoe verschillense van malkanderen? Dese geloof / dat de ziele verhuift in 't eerste lichaam dat haar „ ontmoet / als de Jabanen: gene geloof / datse in sulck een lichaam „ verhuift alsse dooz goed of quaad doen verdiend heeft; geliyk de Ben- „ janen. Enige willen / datse maar eens verhuiften; andere seggen / „ driemaal; andere meermaals. Sommige dzyben de verhuifinge alleen- „ lik in menschen / ook selfs vreemdelingen; andere / in menschen en „ beesten; anderen alleenlik in de wijffes van menschen en beesten / ge- „ liyk de Chearawachs. Andere geloben noch anders: kozt / het is hier „ byna; so veel hoosden / so veel sinnen / so veel menschen / so veel ge- „ voelens.

VIII. HOOFDSTUK.

De verscheidene Toverplegingen by die volkeren gebruikelik zijn
daaruit ook ontstaan.

S. 1. **D**ewijlmen doozgaans Toverpe noemt / het gene men geloofst dat dooz duibels hulp word uitgewerkt: so en kan ik niet anders oorzeelen / of het is aan 't selfde boozoordeel / dat ik hier booz ontrent den so genaamden Duibel-dienst heb aangemerkt / toe te schryven; datmen enige menschen Toveraars en Toveressen noemt / die het mischien niet en zijn: want watse waarlik zijn / is het gene dat hier na eerst ondersocht sal worden. Ik wil hier nu sleghts seggen / datmen die Heidenen aan geen Toverije schuldig houden moet / uit dien hoofde dat de schrybers / derselven seden meldende / dikmaals Toveraars en Toveressen daarin benoemen: waar booz ik bemerkte datse doozgaans de genen zijn houdende / die als Priesters en Priesterinnen / of mindere

Amptenaren / ontrent hunne offerplegingen besig zijn. Maar wat ons van hun doen self boorzkomt / het gene hunne gemeenschap met de mindere Goden of Geesten / goeden en quaden / betreft; dat maghmen alles tot dit hoofdstuk betrekken.

§. 2. De eerbiedigheid / die 't volk doorgaans tot de Sonne / Maan en Sterren heeft / is maghtig om de Daghverkiefinge onder hen te vestigen. Want ook Pieter van den Boeck heeft aangemerkt / van de Benjanen in Parsinga sprekende / dat / so veel als de quade en goede uren aangaat, sy deselve uit den loop der Sterren oordelen; waar op sy seer naaw achtinge geven. In Sina (seit Trigant lib. 1. cap. 9.) is geen bygelovig gebruik so gemeen, als 't waarnemen der Feest- en Werkedagen, om al hun doen na regels van den tijd te schikken. Tot dien einde word jaarlix tweederley Almanak gedrukt, die uit s'Konings naam van sijne Sterrekykers gemaakt is. Daar van word dit bedrogh te meer voor waarheid aangenomen. Daar in teikenen sy, wat hen op elken dagh te doen of te laten; of tot wat ure 't gene tusschen beiden voorvalt te verschuiven zy.

§. 3. Dit schryvende bevinde ik / dat Carolyn het verhaal van Trigant in 't herbolg bequamelik aldus bekozt heeft. „ Behalven dese zijnder „ noch andere boeken / hier noch nauwer af handelende; en sodanige „ meesters / die nergens anders hun onderhoud af trekken / als met boorz- „ schryven van goede dagen en uren / aan de genen die hen daarom raad „ vragen; waarin sy den luden boorz een klein geld dienen. En aan dese „ boorzseggingen uit dagen en uren houdense sich so vast / datse den aanbang „ van een gewichtig werk / of sware reise dikwijls langen tijd uitsstel- „ len; om immers dien gelukkigen dagh of ure daar toe waar te nemen. En hoewel het dikwijls geschied / dat op den gelukkigen dagh of ure „ een sware regen valt / of de wind fell en tegen is: so sullense eventwel „ niet laten / hun werk of reise op dien tijd te beginnen; al soudense „ maar hier treden doen / of om een huis te grondvesten / maar twee „ korben aarde graben. So dedense / als geseid / die by ouds Astrologi „ en Mathematici genaamd zijn.

„ §. 4. Geen minderen blyt plegense in 't waarnemen en aantekenen „ van den tijd der geboorte: om daaruit den gauschen loop huns lebeng „ te boorzseggen. Dit zijn de *Genechliaci* dat is Geboortelefers der ouden. „ Ook zijnder veel andere Waarseggers / die sich vermeeten / uit de Ster- „ ren / uit de aangesichten / uit de handen / uit dromen / woorden; ja „ uit iemants sitten en staan iets toekomende te boorzseggen: en in grote „ achtinge by de menschen zijn.

§. 5. 't Gene van der Sinesen daghverkiefinge geseid is / verklaart Ho- „ gerius / dat ook nevens andere volkeren insonderheid plaats heeft op „ de kust van Coromandel. Want daar zijn diergelyke Almanakken „ mede in gebruik / die sy Panjangam noemen. Dese seit hy ook twee „ derley te zijn; waarvan hy eenen ten vollen stelt; met alles wat op

„feder uur van elken dag in de weke te laten of te doen / gelukkig of
 „ongelukkig zy. Tot een proefje zy dit van den Sondagh van uur op
 „ure gefield; welker dertig tuffchen Sonnen op- en ondergang by hen
 „geteld worden.

1. Goed tot alle faken van praat en raad.
2. Iets om voordeel by der hand genomen fal feer wel gelukken.
3. Sal niet gelukken.
4. Die iet goeds meint te bekomen, 't fal hem missen en voor den vy-
and zijn.
5. Koopmanschap met voordeel te doen.
6. Goed feest houden; of icts ter hand genomen, dat vreugd of lecrin-
ge raakt.
7. Handel met vrouwen fal na wensch uitvallen.
8. Koopmanschap sonder winst.
9. Even eens als op de fefte ure.
10. Geen voornemen fal wel gelukken.
11. Geneesdrank, of iet tot vermaak ingenomen, fal niet wel beftaan.
12. Die overwinninge beoogt, fal geluk hebben.
13. Goed koeijen en andere beesten te kopen.
14. Goed iemant in dienst te nemen.
15. Kwaad in een nieu huise te trekken, of iemant te befoeken.
16. Goed, huifen, dorpen of fteden te beginnen.
17. Geen goed reifen.
18. Goed groten te befoeken.
19. Goed beelden ter eere van Pagoden te maken.
20. Kwaad iet by der hand te nemen.
21. Niets te winnen.
22. Die enen flagh ter hand neemt, fal dien verliefen.
23. Goed vriendschap te foeken.
24. Goed vechten.
25. Goed met iemant raad te plegen,
26. Koopmanschap sonder winst.
27. Die ene vrouwe bekennt, fal een kind gewinnen.
28. Al wat iemant ter hand neemt, fal gelukken.
29. Sal niet gelukken.
30. Goed planten.

„Nachts wil 't mede fo gaan, van uur tot uur.

„En op defewyfe zijn boorzys alle de dagen en nachten dooz de gan-
 „fche week verdeeld.

„5. 6. Die op Vogelgefchrey acht geven / komen aldernaast aan defen
 „te pas / en byna met defelven ober een. Want fy letten daar sonderling
 „op (feit Carolyn noch berder uit Hogerius) welke vogelen / en aan wat
 „fyde hen boorzby vliegen; oordelende daaruit van hun geluk of ongeluk.
 „Sy seggen / fo iemant in 't vliegen van een pontekraap (die aan
 „de

de hoorseide kluft seer veete zijn) geraakt word; dat sulx een kwaad teken is: te weten/ dat de gene die geraakt is/ of iemand van sijne vrienden binnen ses weken sterben sal. Dus verhaalt Linschoten van de Decampns en Gufuratten / datse / 's morgens ten eersten ene bontekraay siende/ dien dagh om geen goed ter weerd uit den huise sullen gaan.

§. 7. Vozder sietmen de Waarseggerij uit allerhande voortekenen onder die volkeren in swang. So sy staan om uit een huise te gaan/ ende iemand nleest/ so sullense wederom na binnen keeren; want sy sulx vooz een quaad voorteken houden. 't Selve word dooz Pieter van den Broeck aangaande die van Parsinga bevestigd: die daar by boegt/ dat sose 's morgens uitgaande enig quaad voorteken ontmoeten; sy te rugge keeren/ of so lange blijven staan/ tot dat een ander hen zy voozgegaan. Vozdere Teikenen die sy goed of quaad/ gelukkig of ongelukkig achten/ worden by Carolyn/ uit Twiffa en van den Broeck aldus beschreven. Quaad en ongelukkig zijn/ behalven het voozseide nlesen en vozeliegen: een ledige of ongeladen kare; een hond/ die geen eten in den mond heeft; een buffel/ ezel/ geitenbok/ aap/ en ongebonden hert; een goudsmid/ timmerman/ barbier/ kleermaker/ kattoenkoper/ smid of weber; ene weduwe; een dode/ of die van ene begravennisse komen sonder sich gewasschen of gekleed te hebben. Ook houdense vooz ongelukkig/ so hen iemand/ die boter/ oli/ soete melk/ swarte suiker/ of al wat suur is/ als appelen en limoenen/ ook yser en al wat tot den oorlog dient/ bzagende/ ontmoet. Maar vooz een goed teken houdense enen olfant; een kameel/ geladen of ongeladen; een peerd/ sonder last beter dan geladen; ene koe; enen offe of buffel met water geladen/ want ongeladen is niet goed; enen bok/ enen hond met eten in den mond; ene katt aan de reghterhand. Desgelijx/ so hen iemand ontmoet met vleesch/ gestremde melk of witte suiker geladen. Ook een haan/ of een haas die vooz uit loopt; en honderd diergelijke dingen meer: welke als gelukkige teikenen hen ontmoetende/ sullense onbeschroomd hunnen wegh volgen/ als verskerd van hun aanstaande geluk. Cezeira voegter by/ datse 't quaad achten/ na Sonnen ondergang te eten; ja datse 't ook vooz soude houden.

IX. HOOFDSTUK.

De gevoelens en plegingen der Afrikaansche Heidenen komen in den grond met d'anderen over een.

§. 1. **D**E Heidensche volkeren in Africa / doozgaans min beschaafd dan de anderen / also luden van letteren daar vast alle Mahometanen zijn; geven ons weinig kennisse hunder gevoelens / van diemen

uit hun doen bekomt. Daar aan is te sien / wat gedachten datse van de dingen hebben daar wy af spreken. Nochtans is 't seer weinig dat ons by de reisigers daartaf aangetekend is: 't welk ik echter / gelijk boven / in tweederleijen opzicht onderscheiden wil; dooz dien ik eerst sal opsoeken / wat slaghe van schepselen by hen vooz goddelijk geacht en geëerd zijn / en daar na / wat vooz gebruyk van Waarsseggerij of Cobery by hen bespreekt word. Onder verscheidene van de beste schryvers vind ik hier niemant / die alleen so veel verlichtes geeft / als de volmeerstige Carolijn heeft by een gebzaght. Dies wil ik van hem aanleidinge tot alles nemen / en wat ik van deselvsde stoffe by anderen vinde / telkens op sijne plaatsse tusschen voegen.

§. 2. D' Afrikanen die buiten de wet van Christus of Mahomet van God iets weten / deelen ook / gelijk d' andere Heidenen / de Godheid onder verscheidene schepselen uit. Die hen aansienliet vooz ogen staan / zijn insgelijc de Lichten / die de Schepper / tot bewijs sijner ewige kraght en godlijkheid / aan den Hemel gesteld heeft. Die van Damute ontrent de middellijn / onder den Pegus / en van Balagata / in 't land van Monomotapa / aanbidden van ouds d' opgaande Son. So doen ook die van 't koningrijk Mongibur / insgelijc den groten Pegus onderdaan. Dese houden de Sonne vooz den Schepper self. So doen ook die van Suarim / eerste stad van 't koningrijk Morat / 't welk mede onder den Pegus is. Maar seggende / (so als Le Blanc getuigt) dat de Hemel alleen voor de Goden is; so gebeense te verstaan / datse noch meer Goden / en die ontwijfelik van mindere achtinge dan de Son / erkennen. Die van Songo in het koningrijk van Congo / houden Sonen Maan als man en wijf / en vooz den eersten en tweeden God. Ook word'er d' Warde / als moeder van alles / aangebeden; beneffens enig gebseugeld gedierte / dien lande eigen / of iet anders / byna / so 't schijnt / na eigen believen.

§. 3. Die van Jaloffen / een koningrijk in Guinea / maken mede veel getiers met aanbiddingen / so wanneer se de Maan ontdekken. Insgelijc die van Mandimanca / mede onder Guinea / alwaar se de Mane *Bariamari*, dat is Nachtgod, noemen. By de Verbesung in de koningrijken van Ale en Bzokallo wonende / (so D' Abiti uit Farrisik verhaalt) word de nieuwe Maan aan sekere Bomen vereerd. D' andere volkeren van Guinea maken hunne *Fetissos*, dat is Goden / van hoge Bomen en Kruiden. Ende word by hen ook sekere Vogel / by ons volk de Scier of geksternde Reiger genaamd / vooz wat godlijk geëerd. Onder de Visschen zijn by hen de Connen al mede *Fetissos*, ende in hoger eere dan de Swardbisschen: die sy noch wel vangen / maar niet en eten; ten zy datter 't sward eerst afgesneden zy / 't welk gedroogd zijnde dan al mede een *Fetisso* word. Wanneer de Donder en Blicem op seer hoge Bergen valt; so leert hen de schrik / dat de Bergen mede *Fetissos* zijn. De Lpbiers / in vier geslaghten verdeeld / komen alle in de knoplooft over

over een / dat die ene sonderlinge kragt en godheid besitt. De bewoon-
ders van Cabo Verde eeren sommige de Maan / andere den god Kammu-
te, om sijner hoogsheid wille.

§. 4. D' Onsterfelijkheid der Zielen word by hunner weinigen / en met
veel twijfelens geloofd : daarenboven met het geboden van de Ziekwisse-
ling vermengd. So langen tijd / en so breed regeert als noch de secte van
Pythagoras. Die van Mongibie in Ethiopien bewijzen hunne vriend-
schap aan de vreemdelingen / geen Kristenen zijnde : (want die zijn hen
so veel niet weerdig) om datse mogelijk hunne namagen / of bloedver-
wanten souden kunnen zijn / welker zielen door den dood uit hunne li-
chamen gescheiden / in die andere zijn overgegaan. Sy erkennen enige
straffe na dit leven ; maar sonder duidelik bescheid. Doch die van Gui-
nea gaven in 't Jaar 1600. aan de Nederlanders te verstaan / dat de zie-
len der verstorvenen / na hunne meeninge / wel wederom op Aarde qua-
men / ende iets van daar uit de huizen tot hunnen noodruft mede namen-
sulx sy lichtelik waren vermoedende geschied te zijn / wanneer der iet ge-
mist wierd. Aan Cabo Verde beeld sich 't volk in / datse na dit le-
ven witte menschen worden / en hier op Aarde wederom verkeerren sul-
len.

§. 5. Meer als dit vind ik sonderlinge niet / van deser volkaren geboe-
lens ontrent dese saken aangetekend ; en also weinig van hun Bedrijf.
't Gene men echter daaraf bespeurt / meld sich self genoegh / dat het
komt uit desen grond. Sulke Goden / sulke Godspraken ; by hen daar
voor geacht / en door Wichelarije uitgehaald. In de nieuwe Historie
van Abyssine van Job Ludolf / lees ik van 't koninkrijk Zendero /
hoe sich 't volk aldaar op 't verkiefen eens konings betaad. Te we-
ten / de verkiefinge by de groten des ryks gedaan zijnde, so begevente sich
mede in de bosschen ; om hem te gaan soeken, volgens de vlucht van se-
keren vogel, die hen den nieuwen vorst door sijn geschreeuw ontdekt. Gelijke
alle kragtig tot de Toverij genegen zijn, so geeft de nieuwe koning hier een
proeve sijner kunkst. Want so haast als hy door sijne besweeringen de keuse
op hem gevallen vernomen heeft ; trekt hy tot sich, door deselke kragt,
leewen, tygers, luipaarden en draken. En in dese schone toerusting word
hy van de heeren sijns ryks ontmoet. 't Zijn d'eigene woorden van dien
schryver / uit het Fransch vertaald ; die de sake na waarheid / en ech-
ter na sijn oordeel verhaalt. Doch wat kragt by alsulke besweeringen is /
sal hier na eerst onder socht worden.

§. 6. Dien van Bisfar / een koninkrijk beoosten dat van Benin /
wordt nagegeven / dat sy de grootste wichelaars van allen zijn : als die
sich berovenen / datse kunnen te wege brengen watse begeeren / Regen /
Donder / Blixem / en diergelijke. De Bramas in 't rijk van Loan-
go / weten hunne boomzughten en 't gesaalde dier mate te belesen / dat
het genen nood van dieben heeft. Want de diefachtige onder hen (daar
't stelen anders seer gemeen is) sal 't herte niet hebben iets daaraf aan-
te

te raken; so hy'er enen kofz met bokshoornen en papegaais beeren / be-
neffens andere dingen bind / die de merken van hunnen god Magufchi, zijn /
by anderen Mokifcho en Mohilo genoemd / welken D'Abiti t'onreghte
voor den Dufel houd.

§. 7. Die van Guinea besweeren hunne Goden self / om hen de visschen
in 't nett te jagen / by aldien de vangst niet goed is. En dit geschied / door
gehuil en misgebaar van de Fetisseros, dat is Priesters vrouwen / door ranken
der boommen om hunnen hals gehangen / (want de Bomen / als geseid / me-
de van godlike kragt zyn) door 't slaan op de trommel / door enige woor-
den van den Fetissero synen vrouwen toegegraabd / en enig koozn met an-
dere dingen / verscheidelik geberfd / in Zee geworpen. Moet de Koning
geld hebben / en verlangt derhalven te weten / of er koopluiden op konin-
den wege zyn / daar voor hem winst uit te hopen zy: de Fetissero met syne
wvben vzaagt dat aan enen Boom; na dat hy veelerhande gebaar met
offerhande / met asch / met enen tak des Booms daerom gesteken / met
water uit een bekken gestropt / en op dien tak uitgespogen / en met enige
woorden tot syne vrouwen gesproken / en noch eens gespogen heeft. Dat
alles gedaan / en overluid gebzaagd hebbende / horen sy ene stemme / sose
seggen / sonder sien; of ook wel vertoon sich daar by de gedaante van e-
nen hond. En dit is so veel als dit leven / en besonderlik 's Konings wel-
baar betreft.

§. 8. Maar om na dit leven wel te zyn / het sy koning of onderdaan /
word een ander slag van besweeringe gebzuikt. Wanneer iemand ge-
stozven is / word aansonds een nieuw Fetisso verkozen; en gebeden /
dat hy den overledenen na d'andere weereld geleiden wille. De naaste
vrienden vergaderen; doden ene henne / om te koken. Daar op alle
des overledenen Fetissos, afgods beelden / op enerije gesteld / worden met
erten en bonen aan een suoer geregen omhangen; voortz met het bloed
van de henne besprengd / en met kransjes van groene kruiden noch meer
versierd. Dus verre iffet mannen werk: nu bzingen de vrouwen de ge-
kookte hen in ene sehotel / en settense in 't midden van de Fetissos. Een
van de mannen stelt daar op syne besweeringen te werk / dzinkt en
spuwot enen dzonk waters of palmentwyn op die Fetissos: neemt twee of
drie bladeren van dien groenen krans / die hy tot een rond balletje t'sa-
men wryft. Dat dan tusschen twee vingeren genomen / steekt hy over
en weder door syne boeten of teenen; den Fetisso ondertusschen dikmaals
groetende. De boghtigheid uit dat groen balletje over syn heiligdom
uitgedrukt hebbende / maakt hy wederom anderen / een achter een;
en doet'er eben eens mede / tot dat de geheele krans verdaan is. Dan
maakt hy alle die balletjes tot een / en bestrykt daar mede syn aange-
sicht. En daar mede word dit ook voor een Fetisso geacht; en derhalve
bewaard / om in den oorlog / en andersins tegen alle onheil versekerd te
zyn. Ondertusschen is de dode / so sy wanen / op voorszede manier in
ruste gebzacht.

§. 9. Hunne waarseggerye word ook met Gebogelte gepleegd. Te westen met dien gesternden Reiger, of Stier, also genoemd: om dat hy (seit Carolyn / uit welken ook 't voorgeande getrokken is) sijn sneb in de aarde stekende, bijna als een offe loeit. Wanneer sy ene reis op handen hebben, en by geval sijne stemme horen: so verblijden se sich ten hoogstien, seggende, dat hen de Fetisso met sijne stem ene voorspoedige reise belooft. Waarom sy ook enen bak of kruike waters met enig koorn op die plaatse stellen, daerse die stemme gehoord hebben; op dat de Fetisso aldaar te eten en te drinken vinde. Hier van daan komt het, datmen doorgaans in de bosschen en velden sodanige bakken staande vind; daarin enig mais, rys, of ander koorn, tot spys en drank voor den Fetisso gesmeten is. Wy hebben dus genoeg van 't Afrikaansch Heidendom gezien: des laat ons na Amerika oversteken.

X. HOOFDSTUK.

In Amerika salmen 't mede niet veel anders vinden.

§. 1. **A**l 't land in 't westen gelegen / en hoor 200. jaren noch onbekend / in 't gemein Amerika en West-Indien genaamd; word nu / so verre als 't bekend is / meest van Kristenen beheerd. Die beschydenen / so verre als hun gesagh strekt / der inwoonders openbare Afgodsdiensten / en met een hunne Toberplegingen: maar 't volk in den grond Heidensch zijnde / en so verre als se by zijn op heldensche wyse leebende; laat daarom niet na / sijne oude mijsken te betonen. Verhalben wil ik in dierboege van hen spreken / alsoe in haar selve zijn; om hun eigentlik geboelen en gebaar / so sa van ouds gewoon zijn / bescheidenlik te doen verstaan. Hier in sal ik ook de jongste schryvers volgen / so veel het zuiderlytende deel betreft / al meest door Montanus by een gebracht: na 't noorden affstakende / sullen ons noch verscher berichten ter hand komen / daarmen sich sekerlyk op verlaten magh.

§. 2. In 't Zuid-America / dat aan Africa naast is / leit Brasillien voor aan / in 't noordoost / en Peru daar tegen over in 't west. De Canibalen / onzpyonkelik in 't noorden van dat zuider deel geseten / beschyden hunne afgodsdienstigheden mede over die eilanden heen / welke tusschen dat en 't noorderdeel gelegen zijn. Dat 't zuiden / als mede van 't midden deses lands / tot noch toe van de Europeers minst besocht / en daar door te weinig bekend / hebben wy t'hang niet te spreken. Dus begin ik van de Brasillanen.

§. 3. Van desen / hoewel meest bekend / valt echter in het stuk dat wy betrachten minst te seggen. Want de Brasillanen (seit D'Abici / die het verhaal daaraf uit Pprard / Leri en Abbeville behopt heeft) hebben God noch Godsdienst. De Coutinambers geloven echter d'on-

„ sterfelijkheid der Zielen : en dat degene die welgedaan (dat is boozma-
 „ melik / de meeste vyanden verflagt) hebben / na Ouaioupia, ene plaats
 „ achter de bergen / varen / daarse in lustige velden dansten; maar die quaad
 „ gedaan hebben / moeten met Jeropary, die een bose God is / om gepij-
 „ nigd te worden. Des gelovensse mede / datter bose Beesten zijn. Wien
 „ magh seggen / datse anders ook noch eeuige kennis van God hebben /
 „ diense niet den name Toupan bedieden willen: also sy den donder ge-
 „ woon zijn te noemen / Toupan Remimoznan, dat Gods bedrijf te seg-
 „ gen is.

§. 4. Sy hebben mede hunne Caraiibes of Waarseggers die beeltijds
 aan hen de vruchtbaarheid of onvruchtbaarheid der jaren / regen of
 drooghte / en al wat den menschen op aarde goed doet voorsseggen. En
 zijnde niet wondhealers / so maken sy 't volk wijs / dat sy de pijn
 aan 't lichaam al suigende of blasende / en dat op staande voet / gene-
 sen: so vezte dat hen ieder een / zelfs d'oudsten onder hen / in alles wat
 sy gebieden / veerdiglijk gehoorzaamt.

§. 5. De Capuijers / anders Maraquyten geheten / in ses en seften-
 tig soorten verdeeld / onthouden sich landwaart in. Sy erkennen
 tweederhande God, enen goeden en quaden. Den goeden bewijsen-
 te geenen dienst; om dat hy uit sich self weldadig blijft, en nie-
 mant beschadigt. Daarentegen biddense den quaden seer yverig aan, ter
 oorfake dat hy om hals helpt die hem niet eerbiedig onthalen. Sy ver-
 reisen, noch voeren geenen oorlog: ten zy datse eerst den bosen God raad
 vragen, niet sonder pligtelijke dienstpleging. Hierom sehrijvensse hensef
 ene wetenschap toe, van toekomstige saken te voorsseggen. 't Zijn de
 woorden van Arnoldus Montanus in sijne Besch. van Amerika / pag.
 373. Van hunne wichelarijen / waaraf te dier plaatsse eene omstandig
 verhaald word / sullen wy hier na / uit de proef daar op te maken / het be-
 scheid kennen weten.

§. 6. Der Peruanen opperste God is by hen Viracocha, en tot nadere
 beduidinge / Pachacama, en Pachayachakik, Schepper van Hemel en Aar-
 de, en daarom mede Uapu wonderlik, genaamd. Dese vertoont sich /
 na hun gevoelen / sightbaar en werkzaam in de Son. Sy eeren den
 Donder, als God van de Lucht. Pathamama is de Godinne der Warde
 of d'Warde self; en Mamaeocha de Zee. Den Regeboog word by hen
 mede godsdienstige eere gedaan. Desgelyc Colca, de Geijes, hoben al
 onder de Sterren. 't Gesternte Vreuchillay de Lic, is der schaapher-
 ders God. Tegen de slangen wanen sy door Machacuy 't Serpent (een
 gesternte so genaamd) bezijd te zijn. Chuquichiachaj heeft de leeuwen /
 tygers en beiren / onder sijn bedwang. „ Doozts gelovensse / (hier sal
 „ ik wederom niet Montanus spreken) dat geen levendig schepsel op
 „ aarde sich beweegt / welc geliyk de Hemel mede niet vertoont. Dat
 „ de aardfchen onder de beschuttinge der hemelschen staan: doch ieder
 „ onder sijns geliyk / om deselbe voort te setten en te behoeden. Hieruit

„ Quaz

quamen voort de benamingen der gesternten / Chacana , Toperatcha ,
Mamana , Mirma , en andere.

§. 7. Sp geloven mede / dat de Fonteynen / Rivieren / Klippen / top-
pen van Heubelen / somnige kruiden en Wortelen / en befonderlik de
wortel Papas , van vzeemde gestalte / Goden zijn. Voorts isser byna
niets van vzeemde gedaante of bysondere kragt / daar sy geenen God
in sien. Sulx met het naastvoorzgaande bergelykende / so schijnt /
dat die menschen Opper- en Ondergoden erkennen ; zijnde de kragt der
eersten werksaam dooz de laaften : inboegen dat de lichten aan den He-
mel op die aardsche dingen werkende / die van besonder gebuikt vooz
t menschelikh geslaghte zijn ; denselven hier beneden vooz Goden verstreks-
ken. Dus willen de Heidenen de Godheid boven in den Hemel erkennen /
en beneden op der Arde vereeren.

§. 8. De Onsterflikheid der Zielen , straffe voor de quaden , en beloning
voor de goeden na dit leven , is allenthalven in Peru aangenomen ; maar
geensins d'opstandinge der doden , seit Montanus pag. 307. t Welk noch-
tans te verwonderen is / hoe de menschen met al dien lichamelikh Gods-
dienst / ja (magh ik seggen) met alle die lichamelikh Goden ; eerder van
de Ziele / die sy na den dood des lichaams nergens meer vernemen /
geloven datse noch in wesen is ; dan van t Lichaam / dat noch / hoewel
levenloos / enigen tijd blijft / dat het al so wel sal wederkeeren / als de
bomen / kruiden / planten / sterben en herleven.

§. 9. De Beelden humer afgoden / veelerlei / vzeemd / en somnige ver-
baarlyk van maaksel / worden in hume Tempelen tot de godspzaken ge-
buikt. Sommige geven antwoord , seit Montanus / gelijk al de Duivel sprak-
ken te Delfos en Dodone. Hy heetse Duivelspraken , na t gemeen gevoe-
len ; dat de heidensche Orakelen , dat is / Godspraken niet van God /
maar van den Duivel zijn. Van het is te sien uit het boek des heeren
Antonius van Dale / van d'Orakelen / hoe weinig gronds dat heeft ;
waarvan echter hier na op sijne plaats sal gesproken worden.

§. 7. Wat nu hun Bedryf belangt ; geen volk is in Peru meer geacht /
dan de genen die wy Duiveljagers of Waarsseggers / beter Wicchelaars
noemen souden ; en dat uit oorzake dat sy hemelikh diefstal / voozbal-
len in afgelegene landschappen / toekomstig geluk of ongeluk / openbaren ;
uit t samenpraak met enen bosen geest (so hy gelooft) in duistere plaat-
sen. Sy wisten den Spanjaarden te seggen den zege of de nederlage / welken
hunn landsgenoten op den selfden dagh in Nederland bebochten of
leden. Men vind in Peru ook menigte van Waarssegsters / die sich in
huis sluiten / sinoozdonken sulpen aan Chica , met het kruid Vilca
gemengd. Ontnuchterd geven antwoord op de voozgestelde vzaag-
stukken.

§. 8. De Canibalen , by henzelf Caribes genoemd / in t Noorden van
Zuid-America geseten / achten wel de Sonne vooz den oppersten God :
maar ondertusschen heeft elke Boye , dat is / Priester / den sijnen ; wel-
ken

ken hy door toversang, tusschen de smook van tabak, by nare nachten tot sich roept. Uit doodsbeenderen met kottoen bewonden geeft de Duivel (so spreekt Montanus; ik soude seggen / Geest / so sy geloven) antwoord. Veel onheils veroorsaken de *Piais* of Tovenaars, byzonderlik by voorval van sterven. Want sy maken / gebzaagd zijnde / 't volk wijs / dat dese of gene den doden heeft om huly gebzaagd / aan wien sich van de naaste vrienden willen wreken.

S. 9. Belangende de ziel (dit zijn wederom Montanus eigene woorden) omhelsen de Caraïbanen een vreemd gevoelen. Ieder meint so veel zielen te hebben als hy hertkloppingen heeft. De voornaamste ziel nochtans is 't hert, verhuisende in den dood met *Icheiri*, elx besonderen God, na 't geselschap der andere Goden: alwaarse op gelijken voet leven als hier beneden. Weshalven dan ook de knechten geslaght worden boven de grafsteden der heeren, om hen te dienen in d'andere weereld. D'andere zielen, bestaande in hertkloppingen, neemen tweederhande woningen: de *Maboyas* dwalen door de wildernissen en bosschaadjen; d'*Ommekous* onthouden sich langs de Zee, en keeren de schepen 't onderste boven. De Zielen der srydbare helden vertrekken na geluksalige eilanden, alwaarse de *Arouages* slaavachtig dienen. Een bloedhartige verhuist uit dit leven, om 't juk der *Arouages*, na meldinge hunner vernieling / (een volk dat hen uit sworige woonsteden verdreven heeft) achter een hoog gebergte, in dorre woestyne eewig te dragen. Wanneer 't dondert / wanen sy / dat Maboya op hen bergramd is. Nit welk alles te sien is / dat dese menschen nauwelix andere goden / als hunne eigene sielen / en also gelijk als der ouder Grieken *Daimonas* en *Heroas* erkennen.

S. 10. Richard Blome Engelsman / heeft ons onlangs in sijne Beschrijvinge van 't Engelsch Amerika / van 't Eiland St. Vincent sprekende / 't gevoelen en 't bedrijf der Caraïbes breder beschreven. „ Sy hebben / seit hy / enig natuurelik begriep van ene Godheid / of opperste vermogen; maar te seer vernoegd met het gedurig genot der hoogste geluksaligheid / om sich over den bosen handel der menschen te quellen. Ook is sijne goedheid / meemensje / so groot / dat hy sich ontsiet / seif aan sijne vyanden / die hem weigeren te eeren / enigsmis te wreken. Doch sy geloven / datter goede en quade Geesten / en die goed zijn Goden zijn. Dat elk sijne schikkinge in 't besonder heeft: maar dat de Weereld echter door hen niet geschapen is; dan wel / dat elk mogelik de Schepper van dat land is / daar hy geëerd word en regeert.

„ S. 11. Sy en aanroepen hunne Goden niet / dan alleen om die by hen te doen komen: en dat door de Priesters; ende dan om dese vier oorzaken; 1. om wzaakl over geleeden ongeluk; 2. om genesinge van krankheid / 3. om d'uitkomst der hunder oorlogen te wten / 4. om hunnen groten Duivel *Maboya* te verdrijven; want dien aanbiddense nooit. Waaruitmen besluiten magh / datse goede en quade Geesten / dat is /

De

Damonas, geloben. Daarbeneffens erkennende d'onsterflikheid der Zielen / en de Damonas of Heroas daar vooz ontstaande: mitsdien datie seggen / dat het de Ziele eens verstorvenen is, die sy tot hulpe tegen hunne vyanden roepen.

§. 12. Hunne Toverplegingen worden daar met een aldus beschreven. Wannecr hunne Priesters veele hunder Goden teffens aanroepen / so wordense oneens en twistig onder malkanderen / ook tot slaans toe / so 't schijnt. Sy verbergen sich bywijlen in doodbreuderen / diese uit de graven halen / en met kattoen bewinden; waaruit sy hunne Orakelen geven. Deselve gebruikense om hunne vyanden te betoveren: mits dat de Toveressen iers om dese beenderen wihden dat den vyand heeft toebehoord. Dese Geesten nemen ook dikmaals de lichamen der vrouwen in / uit welken sy bescheidelikt antwoorden / op 't gene hen gebraagd word. De jongen of priester betrokken zijnde / so beweegt sich de schotel / en maakt de Duvet (so als het Blom verstaat / of de God / so sy self meinen) gerught met sijne kaken; als of hy op de spijs en drank self aasde / diemen daar bereid heeft: hoetwel 's anderen daags behonden word / dat hy niets van allen geraakt heeft.

§. 13. Ik sal noch wat vader verhaal van de Caraiibes doen / uit het omstandig beschrijven van De la Bozde / die van wege des Franschen Konings / met den Jesuwoyt Simon uit geweest is / om dat volk te bekeeren. D'inhoud van sijn verhaal / so veel als ter sake dient / is dusdanig. Van hunn geboelen aangaande de Godheid en Geesten: Louque was d'eerste Caraiibe; en also hunder allen gemeene vader / van niemant geschapen, uit den Hemel ter Warde gedaald / alwaar hy sich langen tijd verhiel. Uit sijnen groten navel en ene insnijdinge sijns beens quamen d'eerste menschen voort. Hy schiep de Dissen; herleefde op den derden dagh sijns doods / en voer wederom ten Hemel. Den Hemel is sonder begin: maar aan d'Warde en de Zee heeft Louco d'eerste beweginge gegeven; waarop de Maan gevolgd is. De verduisteringen van Son en Maan worden van den bosen God Maboya veroorzaakt / om hen te doen sterben. De Maan is by hen in groter eere dan de Son: des sy ook hunne dagen daar na tellen / of weder de nachten.

§. 14. Van de Damonas, Ondergoden en Heroes kunnen hunn geboelen lichtelikt verstaan. Sy noemen enige Stezren / vooz desen Caraiibes geweest: welker eerste Racumon eerst in ene grote Slange met een menschen hoofd veranderd was. Savacon beschikt den donder en plagregen / Achinaon den stofregen en harden wind; Couroumon maakt ebbe en bloed / Chirities de Sebenster is het doel hunder jaar-rekeningen / Coualma 't hoofd der Zemeens; (hier na te noemen) Limacani een kameet / van hem gesonden om den menschen quaad te doen / wannecr hy vergramd is. Joulouca de Regenhoog is self een Zemeen, die sich op Zee ten goede / op Warde ten quade vertoont.

§. 15. Sy maken ook Zemeens van menige dingen / indien 't maar is dat syder verbeerd af zijn: gelijks den Biedermuis / welken sy Boaliet normen / vooz hunnen beschermgeest houden; en so iemand dat beest dood / dat het hem sijne gezondheid kost. Sy hebben, seit hy / so vélerhande slag van *boute-bonum*, dat is, quaad voorspook; dat ik'er niet toe komen kan, om alle hunne sotternijen en beuselingen te verhalen.

§. 16. Hun godsdienstig Bedrijf / in gevolge deser bzeemde geboelens / is meest al met Cobery en Wicchelary afgemaakt. De minste quaal komt hen niet over / of sy denken terstond datse betoerd zijn; waar of 't vermoeden meest al op de vrouwen valt. Die by hen daaraf verdacht is / word jammerlik mishandeld: tot datse let vooz den dagh hale / dat heimelik by haar verborgen / het werktuig harer boosheid geweest zy. Dus bevonden na hun oordeel Coberessen te zijn / worden op ene gansch jammerlike wijze om den hals gebzacht. Sy hebben ook andere middelen tegen de betoerheid / sose meenen. Sy doen, seit De la Borde / de hoofdharen, of enige beenderen hunder overledene vrienden in een kalebas; 't welk sy bewaren, en gebruiken 't om Wicchelarije mede te plegen: seggende dat de Geest des verstorvenen daarin spreekt, ende hen van 't opselt hunder vyanden waarschouwinge doet.

§. 17. Hunne Waarseggerije word van de Zemeens, dat is de gemeensame Geesten der Piays of Papien gehaald. Sulk een doet sijn werk by nacht; en ten eersten al 't vuur uitblusschen, waarmede ieder een die in 't oog is, na buiten moet. Daarop in enen hoek geweken, doet hy den kranken by sich komen; en een eindeken tabax gerookt hebbende, wryft dat in sijne handen, blaast het in de lucht, al heen en weer schuddende, en de vingers tegen malkander knakkende. Op den geur van dit reukwerk mist de Zemeen niet aan te komen, door den dienst van desen Piay: en alsdan gevraagd zijnde, antwoord hy met heldere stemme, als van verre, op 't gene men vragen wil. Daarna tot den kranken komende, tast de Paap, drukt en handelt dikmaals de plaats des lichaams daar de quale sich gesett heeft, geduriglik daarop blasende: trekt somwijlen, so 't schynt, enige doornen, of brokskens van *Maniok*, van hout, of been, of vischgraat, die hem dese Duivel (so spreekt de schrijver na sijn geboelen) in handen geeft; en maakt den kranken wijs, dat hem daar 't quaad van daan komt. Hy slijgt dikmaals het pijnlik deel, en gaat aanstonds uiter hutten, om 't vergif, so hy seit, uit te spuwen. Dus word de kranke gesond, meer by inbeeldinge dan na waarheid. Ende is wel aan te merken, dat hy geen koortsen noch quetsuren, als van pijlen, stok of mes, geneest. In dese vergaderinge maghmen niet een woord spreken, nocht enig gerucht maken, self van achteren niet; of de Zemeen vlucht aanstonds wech. Hy seit verder / dat het volk / terwylde de Geest daar is / den Pape waant om hoog te zijn / en te blyben / tot dat de Zemeen wederkeere. Tot dankbare beloninge word den Zemeen en Piay enige berberschinge pleghetelk voozgedischt. Blijft dat staan / onberminderd; so heester de Geest den

den geeft uitgetrokken / en d'uitwendige grove stoffe maar gelaten: dan so 't al opgaat / (daar de Plaj wel raad toe weet) so heeft de Zemeen 't een met het ander verteerd. Sy maken ook geen groot vzeugdemaal / of de Zemeen krijgt daar af sijn deel.

§. 18. Na 't vaste land van 't Noord-America overgaande / komen ons de Mexikanen merkwaardigst voor. Thomas Gage geboren Engelsman / doch Spaanschen Dominicaan / buiten paapsche bygelovigheid een geloofwaardig schrijver / doeter in 't 20. cap. des 1. boex dese meldinge af. Binnen de stad Mechico waren meer dan 2000. Goden: de twee voornaamsten wierden *Viesilopuchli* en *Tezcatlipuca* genaamd. En daarna. Van dese twee Afgoden geloofdense, dat die gebroeders waren: dat *Tezcatlipuca* de God van de voorsienigheid was, en *Viesilopuchli* die van den oorlogh; welken sy daarom boven alle anderen eerden en dienden. Hy maakt vervolgens gewagh van noch enen anderen God / welken sy grote cere bewesen; en in 't voozgaande cap. van Quetavael, den God des Luchts. Of dit Quetsaalcoalt zy / welken Montanus den God der koopliiden noemit / weet ik niet.

§. 19. Komende daarna te Guatimale / en Amaticlam / alle onder 't Spaansch gebied; so spreekt hy veel van der inwoonders Coverplegingen; die sy met d'uiterlike belydenisse des Kristendoms noch niet verleerd hebben. Datse Wicchelaars zijn / geeft hy daarmede te kennen / datse acht nemen op de Beesten / die vooz hen op den wegh lopen / of die sy 't eerste sien; op 't vliegen der Vogelen / op 't singen derselven ontrent hunne huisen / in ongewone tijden. Sy geloben mede / dat hun leven hangt aan dat van enig beest: 't welk sy als hunnen gemeensamen Geest hy sich bewaren; sich inbeeldende dat sy sterben moeten wanneer dat beest sterft; ook so bezre / dat hun herte tiddert en beeft / so wanneer dat beest van de jagers verbolgd word / en wanneer 't gevangen word / van henzelve vallen.

§. 20. Van Nieuw Spanjen in Nieuw Engeland overgaande / sal 't genoeg zyn Richard Blom te horen spreken. Die seit ons / dat daar 't edelste volk ter weereeld woont; hebbende nochtans hunne Goden / Priesters en Godsdienst. Hun voornaamste God is de gene die hen quaad doet / Okea genaamd: met wiense mondspraak houden / en die sich in hunne gedaante verschept. Doch sy aanbidden boozts al warsc denken dat hen onvermijdelik schaden kan: 't Water en Vuur / Donder en Blixem / groot en klein geschutt / Paarden / en 't Iser-berken of Egelswojn: op welc eerste gesicht / met d'Engelschen overgekomen / sy pisselik verbaard waren; gelovende dat het de God der verkens was / dien sy vergraand moesten hebben. By voornemen om te oorlogen / gaanse voozaf met hunne Priesters en Wicchelaars te rade.

§. 21. Van 't Nieuw Noz / dat Nieuw Nederland te wesen plagh / verhaalt deselfde schrijver diergelijke dingen; en voornamelik hoe sy hunne besweeringen te werk stellen / daaraf hy 't bedroggh ontdekt. Waar

van

van hier na in 't laatste deel. Doch 't gene hy van de Marilanders verhaalt / magh hier wel gedaght worden. Een opperste God / die alles van ewigheid af gemaakt heeft; self de mindere Goden / om die daarin te werk te stellen / van meer en mindere weerdigheid. Sodanige zijn de Sonne / Maan en Sterren. Alles is uit water gemaakt; doch de menschen zijn uit vier kinderen gesproten / die d'eerste Vrouw by eenen deser Goden ontving.

S. 22. Van de Sielen gelouense / dat de gene die wel gedaan hebben / by de Goden tot ewige geluksaligheid opgenomen; maar die qualik geleefd hebben / in Popogusso, aan 't einde van de weereld / daar de Son onder gaat / ewig byanden sullen. Desen aangaande verhalense / datmen iemant des daags na dat hy begraven was, gesien heeft sich in 't graf bewegen, en sijn lichaam daaruit getrokken herleeven. Dat hy doe verklaarde, hoe dat hy bykans in Popogusso geraakt was, had hem een hunder Goden niet bewaard; welke hem toestond weer te keeren, en sijne vrienden te waarschouwen, datse sich wachten moesten van dese schrikkelike plaatsse. Een ander, wederom opgegraven, verhaalde, dat sijne Ziele, die in 't leven bleef, wanneer 't lichaam al ten grave was, in ene ruime plaatsse vervaren; gesien hadde, dat deselve aan beide syden met schone bomen beplant was, met uitnemende vrughten geladen. Dat deselve eindelijk quam daar voortreffelike gebouwen stonden: nevens welken hem sijn Vader ontmoette, die voor henen gestorven was; hem belastende om weerom te keeren, en sijnen vrienden 't geluk te melden, dat hen voor handen stonde, sose maakten daar te komen; waarop deselve ook wedergekeerd was. Uit desen is duidelikt te sien / wat gevoelen dat dit volk van den stand der afgeschiedene Sielen heeft; en dat het selve by wat meer beschaafd is / dan der meesten die hier voor genoemd zijn.

S. 23. Die van Virginien houden Okca mede voor den hoogsten God; hoewel bekennende dat de God der Kristenen hem te boven gaat / uit dien datse veel meer gewelds doen met hun canon / dan sy self met de pijl en boog bezrigheten konnen. Want hun geheele Godsdienst / gelijck der meeste volkeren daar ontrent / is op den oorlogh aangelegd. Een der raden van eenen hunder koningen had in tijden van Jakob den eersten in Engeland verhaalt / dat Okca menigmaal in sijnen Tempel verschijs; waarop vier Priesters in hun huis komen, met vreemde woorden en gebaren. Datse daarop noch andere binnen tot sich roepen, aan welken hy verklaart het gene hy wil. Daar schikken sy sich na in all hun doen, op reise en anders. Lustet hen eens op de jaght te gaan, so leert hy hen rechtstreeck op het wild aan te setten, 't welk sy met groot vermaak aanneemen, en sijne besieringe volgen; dat ook dikmaals wel uitvalt. Hy verschijs als een schonen Indiaan met lang swart hair: en na dat hy sich aan sijne twaalf bondgenoten enigen tijd lang vertoond heeft, trekt hy wederom op de in Lucht, van waar hy gekomen was.

§. 24. De gevoelens der inwoonders van Karolyne / een deel van Florida dat aan Virginien paalt / beschrijft hy vast even eens / als boven van d'Eslanders op St. Vincent verhaald is. Okea is daar mede de opper-god ; de goede en quade Geesten sijne ondergoden. Groot en klein worden door hunne offerhanden vereerd. Zy geloben insgelyx de verwandeling der Zielen : en so wanneer iemand sterft ; begraven de vrienden den voorraad en toerusting des Lichaams , tot sijn onderhoud by de schaduw in de Elliseische velden ; (so noemt hyse in gelykenisse der Griekische by ouds also genaamd) welke sy sich verbeelden aan gene syde van de Indiaansche Zee.

XI. HOOFDSTUK.

Alle dese Gevoelens en Konstplegingen van so veelerhande Heidenen worden nuttelik t'samen vergeleken.

§. 1. Tot noch toe isser anders niet gedaan / dan allerlei gevoelens en gebreuk / of ongebreuk / van oude en nieuwe Heidenen / byeen gehaald ; sonder van mijn eigen iets te seggen / daar het noch geen tijd toe is. Want daerna salmen eerst sien / hoe groten nuttigheid dat het geeft / sulx alles voorsz te weten. Daar toe sal 't ook dienstig zijn / dat wy al't gene dus verre getoond is onderlinge vergeelyken : om te sien / wat het zy dat ons daar uit blijkt. Sulx doende bevinden wy / dat de volkeren in gevoelens en dienstplegingen / outrent hunne Goden en Geesten / aan d'eene syde seer verscheiden ; en aan d'andere nochtans wonderlyk eendraghtig zijn. Verscheiden zynse in de namen : en dat is geen wonder ; vermits de talen veelerhande / en d'eigenschappen / den geesteliken wesens toegeschreven / by so veel volkeren niet eenerhande zijn. Daar uit rijst dan ook het tweede verschil / datse die niet even veel tellen ; noch even eens na waardigheid / bewind en werkinge van malkander onderscheiden. Sulx is VII. §. 20. gaangaande de volkeren van Aſien in't besonder getoond ; het welk dan ook met de selfde reden op alle d'anderen gepast magh worden. Doch dat verschil en raakt ons niet so seer / als dat gene waarin sy echter allegaer / als of 't doozsieken werk ware / met malkanderen eens zijn.

§. 2. Alle de proeven / uit hunne schriften of geschiedenissen tot hier toe by een gebracht / sagen een deel op der Heidenen gevoelens / en een deel op hun bedryf. In hun Gevoelens komense tweesins ober een ; na dat hun verstand noch enigins dooz 't natuurlik licht bestraald / of dooz de dozinge beneveld is. Beide sal ik aanwijzen : mits daar by tekenende / waar de proeven op ieder stuk hier voorsz te vinden zijn ; want het al te lang en lastig vallen soude / deselve telkens hier weer op te halen. Daarom wil ik mijnen Leser lieff vertrouwen / dat hy sijne neerstigheid in 't na-
sten

sien van't gene voorzchreven is / te werk stellen; of door versche geheuge-
nis mijnen arbeid ondersteunen sal / om my noodloos schrijven te be-
sparen.

§. 3. Wat het eerste dan betreft : wanneer wy neerstelik letten op so
veel exempeleenen getuigenissen / in het II. V. VI. VIII. en IX. Hoofdstuk
aangehaald : so sullenwe gewaar worden / dat degenen die allermint van
de menschelike reden over hebben / nochtans met luden van geoesenden
verstande in de waarheid van de swaarste stukken t'samenstemmen / die
ik hoztelik noemen / ende (als geseid) ieder t'sijner plaatse aanwijzen sal.
Alle dese Heidenen van / ouden / nieuwen / Europeers / Asianen / Afri-
canen / Zuid en Noord Americanen / komen in vijf hoofdsaken over een /
die van onbetwistelike waarheid zijn.

I. Datter maar een eerste wesen of opperste Godheid is. II. §. 6.
VII. §. 1, 2, 3, 5, 7. X. §. 3, 10, 21, 23.

II. Datter Geesten zijn die een begin gehad hebben / van God en der
menschene ziele verscheiden. II. §. 11. VII. §. 2, 9, 10, 18. X. §. 8, 10, 11, 23.

III. Dat deselve goed en quaad / des menschen vrienden of vyanden
zijn. II. 7, 14. VII. 9, 10. X. 10, 11, 24.

IV. Dat de zielen des menschen in hunne lichamen niet vergaan. II. 14,
15. VI. 3. VII. 2, 3, 5, 6, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 20. VIII. 1. IX. 4. X. 5, 9, 14, 22, 24.

V. Dat goed en quaad na dit leven geloond sal worden. II. 16. VII. 2,
5, 6, 7, 16, 17, 19. X. 5, 9, 22. Want het gene tegen dit laatste van Epicurus
wege schijnt te strijden / daaraf sal ik een weinig verder spreken.

§. 4. Waar 't gene nu een groot bewijs van de verduisterdheid hun-
der herten is / doet sich in al 't overige klaarlik op. Want uit alle hun-
ne redenen / zelfs daarse waarheid spreken / is te merken / datse sich hier
tweefins vergripen : de godlike hoogheid van den hemel ter aarde ne-
derduwende / en den geringen mensche van der aarde ten hemel verheffen-
de ; mitsdien datse van 't schepsel al te hoog gevoelen / en van den Schep-
per al te laag. En siet / door dese misvattinge / en datse geen goed on-
derscheid maken / wat der nature van God of schepsel past of niet en
past ; so komense tot alsulke grove dolligen / daar hunne Afgodsdien-
sten en Overplegingen uit ontstaan. Zijnde seer gemaklik te bespeu-
ren / dat geen deselven uit eenig deel der waarheid / terstond gemeld ;
maar enkelik allegaar uit verkeerde bevattinge ontstaan zijn. Laat ons
hoztelik aantrekken 't gene daaraf uit vorzige aantekeningen blijkt / en wy
sullen 't sien.

§. 5. Wangaande 't Godlik wesen ; men siet

I. Datse de godlike uitnemenheid al te menschelik begripen : den Go-
den / so wel groot als klein / menchelike afkomst / huwelik en kinderen
toepassende. X. 10, 22.

II. Datse al te geringe gedachten van Gods volmaaktheid hebben :
door diense meinen / dat hy sich al te seer vermoejen / en sijner heerlik-
ste geluksaligheid te hozt doen soude / indien hy 't bestruut van alles self
ter-

ter hande nam §. II. 7. X. 22. want daarom hebbense hem Ondergoden/ als
stedehouders by gesteld. II. 8, 9. VII. 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8 X. 5.

III. Datse de Goedheid niet noodzakelijk aan de Godheid vast maken:
mitsdien datse sich doozgaans so gered enen quaden als goeden God
verbeelden. II. 7. VII. 3. II. X. 2, 20.

IV. Datse den Schepper met het schepsel lichteliks vermengen II. 9.
VI. 1. IX. 2, 3. X. 3, 4, 15.

§. 6. Belangende de Geesten / so is te merken.

I. Datse 't geesteliks wesen van 't lichameliks niet behoofst onderschei-
den. II. 1, 6. Daar van komtet / datse niet alleen den Geesten: maar
de Godheid self mede lichamelike bewegingen / eigenschappen / vermaak-
likheden; en bepaalde woningen / in den Hemel / in de Lucht / op of
onder Warde toegeschreven hebben. II. 7. VII. 2, 5, 16. X. 13.

II. Dooz diense 't onderscheid tusschen de Zielen der Menschen en
der Beesten niet wel begrijpen: so vervallen sommigen tot die grovigheid /
datse Mensch en Beest eenerleije Ziele toepassen. VIII. 13. Sonder dat had-
de 't onmogeliks geweest / dat sich 't gevoelen van Pythagoras / van de ver-
huisinge der Zielen in andere Lichamen / so wel der Beesten als der
Menschen / ooit so diep geworteld / en de gansche weereld dooz verspreid
hebben konde. VII. 4, 14, 15, 16, 17, 18, 21.

III. Op den selfden grond is 't gemeen gevoelen van 't omswerben
der Geesten / en der Menschen Zielen na den dood / haarblykeliks ont-
staan. II. 16. VI. 2. VII. 19, 20.

§. 7. 't Helpt mede tot verkleininge der Godheid / datse de menschen
self tot Goden maken; het zy by leebenden lyve / het zy na den dood.
Levendig: gelijkt d'oude Grieken en Romeinen / die 's menschen heere-
toghten of gemoeds bewegingen tot Goden en Godinnen maakten; of
als de hedendaagse Canibalen / die van sulke meininge niet veel ver-
schillen / gelijkt II. 14. VII. 5, 6. X. 9, 14. getoond is. Na affijbigheid / en
dat wel meest: sulx geest der ouden *arabéws* vergodinge te kennen: en-
de gaat nergens verder dan by deselfde Caribes of Canibalen; als wa-
nende / gelijkt X. 9. geseid is / dat het geheel geslaght der Goden uit hunne
hoorzonders gesproten / ende sy self also van godlike afkomst zijn. De Genij
of Zemeens, dat is bystaande Geesten / zijn almede uit dien grond opgeboz-
sten; so als uit der selver beschrijvinge op verscheidene plaatsen is te sien.

§. 8. Du is lichteliks te vatten / op wat grond der ouden *Divinatio* en
Magia, dat is / der hedendaagse Heidenen Wicchelary en Toverij ge-
hoord zijn. Want wat hunne Wicchelarye betreft / die moet enkelik hier op
rusten.

I. Dat ieder God sijn volk heeft / wien hy gunstig is / en dat hy 't als
sijn eigen beschermt: dies vraagtmen hem wat sijnen volke wederbaren sal /
en wat raad.

II. Dat ieder God ook sijnen vyand heeft: derhalven soekt elke
hulpe tegen Goden daar hy oordeelt dat hem 't quaad van komt;

by alsulken anderen / die hy denkt dat sijn hardste byand is.

III. Dat elk mensche sijnen God of Geest besonder heeft. Daaruit is 't dat ieder een sijnne eigene invallen en drijften vooz godlike Ingebingsen en bewegingen schatt: insonderheid so hem iet in den droom is voozgekomen / waaraf hy d'oorzaak uit voozgaande besigheden of ontmoetingen niet so effen weet; of dooz sulck voozoordeel belett / niet ten naaersten ondersoekt.

IV. De vermenginge der Godheid niet de schepselen / heeft alle soorten van Wicchlarje vooztgebzaght: uit de Sterren / uit den Donder / uit de Vogelen / uit Bergen / Boffchen / Wateren; en uit alles waarin sy geloven dat sich enige Godheid openbaart.

V. Het omswerben der Geesten by hume Lijken / doozgaans by de Heidenen geloofd / konde lichtelik boet geben om de doden te belefen.

S. 9. Humme Tobery aangaande / laat ons dit flechs overwegen.

I. Dat het geen wonder is / so sy / die niet alleenlik de geschapene Geesten / maar self de onsterflike Goden / in goeden en quaden onderscheiden: deselven ook tegen malkanderen pogen aan te boeren; en sich dooz middel van den goeden / of wel van den eenen quaden / tegen den anderen te beschermen; of 't leed hen van den eenen God aangedaan / dooz hulp des anderen te wreken.

II. Die so heel en veelerhande / so Goden als Geesten / ook grote en kleine Goden versinnen: niet vreemd is 't / datse insgelijc meinen / dooz hulpe des maghtighsten den minderen te verkraghten.

III. Da dien sy ook so menschelike gedachten van de Goden hebben / dat die ook den hertstoghten / gelyk sy selve / onderworpen zijn; ja die menschelike drijften self mede vooz Goden houden: so moet het ook gereed vallen / deselve tot nadeel hunner byanden aan te setten.

IV. Ende uit dien / dat ettelijke hunder Goden so gering / en de Geesten met hen so gemeensaam zijn: so dunkt hen / datse die self in hun bestier hebben / om der selver heimelike woerkingen te gebruiken tot al datse willen. VI. 4.

S. 10. Noch iets / dat de Wicchlarje en Toberyje t'saam betreft: waar van 't een deel op de saken / 't ander deel op de gebaren siet. De sake self komt hier op aan.

I. Dat hun gevoelen van de Lijf- en Lijstgeesten hen doet denken / dat ontrent de Lijstken of de graben iets te doen is: waarom sy uit de Doodsbeenderen wicchelen / en met deselve toberen / dooz de Goden en Geesten / die sich daar by verhouden / of daar in werkende zijn. X. 12. 16.

II. Dit sweben en spelen van allerhande Geesten / meest quaden / maaght dat

dat sy seer gereed zijn / so haast als hen onberwachte siekte / of sterfte / of ander ongemak overkomt ; sulx op hunne haters en benijders te vermoeden / als van hen betoverd zynde. Want indien de kleine Goden / of Geesten / na't believen van de menschen werken / welker Geesten sy zijn : so en kan 't niet missen / of sy sullen door derselver hulpe tot elkaanders nadeel doen wat in hun vermogen is. Nu op die vermoeden is die Wicchelarije geground / waar doozmen soekt te weten wie dat ons betoverd heeft. X. 8. 16.

§. 11. Wat hun Tobergebaar betreft.

I. De lichamelike gedachten / diese doozgaans van de Geesten / en selfs van de Goden hebben ; bzingen ook ontwijfelik te wege / datse so veel uiterlik gebaar in hunne besweeringen-gebruiken. X. 16.

II. My dunkt ook / dat ik uit die algemeenheid van Pythagoras geboelen sie / hoe 't kan bygekomen zijn / dat de menschen kragt in letters en getallen / dus ofte so t'saamgevoegd / en vervolgens in d'uitspraak eniger woorden stellen. Want deselve Pythagoras heeft gemeind / dat de kragt der Godheid in d'everedigheid en t'samenstemming der getallen speelt. En gemerkt / dat de letters van 't A B C / niet alleenlik by de Grieken en Hebreen / maar by de meeste volkeren die letterkundig zijn / mede tot betekeninge der getallen strekken ; so en kan der geen woord bedacht worden / dat met sijne letters niet een getal uitmaakt. Hier by maghmen dan rebelsk gissen / dat het een woord uit dese / het ander uit sulke letteren / veel of weinige / dus ofte so t'saamgesteld / meer of minder kragt heeft / na hun geboelen / in de besweeringen.

III. Buiten eigentlike leesletteren / komen hen de namen en teikens hunner Goden ook te pas : so als men heden besonderlik by de Lappen en Finnen siet / welker Tovertrommels met sodanige karacters over en ober beklad zijn. VI. 4.

§. 12. Doch 't voornaamste dat outrent alle die Belesingen / het zy tot Wicchelarije / het zy tot Toberije / te bemerken staat / heb ik hier noch niet geseid. Ende bestaat daar in / dat het een en 't ander by den Heidenen een deel van hunnen Godsdienst is : ja dat die by sommige volkeren / hoven al in West-Indien / bykans geheel daarin bestaat. IX. 6. X. 16. Het kan ook niet wel anders wesen / mitsdien dat alles op hun geboelen van de Godheid berust / of daaruit ontstaat.

I. Over sulx is dit gansche werk en de bedieninge daar af by hen geen sing booz let quaads geacht : maar alleen booz so bezre 't iemant ten quade gebruikte. Hier van is 't dat de Magi en Divini van ouds / gebylt de hedendaagsche Bramines der Indianen / de Fetisteros der Guineers / de Baiwes of Piays der Peruanen en Canibalen / neffens diergelijke ; sich aan der koningen hoven ende in hunne tempelen vonden : en dat een wijs man / een leeraar / of landraad / of priester of profet daar booz niet erkend word ; so by geen Wicchelaar / of (in dien sin verstaan

als geseid is) geen Toberaar en zp. De H. Schrift geeft ons sulx in Jaanes en Jambzes / in Bileam / in Daniel en sijne metgesellen te verstaan. Hier van is hier voor IV. 3. ook al iets geseid. En is insgelijx uit de gemeene proeven / te horen bygebraght / wel te merken / dat de Heidenen school van sulke konsten houden; en besonderlik de Priesters 't volck tot dat amt van jongs op ondertwijfen / self tot de domme Landers toe. VI. 4.

II. Met een kammien hier de reden sien / waarom dat de ingewanden der geslaghte offerbeesten / en dese of gene kookfels van vleesch of kruiden / tot toberije of waarzegginge gebruikt worden; te weten / om dat na hun geboelen iets godlijs daarin speelt.

S. 13. Het blijkt derhalven / dat alle de genoemde plegingen der Heidenen deels op gewisse kennisse / en deels op losse gissingen en bystere doelingen gegrond zijn. Datse de Godheid soeken of vresen / word op de natuurlijke kennisse / die de meest verbasterde menschen van God hebben / gebowd. Maar dat sp 't aan sulke / en aan so slechten slagh van allerhaude Goden / en op so veelerleije wijfen doen: dat is henlunder bezobenen verstande toe te schryven. En dit al / so veel de genen betreft die enigen God of Geest erkennen / en d'onsterstijheid der Zielen geloven: waar tegens niet en strijdt / datter Epicureen zijn / die 't een met het ander ontkennen / of ten minsten in twijfel trekken. Want Epicurus / en die hem heden volgen / loochenen so seer de Godheid noch de Geesten niet; alse wel werk deden / om de menschen die sulx alles geloven te overtuigen / dat hun doen met den toets van sulke verstand niet goed te maken was. Oversulx kan het geensins bestaan / dat iemand een Epicureer ende met eenen een Wicshelaar of Toberaar zp. Daar tegen kan geen heiden Epicurus tegenspreken / sonder sich op die konsten / en derselver uitwerkingen met een te beroepen.

S. 14. 't Sal goed zijn / dat wy / tot meerder sekerheid / de luiden van sijne gesindheid met hunne eigene woorden horen spreken. Galsendus heeft een deel daar af *Sett. II. Cap. 6.* aldus by een gesteld. Het is evenveel, of God de dingen door sich self bestiert, gelijk sommige willen; of, so als andere beweeren, door bedienaars, die by hen doorgaans *Genij* en *Demoner* genaamd zijn. Want eensdeels de saken eveneens gebeuren, als offer geen sodanige bedienaars waren; en al stond men'er enigen toe, so konnense echter niet zijn so als mensche versint, te weten, van menschelike gestalte, ende met ons sprekende. Te gefwijgen, dat veele derselver boos en met gebreken zijnde, niet gelukkig noch langleevende wesen konnen: aangesien dat de boosheid met veel onverstands gevoegd, en tot den ondergang geneigd is. Dit van de Geesten: hoorst hem nu ook van 't bezijf dat daar ontrent gebruiktlik was. Sy plegen sich ook, seit hy / tot bewijs, so van de voorsienigheid, als van datter Geesten zijn, op de *Divinatio* te beroepen. Maar ik sie met verdriet dese menschelike swaakheid aan; gemerkt datse ook uit de dromen Godspraak halen: (*Divinatio-*

nem repetunt) niet anders dan of God op stelten ginge, om de menschen in diepen slaap door luinsche gesichten te vermanen, van 't genete gebeurten staat: als of ook 't Geluk en 't Geval niet genoegzaam ware, om alle sulke uitkomsten te veroorzaken; sonder God, niet alleenlijk met Son en Maan, en veelerhande dieren; maar ook met allerley steen en koper te vermengen. Die so spreken / tonen klaarlijk datse liever allen God en Geest ontkennen / dan vooz sodanig erkennen willen / als by d'anre Heidenen geloofd word: of om die heide te geloven / Wicchelaars of Toveraars souden willen zijn. Dus verre van 't Heidendom: nu laat ons metter tijd enige treden verder gaan.

XII. HOOFDSTUK.

† Gevoelen der Joden word met reden mede ondersocht.

§. 1. Tot noch toe hebben wy niet als 't Heidendom gesien / dat geen ander licht dan van Naturen heeft: nu gaan wy dan verneemen / wat de genen die dooz de Schryfture verlicht zijn / desen aangaande geloven of bedrijven. Doch die en zijn niet eeneklyp; maar in Joden / Mahometanen / Kristenen onderscheiden. D'ongelijke mate der verlichtinge / die sy outfangen hebben / of te werk stellen / heeft dit onderscheid gebaard. Ik sal van de genen beginnen / die verdst van 't Kristendom / ende also aan 't Heidendom de naaste zijn. Dooz sodanig schijnt wel datmen 't volk van Mahomet behoort te houden; dooz dien wy een voozoordeel ten goede van de Joden hebben / als Gods volk van ouds. Maar onaan gesien watse by ouds geweest zijn / so als wy hen op heiden veranderd sien / de Mahometanen komen ons veel nader by. Beide schyn van Afgodsdienst / erkennen sy maar eenen God / en sijn Woord dooz den eenigsten regel huns Geloofs. Maar de Joden niet meer dan het oud Testament: de Mahometanen ook het Nieuwe; behalven datse den Alkoran, zijnde de Wett van Mahomet / by die van Moses en van Christus voegen / tot beider verbeteringe. Doch het selfde bykans word by de Joden met den Talmud, houdende d'insettingen der Ouden / gepleegd. Als 't er opaan komt / so word d'onseilbaarheid der boeken van de Wet en 't Evangelium misschien beter by 't volk van Mahomet: dan die van de Wett alleen in 't Jodendom besogd. Daer bij komt / dat Jesus Christus, by na Mahomet's leere vooz een groot Profeet / en boven Moses erkend en geëerd; maer van de Joden pfeelik verbloekt word. Om die reden seg ik / dat de Mahometanen wel de helfte nader zijn aan 't Kristendom / dan de Joden hedendaags. En wat behoeb ik meer dan dit? In 't gene daar wy nu af handelen / gaan de Joden niet so verre af van 't Heidendom / als de Mahometanen doen. Dat moet blyken / uit het gene ik daar af te berde brengen sal.

§. 2. Nu / so lang als wy niet van met Heidenen te doen hadden / moesten

sien wy hun gevoelen van de Goden / Geesten en Zielen onderzoeken. Maar hier valt van geen Goden iets te seggen. De Joden / schoon al eer te overvuldig tot Afgoderyj geneigd / zijn 't severt de Babilonische gebaukenisse / nu 2300. jaren lang / so vereend van de veelheid der Goden / dat se self maar eene persoon in d'allerceemigste Godheid erkennen. Sy geloven uit de Schrift / dat die eene / almachtige en algenoegsame God alles uit niet geschapen heeft, als noch alleen bestiert en in wesen houdt. Onder sijne scheidelen tellense Engelen en Menschen : en dese sodanig / dat se ene Ziel hebben / uitneemender dan de besten ; hoewel van minder volmaaktheid / dan d'Engelen selve zijn. Dit is van ouds af hun geloof / en dus verre komense dan ook beter dan de Mahometanen (gelijkt hierna geseid sal worden) niet de Kristenen over een.

s. 3. Doch men moet hun gelove / so als 't by ouds was / doe noch d'eerste Tempel stond / van 't gene daarse namaals allenkens toe vervallen zyn / behoorlijk onderscheiden. Sy waren doe reghtsinnig ; (uitgesonderd veelen die sich tot Afgoderyj verboeren lieten) ende hadden buiten twyfel van d'Engelen / Quibelen / Zielen der menschen / geen andere gedachten / dan ons de Schrift noch heden leert. Sullen wy hen dan aanmerken als die van ons verschillen / so moeten wy hen in latere tijden sien ; te weten / van doe af / dat hun staat sich neigde tot den val / en 't Kristendom 't hoofd op stak. Maar mitsdien dat se heden tweederhande zijn ; de Karrajim, die sich blootelijk aan de Schrift houden / en de Rabbanim, die d'Overleveringen hunder leeraars volgen : so vereischt het klein getal / datmen heden van die eerste soorte vind / dat wy 't op de laatste nemen. Gene zyn een overblyffel van de Sadduceen / in Europa naaweliks bekend ; gelijkt dese noch affsettelingen van de Fariseen zyn.

s. 4. Schoon wy ons nu aan de laatste houden / so maghmen echter noch een nader onderscheid tusschen d'oude en hedendaagsche Joden merken. Door ouden versta ik sulke / die in des Heeren Jesus / of der Apostelen tyd / of niet veel later geleefd hebben. Philo / de geleerdste en bescheidenste der Joden / verscheelde van Plato niet seer veel / seggende „ dat de Sterren besield zyn / en door eigen verstandigheid in 't ronde beweegd worden. Dus verre stemt „ hem Ben-Maimon toe / die dat gevoelen koytelijk aldus begrypt. Alle de Sterren en Hemelkringen hebben Ziel en kennis en verstand, leven en geduursaamheid : hem kennende ; door wiens woord de Weereld gemaakt is. Elk derselven roemt en verheerlijkt synen Maker, vermogens ieders weerdigheid en uitnemenheid ; gelijkt als d'Engelen doen. En gelyke God kennen, so verstaense mede wat sy selve zyn ; als ook d'Engelen, boven hen zynde. Doch so is de kennisse der Sterren en Hemelronden minder dan der Engelen, en meerder dan der Menschen. Dus lees ik in syn boek van de Gzonden der wett / in 't 3. cap. s. 11.

s. 5. Nader komende tot de Geesten / 't zyn Engelen of Zielender menschen /

shen / so sientwe oude en nieuwe schrybers niet so effent'samenstemmen.
 Wat d'eersten belangt: Filo was van dit verstant. De Wicht geloofte
 hy vol Geesten te zijn: welker sommigen / als de volmaaktsten / nooit
 lichamen aendden; maar op en nederwaert gaan en lieven / ten
 dienste van den groten God. Anderen / van rechter maazel / nemen
 lichamen aan: tot welken / dooz den dood afgelegd zijnde / sommige
 namaals wederkeeren; anderen / verdrietig van dit leven / trecken ho-
 ger op / en leven daar in rust. Dan zijner noch andere, (nu begin
 ik sijne eigene woorden te verhalen) de soverste en beste van allen, van ho-
 gen en godliken verstande, daardsonc en metige sinnen vermadende, die
 naars van den Almaghtigen, ende als oren en ogen des groten Konings, die
 alles horen en sien. Dese worden by de Filosofen Genij, in de H. Schrift seer
 voegelik Engelen, dat is, Bodeu, genaamd. Want sy zijn tofschenbodeu;
 die des Vaders bevelen aan de kinderen, en der kinderen gebeden aan den Va-
 der overbrengen: daarom ook van hen geseid word, datte op en nederklim-
 men. In sijn boek van de Ozomen spreekt hy dese taal.

§. 6. Wilmen nu hier by de Joden van de latere tijden horen / en be-
 sonderlik waerse van de nature der Engelen gevoelen; daarover seit W. Doz-
 situs met recht / in sijne Aantekeningen over Ben-Maimons Ozonden van
 de Wett / dat sy in 't onderlinge niet wel eens zijn. Sommigen van geboe-
 ten zijnde / datse uit de sijnste elementen geschapen zijn; gelijk R. Juda in
 sijn boek genaamd Eufri 4. §. 4. meld. Anderen (gelijk de schryber
 van 't boek Jezira / so deselvs R. Juda seit 4. §. 25.) houden d'En-
 gelen uit den H. Geest te zijn. Ook word in 't boek Chagiga fol. 14.
 gemeld / dat noch dageliks dienstbare Engelen dooz Gods woord ge-
 schapen worden. Maar Ben-Maimon self spreekt / (gelijk dooz-
 gaans van andere dingen mede) veel wijssiker af. 2. §. 4. D'Engelen, seit
 hy / hebben ene wesentheid (*thora, formam*) die sonder enige stoffe bestaat:
 dewijle sy geen lichamen zijn; maar wesentheden, (*thoros, forma*) van
 inalkanderen onderscheiden.

§. 7. D'Onderscheidinge der Engelen / in den Joodschen sin / wil ik
 ook lieft uit den selvden schryber voorstellen; want nientant hinder allen
 hi hem in geleerdheid of bescheidenheid te gelijken is: op dat ik immers
 hen geen ongerijnder leere / dan de besten onder hen self erkennen willen /
 toe en schryve. Hy raont verbolgens sijn gevoelen daer op desen sin. 3. Wan-
 neer de Profeten seggen / datse Engelen als huur / en met vleugelen ge-
 sien hebben: sulx word profetischer wyse / en by gelijkenis geseid; om
 te betekenen datse niet lichamelik noch sabbatlyk zijn. Gelijkerwyse
 word God self een verteerend vuur genoemd / te weten onbegrenst; en
 so is mede te verstaan / hy maakt sijne Engelen winden. (In wesen Op-
 bel / Geesten: 't Hebreeuwisch woord *ruab* word op heiderloze wyse
 vertaald) D'Engelen dan / sonder lichaam zijnde / worden wesentlik /
 ende met een trapswijse / in waardigheid van inalkanderen onderscheiden;
 waarin d'een den anderen overtreft. Daar past hy dese woorden op /

„ die hoger is dan de hoge neemter acht op. *Pred.* 5: 7. Niet rechter / dat
 „ des eenen plaats boven den anderen verheven is / gelijk 't wel met de
 „ menschen gaat: maar gelijkmen spreekt / dat van twee wijzen d'een wij-
 „ ser is als d'ander; alsmede dat d'oorzake 't veroorzaakte te hoven gaat.
 „ So wil hy dan hebben / dat God self die van d'eerste waardigheid; doch
 „ dese dan die van de tweede / en de tweede die van de derde / en so verbol-
 „ gens hebben voortgezaght.

§. 8. *Deser Trappen of Ordeningen* worden gemeenlik by de *Jood-*
sche schryvers tien gesteld; ende by den selfden *Ben-Majmon* / gelijk
 mede in 't boek *Midrasch Bereschyt*, aldus van hoven af na beneden toe/
 met hunne namen onderscheiden / 1. *Chajos hakkodesch*, 2. *Ofanim*, 3. *Ora-*
lim, 4. *Chasmalim*, 5. *Serafim*, 6. *Malachim* of Engelen, 7. *Elobim*,
 8. *Bene Elobim*, 9. *Cherubim*, 10. *Yschim*. Gemerkt dat de betekenis-
 deser namen meestendeel onseker / en beyre te halen is: so sal ikse ten kort-
 sten vertalen; so als ik uit de verklaringen / daar af te lesen / ten aller-
 naasten raden magh. 1. Heiliglevende, 2. Raderen, 3. Sterk van kraght-
 ten, 4. Vuurvlammen, 5. Brandvonken, 6. Boden, 7. Goden, 8. Go-
 desouen, 9. Tempelbeelden, 10. Mannen. D'eersten meintmen so ge-
 naamd te zijn / om datse op uitneemender wijze dan de mensch / oorzpron-
 kelik heilig / en door hunnen inbloed oorzaak des levens van de volgen-
 de schepselen zijn. De laatsten mogen daarom den naam van Mannen
 dragen / om dat sy de genen zijn / diemen leest dat hy wijzen / van Gods
 wege in mans gedaante plegen te verschijnen. Dese zijn 't ook (seit *Ben-*
Majmon wederom §. 9.) die alleen met de Profeten spraken, ende op
 den naasten trap der menschelike wetenschap staan.

§. 9. Dus beyre / hoe sy onderling verschillen: nu sal ik denselfden
 man sijne eigene woorden laten seggen / wat dese 10. Ordeningen t'sa-
 men van God en menschen onderscheid. Alle dese levendige wesentheden
 kennen den Schepper met een seer uitneemende wetenschap: ieder na eisch
 sijner ordre, niet na vereisch sijner uitneemtheid. Dienvolgens kan d'eer-
 ste trap de waarheid des Scheppers niet begrijpen, sodanig als hy in hemfel-
 ven is; also sijn verstand al te bekrompen is, om hem te bereiken. Noch-
 tans komt hyder verder mede, dan ene der wesentheden die van lager or-
 deninge zijn. Ende keut noch ieder van deselve, tot de tiende toe, den
 Schepper volkomeliker, dan de menschen, uit stoffe en vorm (of wesent-
 heid) bestaande.

§. 10. De *Kabalisten* / naaste weghwijzers tot de *Joodsche* *Tover-*
kunde / zijn met die drie Ordeningen niet te vreden: maar al 't gescha-
 pene word by hen in vier Kingen verdeeld. D'eerste is der *Uitwase-*
mingen, *Azilos*; anders *Sefiros*, Lichten genaamd / by de *Joodsche* mee-
 sters van ouds beroemd. Dese willen by hen noch Schepselen, noch
 't wesen van den Schepper, maar desselfs onderscheidelike volmaaktheden
 geheten zijn: so het *Manasse* ben *Israël* op 't naaste verklaart; desel-
 ve met d'*Ideen* van *Plato* vergelijkende / die hy voor hoofdsaken allee
 drie

dingen hield. Dese zijn / de Kroon, de Wetenschap, de Voorsightigheid, de Hoogstatelijkheid, de Dapperheid, de Schoonheid, de Overwinning, de Heerlijkheid, de Grondslag, het Koninkrijk. Den tweeden ring noemense der Scheppinge; waarin d'Engelen zijn / van alle lichamelijke afgescheiden / ende in tien ordeningen / die te voren §. 7. genoemd zijn / verdeeld. In den derden hebbense *Jesira*, het Formsel of 't Formeersel gesteld. Daar toe brengense d'Engelen die enige gemeenschap met een lichaam hebben. De vierde ring besluit al 't overige schepsel / 't welk by hen *Ashya*, 't Maaksel genoemd word.

§. 11. So ist meer uit der Joden schriften van d'Engelen by een bragh- te / wat dese en gene hunder leeraars in 't besonder daaraf gevoelen: het soude misschien met het voorsz. niet veel gemeenschaps hebben; so verscheiden alle hier en elders van gevoelen zijn. Van dit is echter van 't voornaamste noch. Sy weten ons van dyederhande Engelen te spreken. D'eerste soort is 'reememaal van alle stoffe onbelemmerd; ende staan met hun vieren elk aan enen hoek van Godes troon: Michael ter rechter / Gabriël ter linker / Uriël ter voorsz. / en Rafaël ter achterste zyde. Dit leert ons H. Elijzer in 't 4. sijner Hoofdstukken. Hunne namen hebben by wat te beduiden: *Michael*, wie is als God? *Gabriël*, God mijne kragt, *Uriël*, God mijn licht, en *Rafaël*, God mijn Geneesmeester. Dese worden nooit aan menschelk oge / noch in menschelike gedaante / dan alleenlik aan Profeten in gesichten vertoond. Van het tweede slagh zijn de goede Engelen / door welken God de weereld regeert. Die dikmaals in menschelike gestalte aan de Profeten verschenen zijnde; ende boven 's Hemels rond woonachtig / het heit des Hemels genaamd zijn. Maar beneden de Maan onthouden sich de Duibelen / zijnde bose Engelen / door welken God sijne granschap en oordeelen uitboert. Dit is het derde slagh / waaraf wy nu het Joodsch gevoelen ook wat nader horen moeten.

§. 12. De Duibelen worden by den Joden Engelen des verderfs of des doods, alsmede *Satanim*, Satans, dat is Tegenstanders genaamd. Men kan hunne meininge hier over best uit *Filo* verstaan / die in der Apostelen tijd geweest is. Dit is 't dat hy daar af in 't boek van de treusen schryft. 't Gene andere Filosofen den naam van *Genius* geven, dat is Moses gewoon Engelen te noemen. 't Woord *Genius* neemt hy hier te breed / (of hy moest van d'Engelen smalder spreken) volgens 't gene hier voorsz. II. 13, 14. aangetekend staat. Dit zijn (seit hy verder) De Zielen die door de Lucht vliegen; 't gene niemant voor een verdichtsel houden moet. Daarom verklaart hy 't nader aldus. Gelijk in 't gemeen geseid word, datter goede en quade Geesten zijn, insgelijks ook Zielen: so mede de Engelen. Sommigen diemen goeden noemt; zijnde sekere gesanten, tusschen God en de Menschen heen en wedergaande, volheilig door sulken onberispeliken en overschonen dienst: anderen daar tegen onheilig, en verfoeijlik; die gy self ook sonder liegen verdoemelik noemen soud.

S. 13. De herkomst der bose Geesten word by den Joden verscheidelik verhaald. Manasse Ben Israël dert seggen / datse op den tweeden dagh der scepptinge van God self zijn voortgebragt. *probl. 23. R.* Elieser sal ons hunnen afval melden / daar hy in 't 13. hoofdstuk dit van schrijft. De dienstbare Engelen seiden tot den Heiligen Gesegenden God: Heere der ganfche Weereid, wat is de mensche, dat gy so veel werks van hem maakt? Wat is hy meer dan ydelheid? want hy sleghs op der Aarde iets te leggen heeft. Zijn antwoord was; wat meint gy my alleenlik in der hoogte te roemen? Deselfde die ik hier ben, die ben ik beneden ook. Siet toe, wie van u dat alle scepfselen by hunne name noemen kan. Maar sy en konden geen van allen. Terstond staat Adam op, en noemt alle scepfselen by name. Sulx de dienstbare Engelen siende, seiden tot malkanderen: laat ons 't samen raad sluiten, hoe wy Adam sullen doen sondigen tegen den Schepper; of hy sal ons meester worden. Daar was doe Sammaël, een groot Vorst in den Hemel, met de Heiliglevenden, (hier vooz XII: 7. ook genoemd) en de Serafynen uit ses benden; ende Sammaël nam sijn geselschap uit twaalf, en gaf sich na beneden, om alle scepfselen te sien, die de heilige gesegende God geschapen hadde. Maar hy en vond geen listiger om quaad te doen dan de Slang. Daar op komt hy dan tot de verleidinge en den val des menschen; daar hy eben sterck over sabelt / als 't gene daar nu verhaald is. Doch dese verleidinge des menschen was des Duibels val. Daar van seit hy; hoe God Adam / Eva / en de Slang elk hunne straff opleide. Hy braghtse alle drie voor hem, en besloot het vonnis tegen Adam en Eva / uit negen vloeken en den Dood. Doch Sammaël en sijne bende plotstien hy van boven neer uit den Hemel, de plaats sijner heiligheid, hiew de Slang de voeten af, (want daar te voren hadde de gedaante eens kameels / daar Sammaël op reed) en vervloekte se boven alle beesten en gedierten. Siet daar den val des Duibels op sijn Joods. Want men magh dit verhaal op Eliesers rekening alleen niet stellen. De Targums, gebzuikelike en gemeene uitleggingen hunder grootste leeraars / melden 't selfde menigmaal: en Mose Majmon's soon in sijn More Nebochym 2. deel 30. cap.

S. 14. Een tweede afkomst van Duivelen word aan Lilis toegeschreven. Dit is de naam, seit Manasse / van een Duivels wijf, dat na sommiger gevoelen Adams vrouw geweest is, eer hem God met Eva dede trouwen. Het woord is in de Schrijft Jesa. 24: 14. te binden; ende aldaar / volgens wijser luiden kennisse / van onse Oberfetter's in ruime betekenis / om der onsekerheid wille Nachtedierte verdufcht. Doch hui Rabbi Elias sal ons de geheele legende in sijn Thilbi dus vertellen. Men vind beschreven, dat in de 130. jaren, in welken sich Adam van sijn wijf onthield, Duivelinnen tot hem quamen, die van hem beswangerd wierden; waar door hy Duivels, Geesten, Nachtspoken en Schrikgeesten teelde. En op een andere plaats vind ik, dat de Duivels

van vier moeders zijn; *Lilis*, *Naame*, *Ogores* en *Maachalas*. Ook leeft men in 't boek van *Ben-Sira*, op de 60. Vrage, dat *Nebucadnetsar* hem vraagde, waarom dat kinderen sterven op den achtsten dach? Waarop hy tot antwoorde gaf; om datse *Lilis* om den hals brengt. Van welke zaak hy ter selfde plaatse veel in 't breede verhandelt; dat my verdriet alhier te schrijven, vermits ik'er gansch geen geloof aan sta. Men siet derhalven de grootheid der *Joodsche* verlichtselen; so seer / dacte aan hun eigen volk / hoe lichtgelovig 't anders is / ook wel ongelooftik schijnen.

§. 15. Doch of die vier voorsz. Duivelingen niet genoegzaam waren / om de weereld met bosc Geesten te verbuilen; so isser noch een derde geslacht uitgebonden / volgens 't gene men leeft; dat Gods Sonen der menschen kinderen aankende, datse schoon waren, uit deselve wyve namen diese begeerden. *Gen. 6: 2.* Door die Sonen Gods hebben de *Joden* al van ouds af Engelen verstaan: ende seit derhalve *Josefus* / in 't 1. b. van de *Judheid*. 4. cap. dat veele van Gods Engelen sich met de Vrouwen vermengende, een baldadig geslacht hebben voortgebracht. De namen der Engelen die sich in dit hoerdom berliepen / zijn hen mede bekend. *Aza* en *Azaël* warender de hoofden af; en wierden beide op *Naëma*, *Rafins* dochter / die seer schoon was / verliefd. Hier van zijn de *Keusen* voortgekomen / daar de *Schryft* ter gemelde plaatse af spreekt: doch die na dit verflagh / half Duivel half Mensch moeten geweest zijn. *Asmodi*, de bosc Geest van *Sara* *Ragnels* / in d' *historie* van *Cobias* cap. 3: 8. gemeld / was mede uit dit huwelik gesproten. Andere meenen dat hy *Sammaël* self is. Vraagt iemand / hoe de Geesten tot de kinderteeling deugen? *Elieser* saider in 't 22. Hoofdstuk die bescheid op geven. Ten tijde alse vielen uit de plaatse hynder heiligheid, so wierd hunne kraght en gestalte als der menschen. En daarmede is het uit.

§. 16. Doch om niet benodigd te zijn / sich met verdrichte geschiedenissen te behelpen: so gaanse liever (gelijk sommigen der heidensche wijzen 11. 12.) versinnen / dat die bosc Geesten halfslacht Engelen en Menschen zijn. Daar toe brengt *G. Dorsius* in sijne *Wantekeningen* op *H. Elieser* / uit *H. Scheem Toob* de navolgende woorden hp. Uit den invloed van desen Oversten ('t is daar *H. Nitron* van de voorsz. *Lilis* spreekt) zijn alle de vermogens der Duivelen, Nachtpoken en bosc Geesten voortgekomen, die in menschen gedaante gesien worden. Ende is desen aangaande 't seggen der geleerden, datse so wel de gelijkenisse der menschen als der Engelen hebben: dewijlse aan d'eene kant niet so fyn van maaksel zijn, (als d'andere Geesten) noch aan d'andere zyde van so groven stoffe t'laangesteld als de menschen. Wilmen nu de reden weten / waarom dat dese wanschepsels den eenen tijd Geesten / den anderen tijd als Menschen / dan *Wans* dan *Woutwen* by de *Joodsche* meesters genoemd zijn: dat sal ons deselve *Scheem Toob* in 't 5. hoofdstuk seggen.

gen / gelijk het Bozsius op 't 22. cap. van ff. Elsefer verhaalt. Uit dese ordeninge ('t is van 10. de tweede daar hy af spreekt) komen tweederley slag van dwale Geesten (Satpr̄s) in de weerd ; spelende gelijk menschen : en verschijnen denselven in den droom , als schone vrouwen ; somtijds in mannen , somtijds in vrouwen sich verscheppende.

§. 17. Nu moeten wy noch hun gevoelen van der menschen Zielen verstaan ; so sp' t self maar weten. Want uit het gene sus XII. 11. van Filo geseid wierd / blijkt alreeds / dat hunner geleerdsten op 't onderscheid der Engelen en der Zielen niet seer naaw en sien. Hunne meeste meeninge nochtans / aangaande derselven aart en oorsprong / heeft de geleerde Hoornbeek in sijn boek tegen de Joden dus in 't kort begrepen. Hun gevoelen is , seit hy / pag. 319. dat alle Zielen t'effens geschapen zijn , en dat op den eersten dagh , met het Licht. Ende niet alleenlik dat , maar ook by paren , van man en wyf : so dat hier uit , wel te weten , gelukkige en vreedfame huweliken outstaan , wanneer iemant sijne eigene Ziel , of die met de sijne geschapen is , ten huwelike krijgt ; maar ongelukkig en tot straffe van den mensche zijn sodanige huweliken , daar iemant een lichaam bekomt , waar van de Ziel in de scheppinge met de sijne niet en is gepaard geweest. Daarmede heeft hy te wortelen , tot dat hy sich betere : als wanneer hy in de tweede echt met de reghte Ziel , sijn wederpaar vereenigd , een gelukkiger leven leid. Manasse Ben Israël heeft dit op verscheidene plaatsen / als in sijnen Conciliador de 6. v2. p. 12. in sijn tweede boek van d' Opstandinge 13. cap. en 3. b. 9. cap. de *Termino Vita* , sect. 8. p. 207. verder uitgebreid / en in sijnen Draagstukken het 15de op Joodsche wijze ten breedsten bevestigd.

§. 18. Belangende den staat der Zielen na dit leven : de *μετεμψύχωσις* van Pptagoras word by hen mede gemeenlik geloofd ; en dese Zielverhuysinge *Gilgul* , dat is / Wentelinge genaamd. Dit meense dat drie maal gebeurt. So staat in Tisbi op 't woord *Gilgul* aangetekend. Het gevoelen der Kabalisten is , dat ieder Ziele driewerf geschapen word : wilstende te kennen geven , datse sich wentelt door de lichamen van drie menschen kinderen. (dit word quanswys uit Job. 33: 29. bevestigd) Waaruit sy seggen , dat de Ziele van den eersten mensche sich gewenteld heeft in 't lichaam van koning David , en van David sich in 't lichaam van den Messias overwentelen sal. (Die verborghentheid is in de drie Hebzeewsche letteren van Adams naam besloten : אדם א. Adam , ד David , en מ M. Messias.) So is mede by hen geleerd , dat de Zielen der boosdadigen in de lichamen der beesten overgaan , elk na den aart der sonden diefe begaan hebben. So sal de Ziele des genen die eens anderen mang vrouwe beslapen heeft / in enen kameel verhuysen. Daarom seit David : Ik sal den Heere singen , כי גמל אלוי *ki gamal alaij* om dat hy my welgedaan heeft. Dat vertalen sy / om dat hy my van den kameel verlost heeft : sich daar mede behelpende / dat het Hebzeewsch woord גמל , anders ge-

stipt

stipt en gelesen / *gamal* een kameel te seggen is.

s. 19. Enigen zijn echter van gevoelen / dat de Zielen der godlosen met de lichamen vergaan. Iosefus geeft sulx den Fariseën te sinen tijde na / datse de Zielwenteling alleenlik den godbzuchtigen toepassen ; maar der godlosen een eeuwige pijniging bescheiden. In sijn 2. b. van de J. Oorl. 7. cap. De Sadduceën / so ons Gods Woord selve getuigt / geloofden Opstandinge noch Engel / noch Geest. Matt. 22: 23. Hand. 23: 8. Maar nu hebben de Joden enen anderen bond / die hunne Tooverkonst en besweeringe kragtig stijft. De Ziel van 't lichaam gescheiden / moet noch een geheel jaar of 12. maanden lang rondom 't ijk swerven : in welken tijd de Duibelen die sich in de Lucht verhouden / *מלאכי חבלה Malache chabbala*, dat is Pynigduivels, en andersins genaamd / gelegentheid binden en vermogens zijn / deselbe wederom in hunne lichamen te brengen ; en daar uit op de besweeringen antwoord te geven. Endus quam 't / meinense / dat de Coberesse tot Endoz de Ziel van Samuël (als binnen 't jaar na sinen dood geschied) in sijn eigen lichaam wederom berwekken konde. Manasse ben Israël steekt ons dit so in de hand : en seit dat het der ouden gevoelen is / 't welk hy meest uit de Gemara Sabbat gehaald heeft. Sommigen nochtans zijn van veel gesonder oordeel geweest ; gelijk wy hier na noch sullen sien / wanneer ons dat exempel in het tweede boek ter hand sal komen.

XIII. HOOFDSTUK.

Der selver Tooverplegingen, by ouds ende noch heden in 't gebruik, zyn uit sulke gevoelens ontstaan.

s. 1. **W**ij hebben 't Joodsch gevoelen aangaande dese stoffe ondersocht / so verx als 't buiten de Schryft is / daar wy met hem eens in zijn ; nu laat ons dan ook sien / wat sy houden van 't gene dat men Coberije noemt. Hoe seer dat volk van ouden tijden af daar toe is geneigd geweest / kan ons de H. Schryft overbloediglik getuigen. 'Eerst uit dien / dat sy sulx bedryf in Egypten veel gewoon te sien / en veel licht ook self daaraf niet vry ; daarna in hun land wonende / van so veel Cooverpligtige volkeren omringd en doormengd ; oversulx so menigmaal daartegen in de Wet gewaarschord zijn. Ex. 22: 18. Lev. 19: 31. en 20: 6 / 27. Deut. 18: 9 / 14. Jes. 8: 19 / 20. Daarna swaarder gedreigd / also sy 't ebentwel so qualik laten konden ; als aan Manasse koning van Juda in 't besonder was te sien. 2. Kron. 21: 6. 2. Kron. 33: 6. Doch in Israël / dat is 't rijk der 10. Stammen / onder Jerobeam van Davids erfgenamen afgescheurd / was dat een gemeen gebrek ; daar de Schryft af seit / datle Waarseggerijen gebruikten ende op Vogelgeschrey acht gaven. 2. Kron. 17: 17. Ende waren

ten tijde der Apostelen wel seven overpriesters soren; van eenen vader / die niet besweeringen ongingen. Wand. 19: 13/ 14. Doch also sulx alles niet uit den inhoud hunder Wet / maar uit afvalligheid sprong: so en maghmen 't eigentlijk oprekening van 't Jodendom niet stellen / so lang als het by de Nablynen selve niet geleerd / ende als een deel van hunnen Godsdienst metter tijd is ingevoerd. Sodanig is het echter 't gene ik in 't voorgaande hoofdstuk vertoond hebbe / ende konic hun hedendaagsch gebruik met alsulke leeringen beter over een.

§. 2. De neerstige Lichtfoet heeft ons niet veele blijken aangewesen / hoe seer de Joden na de Babylonische gevangenis / d' Afgoderije verlaten hebbende / en van de Profetije verlaten zijnde; heinselven allent / ontrent den tijd van Messias / tot Toverije en Waarseggerije overgegeven hebben. Hunne Calmudische schriften daar vol af zijnde / ende noch heden by hen in woerde gehouden / moeten dat tot hun nadeel ook getuigen. Insonderheid dewijle si sich niet alsulke kansen in volgenden tijde tegen 't Christendom mede beschijpen. „ In verskiert ons / dat menig bedrieger on-
 „ der hen / na de verwoesting van Stad en Tempel / sich neer-
 „ stig in de Toverkunst geoefend heeft; en dat alsulke menschen
 „ metter tijd in grote achttinge quamen. Ende wat de Droombedie-
 „ ding betrefst / dat onder dien dekmantel ontelbare bedriegerijen
 „ gepleegd zijn. In 't boek Maasar Sheni fol. 45. col. 2 / 3. word
 „ verhaald / dat R. Jose ben Chalpata / R. Ismael ben R. Jo-
 „ se / R. Lazarus en Akiba gedurig daarin besig waren. Der-
 „ scheidene hunder uitleggingen worden ter aangetogener plaats
 „ verhaald; ende is uit verscheidene dingen aldaar geseid te
 „ merken / datser self hunne leerlingen in onderwesen. In 't boek
 „ Schabbas fol. 3. col. 2. word van een Spook gemeld / dat
 „ eenen hunder godsdienstplichtigen in 't bepeinsen van de Wet
 „ verscheen. Voorts word fol. 8. col. 2 / 3. en fol. 14. col. 3.
 „ van allerhande Besweeringe gehandelt: als / om ene wonde te
 „ genesen / tegen de beten der slangen / tegen dievery / tegen be-
 „ toverdheid. Dit heb ik uit het tweede deel sijnwer werken pag. 147.
 „ getrokken; daar hy meer alsulke dingen heeft / niet nodig alle
 „ te verhalen / ende noch min uit der Joden eigene schriften op te soe-
 „ ken.

§. 3. Men magh hier by voegen / 't gene deselfde Lichtfoet van de Bath Kool, dat is Dochter der stemme, so de Joden den Echo of Weerklank noemen / uit hunne schriften / en voornamelijk het boek Sanhedrin vergaderd heeft. Het gene si voorgeben / dat het selve een Godspreek is / die in den tweeden Tempel 't gebreke van de Urim en Tummim en den Geest der Profetije verbulde / met welken d'eerste Tempel verheerlijkt was: sulx is gemeene-

ineenlikt by de genen die het van de Joodsche saken weten / uit hunne schriften bekend. Maar nu blijkt / dat hen dese Bath Kool ook tot Wicshelarije dient. „ R. Jochanan en R. Simeon gingen op 't geluid van „ Bath Kool, om R. Samuel den Babylonier op te soeken. Gaan- „ de hoorby de school / hoorde enen jongen lesen 't gene staat 1. Sam. „ 25: 1. Samuël is gestorven. Sy namen hier acht op / en bevonden / „ dat de Samuël dien sy sochten gestorven was. Noch een. R. Jona en R. Josa gingen om R. Acha in syne krankheid te bezoeken: en seiden, laat ons op 't gehoor van Bath Kool aangaan. Sy hoorden daarop de stemme ener Vrouwe, die tot haar gebuur seide, de keers gaat uit. Waarop d'andere wederom: laatsc toch niet uitgaan, noch het licht van Israël uitgebluscht worden. *Lichtf. Tom. II. pag. 276.* So seker als dit gehoor gaat van Bath Kool, so gewis mogen sy sich ook op de tegenwoordigheid van Elias by de besnijdenis hunder kinderen verlaten; 't welk echter hun gemeen gevoelen is / en genoegsaam onder ons bekend.

§. 4. Doch buiten dese seldsaamheden so bespeurtmen dat sy hunne wikkertijen op tweederleijen grond; den invloed van de Sterren / en 't verschynen van de geesten gevesticht hebben. Het eerste heeft die reden / datse den hemelschen lichten (schoon voor geen Goden geacht) sonderlinge kragt toepassen / om op der menschen bedryf / uit-en inwendige sinnen besondere werkingen te doen. Wy hebben daarover §. 3. Philo en Ben Majmon gehoord. Ende is by hen gemeen te seggen: De planeten maken iemant wys, en maken hem ryk, so als Burtorf in sijn *Lex. Talm.* uit het boek *Schabbath* verhaalt. En dan is 't *Mazal Toob*, ene goede invloeyngc of gesternte: maar anders *Mazal ra*, ene quade sterr, waaronder iemant geboren is / of wely kragt by sijn leven op hem valt. Doch (seit hy verder uit het selfde boek) de planeet van den dagh (der geboorte) werkt niet met al, maar de planeet van de ure. Daarin is mede geschreven de natuur van ieder mensche die onder elken planeet geboren is. Die onder de Son geboren is, moet schoon en luchtig worden; daar by openhertig, en die van geen veinsen weet: onder Venus rijk en dertel, onder Mercurius gaaw en goed van geheugenisse; onder de Maenc siekelik en ongestadig; onder Saturnus ongelukkig; onder Jupiter rechtveerdig; onder Mars gelukkig: en so voort van andere gesternten. Evenwel word geseid; datter geen planeet voor Israël is. Reden: om datse van eenen selfden planeet zyn, van eenerleijen aart en staat. Verhalven moetmen besluiten / dat dit onderscheid alleen de hreenden raakt / en dat Israël de wysheid heeft / der selfber geluk of ongeluk uit de Sterren te voorspellen. Niettemin zynse met de Maan verlegen / wanneer die verduisterd is; alsose sijn voor hen self een ongelukkig teken achten. Siet my daar dan d'ongestadigheid des Joodschen volks!

§. 5. Apende de Geesten / so sal ons Manasse den Israël den regh-
ten

ten grond der Joodsche Voorwiltkingen ontdekkten; en so doet hy ons wederom tot de bose Geesten keeren. Derselven seit hy / dat sommigen loos en listig zyn; anderen dom en dwaas. De gaawsten, van 't een einde des weerlds tot het ander vliegende, horen somtyds wat gebeuren sal. Bekent derhalven / pag. 18. datter vele zyn die sodanige geesten besweeren, en veel wonders door behulp der swarte konst bedrijven. Ook zyn in sommige boeken der Kabalisten, gelijk *Pirke Chalos*, *Rasjel*, en anderen, derselver namen en besweeringen te lesen. Daar toe binden sy sich heboegd na 't voorvalt. Want so sulken geest enen mensche alleen verschynt, 't sal een ongelukkig voorteken zyn; indien aantwee teffens, dan so magh 't geen quaad: maar nooit is 't gebeurd datse aan drie personen te gelyk verschenen zyn.

§. 6. De middelen en wijsen van doen / waarmede sy hunne Tobery en Wiechelary verrichten / maghmen terstond by hunne geboorte / ende voortz in hunne feestplegingen / en vorderen levensstreek bemerken. Jeder weet dat het huwelik de wettelike wegh tot de kinderteeling is. Daar komt alreeds te pas / datmen wete hoemen sich tegen de bose geesten sal voorzien. Ende is boven al uit het boek van *Cobias* bekend / hoe hy door ingeben van den Engel *Rasael* den Duivel *Asmodi* verdroef. Sy hadden 'samen enen visch gevangen: (sommigen weten ons te seggen / dat het een snoekt was) het hert en de lever van dien, selde *Rasael* / indien iemand gequeld word van enen duivel ofte bosen geest, moet gy roken voor dien man ofte vrouwe; en hy en sal niet meer gequeld worden. cap. 6: 9. Wanneer hy nu met *Sara* getrouwd was / dacht hy aan de woorden van *Rasael*: nam derhalven de asche der reuk-offeren, ende leide het herte en de lever des vissches daarop, en maakte rook. De Duivel nu, dien rook riekende, vlood na 't bovendeel van Egypten, daar hem d'Engel bond. cap. 8: 2 / 3.

§. 7. Doch hier mede is alle swarigheid noch niet over. Want wanneer al een kind ter wereld komt / so is de vrese noch voor *Lilis*, die de knechtjes op den achtsten / de meishtens op den 21. dagh huns levens om den hals wil brengen. Daar tegen gebruiken de hoogduitsche Joden desen raad: datse aan alle de vier muren van de kraamkamer enen kring met kryt of houtkool trekken, ende in ieder van deselve sehrijven; *Adam*, *Eva*; *Lilis moeder uit*. En aan de binnendeur sehrijven se de namen der drie Engelen die over de Medezynen slaan; *Senoj*, *Sansenoj*, en *Sannangelof*: gelijk hen *Lilis* self geleerd heeft, wanneer haar in de Zee meende te verdrinken. Dit schryft *Eliaz* in sijn boek dat hy *Tisbi* noemt: maar getuigt niet een / dat hy'er weinig van geloof. Hier geef ik noch op toe 't gene *Burtoz* in 't voorf. *Lex. Talm.* van hunne wapeninge tegen de Spoken meld. „ Een dek op 't aangesichte „ geleid / maakt de verbaarden onkenbaar voor het spook. Maar acht „ God dat het sijne sonden verdient hebben; so licht hy hem dat masker

ker af / op dat de schijn hem sien en byten magh.

§. 8. Doch hoe seer hen ook de Duivel vresen doet / so meinen sy hem echter ter bequame tijd met weinig moeiten af te keeren. En daarin komt hen de Daghverkiefinge te pas. Want sy stellen sich in desen aan / als offe nu 't berwijft niet meer verdienden / datse de tekennen der tijden niet verstaan. Daaraf sal ons deselfde Buxtoz uit sijne Schole der Joden enige staaltsjes leveren. Sy stellen Sammaël op den groten Verfoendaggh met een geschenk te vreden / om hen geen quaad te doen: want het hem op dien eenen daggh van 't gansche jaar by verdragh van God is toegelaten / Israël over wanbedrijf te beschuldigen. Anders menen sy ook loos genoeg te zijn / om den Duivel te bedriegen. Het eerste middel is / op den selfden feestdaggh met styve kaken op het hoozn te bla- blafen; om hem verbaard te maken / en also dien daggh door verbaas- heid te doen vergeten. Een tweede bedroggh komt hen op den eersten daggh van 't jaar te pas. Want mitsdien dat God alsdan over hunne sonden ten oordeel sitt: ten einde Sammaël dan geen beklaghte tegen hen inbre- ge / so pogense hem in den daggh te verbijsteren. Ende sulx door diense 't lesen van de Wett alsdan niet beginnen / noch eindigen / gelijk hy meint datse doen. Sy hoeden sich ook van uit te gaan / tusschen den 17. van de Tammus, die in onsen Junius valt / en den 9. daar aan vol- gende / wanneer hun tweede Vasten is; of van 4. tot 7. mijlen te rei- sen / of voor recht te gaan; om dat een boosaardige geest alsdan re- geert; welken sy uit Dent. 32: 24. *keteb meriri* bitter verderf noe- men / hoewel Moses daar ter plaatse van geheel wat anders spreekt.

§. 9. De Kabbala, der Joden *Al-en Letter-toverkunst* / komt in desen allermeest te pas. Want die leert hen / evenveel hoe / met Gods naam / of met Duivels naam te toberen. *Om* die vermaarde naam / dien wy / na dat de letters in 't Hebzeewsch gestipt staan / gemeenelik *J E H O V A* lesen / door 12. door 42. en door 72. andere letters by de Joodsche lee- raars nigelogd / en daar af *Scheem hamforasch*, verklaarde of verdeelde naam geheten; die is by hen van grote kragt. Want door denselben heeft Moses den Egyptenaar gedood / is Israël in de woestijne voor den Engel des doods bewaard geweest / heeft Christus self (dus laste- ren sy 't geneft niet lochenen konnen) de Duivelen verjaagd. Uit ver- scheidene hunner schriften en uit mondelinge bekentenisse is dit alles lich- telik te weten. Des Duivels naam is ook van grote kragt: maar tot sijn leed. Want so hy eens versuimt den daggh des jaars / dat hem 't beschuldigen of beschadigen by staat / waar te nemen; so blijbender noch 364 / een minder dan 't jaar lang is. Doch dat getal is in de 4. Hebzeewsche letteren des naams *wdn d Satan*, begrepen: een be- wijst / dat hy 364. dagen / een min dan 't gansche jaar van dat recht versieken is; om datter staat Zach. 3: 2. De Heere schelde u, *d Satan*.

§. 10. In 't stellen en tellen van de letters / na dese of gene orden / siense mede grote kraght. Door vzeemde namen met karakters / van heilige Engelen die ober de Peste gesteld zijn / aan de gebels der huizen en de wanden der kameren geschreven ; wanen sy sich tegen de vurige schichten van dat verwoestend quaad genoeg bewaard te zijn. Het woord *Dirim* סריר so 24. maal geschreven / dat is / so veel letters als'er in hun ABC zijn / mits ieder letter verbolgens daar voor stellende / is by hen insgelijc een gereed middel tegen de Pest. Tot de hoozse weten sy mede sulken goeden raad. Dit woord *סריר* uit ses letteren bestaande / sesmaal 't een onder 's ander gesteld / mits telkens eene letter ter linkerhand afklozende ; dit geneest / na hun geboelen / de derdendaagse hoozse ; die anders boven al *ludibrium medicorum*, een spot der geneesmeesters om harer ongeneslikheids wille genaamd word. Siet hier uit / hoe groten kraght het Joodsche volk in letters / tekens / namen stelt. Noch een andere kunst / die uit het boek Avoda Zara te leeren is. 's Nachts te drinken is gevaarlik. Hoc so? Datmen licht blind word. Doch so icmant dorst heeft, en hy drinkt, wat raad is daar voor? Siet hier den raad. Het Hebzeetwisch woord *שכרירי* *schebriri*, 't welk so veel als gebroken geeft, of schielijke blindheid te seggen is / dus geschreven / ende ont den hals gehangen ; sal de blindheid elken dagh so afnemen / als men de letters van voren siet minderen / tot dat het een en het ander geheel tot niet lope. Dutzozf in Lexico Talmudico wijst ons dat soo aan.

§. 11. Mit dese weinig staaltjes hunder verscheidene toberpleginge is te sien / datse met de leeringen hunder Rabbynen / in 't voorgeaande hoofdstuk verhaald / seer wel t'samenstemmen / ende gevolgelik uit deselve mede ontstaan zijn. Want

i. Hun geboelen van de lichamelikheid der goede en quade Geesten XII. §. 8 / 10 / 14 / 15. heeft hen tot d'uitwendigheden gebraght / die terstond verhaald zijn. §. 6 / 8. Want lichamelike dingen lichamelik te bewerken zijn : maar geestelike met geestelike t'saam te voegen / I. Hoz. 2: 13.

ii. Hunne vzeemde gedachten van den opperduvel Sammaël, en sijne moeder Lilis, (so sy by sommige word gehouden) XII. §. 12 / 13. hadden hen gemakkelik tot de besweeringen te vzenen / beneffens andere plegingen / waarmede sy hen beide meinen te verduyben / of ten minsten te weeren. §. 6 / 7 / 8. Die in 't eene lichtgelovig is / dien is 't ander mede licht om te doen.

iii. Hunne algemeene en grote achttinge der Kabbala, die sulken kraght in letters / namen en getallen stelt ; heeft alle die belesingen met letters / tekens / en getallen hoozgebraght. §. 7 / 9 / 10. Ende is geen wonder /

der / dat een volk / den geest der letteren van 't H. Woord verloren heb-
bende / sich nu so konstig en so moeyelijk niet de letter / sonder Geest
behelpt.

iv. Ook is te merken / dat sy van ouds tot Profezzen / tot Gesigh-
ten / tot Heim en Cumminu gewend ; nu by gebrek derselbe tot de
magere Bath Kool, en tot den inbloed van de Steyren humen toevlught
nemen. s. 3/ 4.

s. 12. Wanneer men dit alles wel besiet / so is lichtelik te merken /
dat de Joden / in al 't gene buiten de Schrift is / schoon 't niet d' Af-
goden der Heidenen geene gemeenschap heeft / denselven echter seer gelijck
zijn. Ja so heere / dat sy 't noch wel verder brengen / of de gronden
hunder leere eerder quetsen / dan de Heidenen selve doen. Want mits-
dien datse d'algenoeegsaamheid van den eenigen Schepper en Bestierder
aller dingen veel klaarder begripen ; en so grotelik tegen alle verdichte
Goden / en wat na afgodsdienst gelijkt / ingenomen zijn ; so is 't hen
beswaarliker te vergeben / datse so veel aan de Steyren hangen ; so seer
den hoofd-duivel Sammael hzen ; so grote kraght in woorden / let-
ters / tekens en getallen stellen ; daar de Heidenen niet toe quamen ;
dan door 't weinig begriyp of betrouwen datse op de hoogste Godheid
hadden / en van de schepelen by hen vergodet al te veel. Maar men
sal sich minder hier over verwonderen moeten / somen bemerk / dat die
leeringen uit het Heidendom gehaald ; en sonder overleg / offe niet de re-
gelen hunder Wett over een quamen / uit aangeborene geneigdheid tot al-
sulke bindingen / aangenomen zijn : en dat nu te meer / na dat hen God
rechtbeerdiglik verstoten / en onder alle Heidenen verdreven heeft. Mijn
Lefer zy dan hier op maar verdacht / dat wy tot noch niets van Co-
berp of Spokery / of al wat Duivels heet / gebonden hebben / dat niet
Heidenisch is.

XIV. HOOFDSTUK

By den Mahometanen word de leere van de Geesten en 't gebruik
der Toverkunde niet vergeten.

s. 1. **V**An der Mahometanen leere over 't stuk dat wy behandelen valt
niet sekerheid niet veel te seggen. Want het zy dat wy 't uit
den Alkoran, 't Wetboek hen van Mahomet gelaten / het zy uit hun-
ner leeraars lessen halen willen ; men vind die beide seer verscheiden. Wat
den Alkoran betreft / ik hebbe dien self / om niet eens anders ogen niet
te sien / van 't begin ten einde toe doozkladert ; en daar mede meer niet
sonderlings vergaderd / dat ter sake dient / dan het weinige / dat hier
na te melden staat. Der Mahometanen verdere schriften zijn my wein-
nig

nig ter hand; maar wel van geloofwaardige Christenen / die van dersel-
 ber saken meldinge doen. Dese mein ik veilig te gebruiken / om datse
 van saken by hen self ten naaststen ondersoekt / wanneerse onder dat
 volk verkeerden / onpartijdig verhaal doen. Doch de leser magh wel
 weten / dat deser luiden leer en doen / so in den Alkoran als daar bui-
 ten / met veel verdichtfelen betwonden is: welke wel van 't gemeen volk/
 gelijk overal / booz waarheid aangenomen; maar by de wijzen in enen
 rebetiken sin uitgeleid / en daarom niet so onverdzaaglik / als ongegrond
 en onwaarachtig zijn. Ons betaamt nochtans so veel bescheidenheids/
 dat wy die menschen kennende / nevens andere van gesonde herffenen te
 zijn: de sabelen self niet anders en verstaan / dan na eisch der saken/
 elders duidliker verklaard / en des oogmerkis dat sy tonen booz te heb-
 ben in 't gene dus van hen geseid is.

§. 2. 't Gene ik dan uit den Alkoran self bybrengen kan / word bil-
 lik eerst geseid; daar na 't een en 't ander uit dese en gene schryvers
 bygeboegd: beide wat der Musulmannen, (so sy lieft genoemd zijn) dat
 is Gelovigen, meeste leere van de Geesten / ende hui bedrijf in 't stuk
 van Tooverij en Wichlerij betreft. Maar mitsdien dat hui Wetboek
 uit Mahomets nagelatene lessen / door sijne leerlingen / der Musulman-
 nen grootste meesters by een gesteld / niet in alle talen eben eens gedrukt
 is: so sal ik my / tot behulp des duitischen Lesers / aan De Rijers Ver-
 deelingte houden / die het in 't Fransch vertaald heeft / en van Glasema-
 ker in 't Nederlandsch gevolgd is; daar het geheel werk in 113. Hoofd-
 delen geschikt word.

§. 3. Door eerst is dan by hen een vaste regel / wel honderdmaal in
 't Wetboek wederhaald / dat God maar een is, en dat hy geen en met-
 gefelle heeft: waarin sy met den Joden / ook self der Drieenheid hal-
 ve / volkomelikt 'samenstemmen / so als hier booz XII. §. 1. al eens ge-
 meld is. De Morabyten echter / sonderlinge sekte der Mahometanen
 by d'Arabiërs / geloven / (seit Marmol) dat de Hemelen, de Sterren
 en d'Elementen 'samen eenen God uitmaken. in 't 1. deel sijner beschrij-
 vingte van Africa / pag. 128. Paryschen druk. De Sahi, mede een
 besonder slag / diemen onder de Turken vind / geloven uit oorfake der
 invloeyinge, die de Son en Maan op alle schepselen hier beneden hebben,
 dat enige Godheid in die twee grote weerelds Lichten is. Npkant in sij-
 ner beschrijvingte des Turksdoms het 11. boek. 12. Capittel. Van de
 Perbianen verhaalt Della Valle in sijner Reizen 't 14. boek 17. Hoofd-
 stuk / datter velen onder zijn / (Mahometanen ebenwel) die aan de
 Sonne / Maan en Sterren bystaande Volstandigheden, *Formas assisten-
 des, Intelligentias* toeschrijven: van welken deselven / eben eens als onse
 lichamen van de ziele / bestierd / en levende zijn.

§. 4. Van Gods heilige Engelen en den vosen Duivel sprekten byna
 alle bladen van den Alkoran: en van den oorsprong der Duivelen veel
 ge-

gefonderd dan de Joden doen. Want sy d'Engelen voor onlichamelikk houden; schoon gelovende / datse wel lichamelikk verschijnen / so ergens uit het 5. Hoofdstuk blijkt. D'Engelen, seggende / zijn alleen die vaste en bestendige schepselen; en daar zijn geen andere welken derselver eigenschap past; gelijk het Lebyn Warnerius in sijne Miscellaneis uit seker boek verhaalt. Doch dit is nu op 't best / en op sijn Filosoofs geseid: want Mahomet self en wist niet beter / of d'Engelen zijn uit sekere stoffe / te weten uit vuur geschapen; gelijk hy ons in sekere fabel / terstond te verhalen / wil te kennen geven. Ook spreekt hyder dikmaals al te vleeschelikk af: ende geeft ons reden om te twijselen / of hy niet wel eigentlikk verstaat / het gene so menigmaal van hun gaan en komen / van 't horen der Wett / van hunne vleugelen; en dat meer is / van hun onderscheid / als manneken en wyfken spreekt. Want dat meent hy dat in alle dingen is: gelijkmen in het 52. Hoofdstuk pag. 594. daaraf leest. Niet weiniger verkleint hy de waardigheid der Engelen / wanneer hy d'oorzake van sommiger verstotinge daar in stelt / datse d'allergrrootste eer aan Adam weigerden; die ook wyser was dan sy / en gemeensamer met God verkeerde: want God leerde aan Adam de namen aller dingen, die deselven aan d'Engelen openbaarde. 1. Hoofdstuk pag. 5. Eindelikk / het groot getal der Bescherm-Engelen / dat hy aan de menschen geeft / doet ons mede geloven / dat hy de waarde van eenen Musulman tegen veele Engelen schatt. Van dit alles salmen nader bescheid vinden / in 't gene ik nu verder uit den Alkoran verhalen sal.

§. 5. Van der Duivelen aart en herkomst heeft hy sijn gevoelen op verschiedene plaatsen van sijn Wetboek voor al duidelikk genoeg verklaard. Te weten / datse onder d'Engelen in 't begin van God geschapen / door nydigheid gevallen / en van God verstoten zijn. In 't VI. Hoofddeel pag. 169. wordt dit hy hem dus verhaald. Wy hebben u, (dit soude God tot Mahomet gesproken hebben) geschapen en gemaakt: en aan d'Engelen geboden, Adam aan te bidden. Sy deden 't ook, allcenden Duivel uitgesonderd. Dit versta ik volgens d'onderscheidinge die Lebinus Warnerius in een van hunne boeken vond. D'Aanbiddinge behoort den grootsten God, soo veel den Dienst betreft: maar anderen in aansien van eere; gelyk Adam van d'Engelen, en Josef van sijnen Vader en Broeders aanbeden wierd. Mahomet gaat voort / en verhaalt / dat God doe tot den Duivel seide: Wat leit u, dat gy Adam niet aanbid, so als wy 't u geboden hebben? Hy antwoordde: om dat ik meer ben dan hy; dewyle gy my van vuur, en den mensche van 't slyk der aarde geschapen hebt. Daar op hebben wy hem geseid, vertrek uit het Paradys; dat is geen wonige der verwaanden. Gy sult in 't getal dergenen zyn die vol schande steken. De Duivel antwoordde: Laat my tot aan den dagh der Opstandinge. Waarom hebt gy my versocht? Nu sal ik den mensche

sche van den reghten wegh afleiden; ende hem ter reghter, ter linker, en van alle tijden beletten in uwe Wet te geloven: en 't grootste deel van hen sal on-dankbaar zyn. Wy seiden tot hem: vertrek uit het Paradijs: gy sult van al de weereld verworpen zyn, en van mijne barmhertigheid beroofd. Ik sal de Helle vervullen met de genen die u vervolgen. 't **Selfde woord** in 't xiv. xvi. en xxxvii. Hoofdstuk pag. 293/318/511. **weerhaald.** En schoon dat hier nu slegghs van eenen Duivel / als 't hoofd gemeld word: nochtans is syne meninge mede geweest / dat 'er een groot getal van goede en quade Engelen is. Want in 't vii. Hoofdstuk maakt hy wel van duisend goede Engelen ge-wagh / die hem God eens in sijn gebed / tot bystand uit den Hemel send. En so spreekt hy mede van de Duivelen / als van veelen / in 't vi. Hoofdstuk seggende: wy hebben de Helle geschapen, om de Duivelen en menschen te straffen.

§. 6. Den staat der Engelen en Duivelen heeft hy mede niet in alles qualik onderscheiden. So als die niet God en de gelovigen zyn / so zyn dese tegen alle beiden. In 't vii. hoofdstuk seic hy. God heeft tot syne Engelen geseid, ik sal met u zyn: verskert de treden der ware gelovigen. pag. 198. In 't XI. D'Engelen tflidderen in Gods tegenwoordigheid. pag. 278. In 't XX. Sy schamen sich niet hem te aanbidden. pag. 360. **Voerder:** God doet syne Engelen nederdalen, en send syne ingevingen aan de genen die hy wil. XV. p. 296. **Sulx meint hy dat in sekere nacht voornamelijk geschied.** D'Engelen dalen, door toelatinge huns Heeren, in dese nacht op de Aarde, en groeten de ware gelovigen, tot aan den dageraad. XCVI. p. 684. Sy sullen de gelovigen in den hof van Eden besoecken, hen groeten, en tot hen seggen: Siet daar de vergeldinge uwer volstandigheit! Siet daar de eeuwige genade! XII. p. 280.

§. 7. Nu / so gereed als hy d'Engelen houdt te zyn om God te dienen / tot nut der Gelovigen; so zynse 't ook / na zyn geboelen / tot ver-derf der Godlosen. Wanneer de bosen (seic hy) in hun uiterste liggen, so sullen d'Engelen hunne hand uitstrekken, om hunne zielen te grypen. V. p. 155. **En voerder:** Die lasteringen tegen God en syne geboden spreken, d'Engelen des doods sullen hen doden. p. 172. **Dus seide God tot Mahomet.** Gy hebt d'Engelen gesien, die d'ongelovigen deden sterven: Sy hebbense van voren en van achteren geslagen. VII. p. 203, 204. **Om dese oordeelen uit te voeren word hen grote kragt toegeschreven:** want een Engel genoegh is, om alle 's weerelds inwoonders te verderven; so als Lebypn Warnerius dat mede in een van hunne boeken las.

§. 8. Het quaad dat de Duivel doet / tot verleidinge der menschen / word mede by hen niet beriswogen. 't **Eerste was** / dat hy 't Paradijs ont-seid / Adam en sijn Wyf sondigen dede, en uit de genade, daarse in waren, ver-vallen. I. p. 7. In het II. Hoofdstuk waarschotwt God Mahomet / dat hem de Duivel voor d'ongelovigen sal doen vreesen p. 81. en daarna; de Dui-vel wil u myne geboden doen vergeten. p. 150. **Noch eens:** Gedenk aan den dagh

dagh in welken wy't volk vergaderen sullen, en tot de Duivelen seggen, & Overste der Duivelen, waarom zyt gy tegen den mensch opgestaan? p. 160. Want de Duivel heeft den mensch opgeblasen, en tegen de geboden der Godlike Majesteit doen opstaan. LVI. p. 608. *Self is syn gevoelen / dat sich de boosheid der Duivelen tot aan de Steyren verheft: met welken God den Hemel verfiert heeft, en bewaartse, seit hy / voor de boosheid der Duivelen* XL. p. 534.

s. 9. *Dit van d' Engelen in't gemein: wat nu hunnen besondere dienst belangt: de Turken, seit Chevenot / erkennen mede Bewaar-Engelen, maar in veel groter getal dan wy. (Hy meent die van't Pausdom daar hy onder was.)* Want sy seggen, dat God 70. Engelen tot bewaringe van elken Musulman verordend heeft: schoon onlightbaar; ende komt niemant iets over of sy schrijven't hen toe. Ieder heeft sijn amt, d'een om dit, d'ander om dat lid te bewaren; d'een om hem in dese, d'ander in die gelegenheid te dienen. Onder alle dese Engelen zynder twee, die't bestuur over d'anderen hebben, en sich d'een ter reghter, d'ander ter slinker zyde vlyen; ende worden *Kerym kiatic*, dat is, Barmhertige Schrijvers genaamd. Die aan de reghter zyde schrijft syns menschen goede daden op; die ter slinker de quade. Sy zijn so barmhertig, datse hem sparen, so hy enige sonde be gaat eer hy sich te slapen legt; hopende dat hy sich bekeeren sal. So niet, sy tekenen't aan: maar bekeert hy sich, so schryvense, *Eftig fourillah*, dat is, God vergeve't hem. Sy gaan over al met hem, behalven na de plaats daarmen de natuur ontlast; daarse hem alleen ingaan laten, en wachten hem aan de deure, tot dat hy uitkome; dan nemense hem wederom in hunne acht. Hierom sullen de Turken, gaande om hun gevoeg te doen, in't ingaan de slinker, en in't uitgaan de reghter voet voortsetten: op dat hen de Engel die de sonden opschryft eerst verlaten; en die hunne goede werken aantekent, hen eerst wederom by komen magh. *Mahomet selve bevestigt dit verdichtsel / dooz dien hy in't 52. Hoofdstuk p. 594. seit: O mensche! Gedenk aan den dagh, in welken gy uwen goeden en quaden Engel ter reghter en ter slinker hand by u sult sien: sy hebben alles aangemerkt en geschreven wat gy gedaan hebt.*

s. 10. *Ondertusschen heeft alsulken fabel desen grond / datse der Zielen onsterfelijkheid en d'Opstandinge geloben. Die word dooz de voorszeyde woorden / en elders duidelijc geleerd. De gelovigen, seit hun Profet / sullen in den Hof van Eden gaan: XII. p. 280. maar tot den ongelovigen seit hy; de Hell is de plaats daer gy bescheiden zyt. p. 288. Om daar of hier te komen / so neemt God den mensche de Ziel als't hem goed dunkt. LII. p. 594. Doch sy keert weder in't Vlichaam na de begraaftenisse / om een streng ondersock van twee verbaarlike Engelen / Munkir en Guanekir te ondergaan. De fabel daaraf by Chevenot verhaald / als ook van de Weesten die mede in hun vleeschlik Paradys komen sullen / is so groffelijc verdicht / dat ik my't verhalen schaam.*

s. 11. *Miettemin dient hier by / 't gene iets naders van den staat der overledenen te kennen geest / so sy dat geloben. Van syn vleeschelijc Pa:*

Paradys meen ik niet te spreken: also 't hier niet te pas komt / alle stukken van 't Mahomet's Geloof te melden; maar alleenlijk 't gene de Geesten betreft. De verdoemden hebben dan / na hun geboelen / wederley lot: of wil 't iemand anders nemen / de saligen. Dat is / sommigen hebben 't so wel gemaakt / datse aanstonds in des Hemels vzeugde komen: anderen moeten noch enigen tyd / by gebrek van genoegsaam gelobe / vooz hunne sonden lijden / tot datse alle uitgewasschen zyn; daar na staat hen in 't Paradys eben grote vzeugd vooz handen / als den genen die der ten eersten ingekomen zyn. Maar die geheel ongelovig en ondeugende geweest zyn / moeten ewig in de Helle blyden: so dat ook hunne lichamen tot asche geworpen / telkens van God herschapen worden / om hun lyden te vereeuwigen. So schryft Thevenot / in 't 30. en 31. Hoofdstuk van syn Reisverhaal / en vpkaut in 't 2. 6. 12. cap. spreker niet veel anders af.

§. 12. De Zielverhuysinge van 't een in 't ander lichaam / niet alleen der Menschen / maar ook der Beesten / heeft mede by Mahometanen plaats. Gene hunder gesindheden / diemen Monafiki noemt / getuygt vpkaut in 't 12. Hoofdstuk spng tweden boek / dat vooz dit geboelen staat. Hy verhaalt by / wat hier uit aan sekeren Koborogki enen Pool / van enen Drogist bejegend zy / die qualik nam / dat hy synen hond met de voer sehopte: also hy van geboelen was / dat de zielen der menschen na den dood in de lichamen van sodanige beesten traden, als met den aart en gematigtheid der genen best over een quamen, diese te voren besield hadden; en dat also de Ziele van een vraat in 't lichaam van een verken, die van een geil en ontuchtig man in dat van een bok, van een edelmoedig man in een peerd, van een wakker man in een hond overging; met meer onstandigheden aldaar heder te lesen. Van de secte *Eshrakim*, dat is verlichte, genaamd versekerd hy / datse volslagene Pytagoristen zyn; maar niet seer Alkorans gesind: ende noch: rang de meesten van hen *Scheichs*; dat is Predikers, en vooznaamste leeraars; hebbende ook redeliker gedachten van d'oulichamelikheid der Geesten / en hemelsehe geluksaligheit.

§. 13. De Sahins eventuel / hier vooz gedacht / geloben stwaarlik dat de Ziel onsterflik zy. En sodanig als dese by de Turken zyn / worden by della Valle in syn 4. b. 23. cap. enigen in Persien beschreven / diemen daar *Ehl el tabquid*, dat is liden van waarheit of van sekerheit noemt. So als hy hun geboelen verklaart / bemerk ik datse 't wesen der Ziel in de t'samenstellinge der vier hoofdstoffen stellen: en datse dienvolgens na den dood op sulken wyse tot God wederkeert / alse van God gekomen is; te weten / sy komt wanneer hy de hoofdstoffen t'samen voegt / en sy gaat wanneer hyse wederom seheid. Dese / hoewel by d'andere Persianen verkettert / maken echter een seer groot getal.

§. 14. Die van sulke geboelens zyn / als ik daar verscheidene gemeld hebbe / tonen dat dan ook hier en daar met hun bedryf. Della Valle verhaalt p. 17. van de Women / dat de Persianen aan de grootsten en oudsten eerbiedigheit bewysen; vernits sy geloben / datse 't betreft der salige sielen

selen zyn; waarom sy hen ook den naam van *Pir*, 't welke een Ond man te seggen is / of *Scheich*, Ondste. of van *Iman*, Priester geven; wiens ziel sy wanen dat in sulken boom gehuisvest is. Anderen / hebbende mede van *Pythagoras* geleerd / kragt en verborgentheid in de Gestallen te soeken; zyn daar door tot betekeninge van gelukkige of ongelukkige uren van dagh en nacht / gelijk die van *Chromandel*; §. 88. als mede tot allerlei besweeringe geneigd. Sy geven voor (seit *Marmol* p. 1. l. 2. c. 3.) dat de hemelsche Geesten aan hen verschynen, ende hen volkomene kennisse van 's weerelds saken geven. Sy worden seer gevreesd en ontsien in Africa, om datse grote *Wicchelaars* zyn. De regel diense houden, is van enen *Boni* t'saamgesteld, welken d' Arabiers den Vader der Besweeringen en *Wicchelarijen* noemen. enz. Van drie boeken die hy voornamelik gemaakt heeft / is het derde / 't Geheim der godlike eigenschappen genaamd, handelende van de kragt der 't negentig Namen Gods. Daarna: (want van dese past het best alhier te melden) By anderen is de *Kabbala* in 't gebruik, hebbende iet van 't Joodsch; behalven dat syse uit de Schrift niet halen. Want sy seggen dat het een natuurlijke weetenschap is; doch datmen, om deselve recht in 't werk te stellen, een groot Sterrekundig wesen moet.

§. 15. Hy seit verder / dat binnen *Alkair*, en in de steden van *Barbarijen* een oneindig getal van menschen is, die sich onderwinden op drie-derleije wyse te *wicchelen*. D'eersten doen het door *Toverkunst*, met enige figuren diese trekken. D'andere vullen een glas met water, daarse enen drop olie in doen, die seer klaar word: daar in siense dan, na hun seggen, benden van *Duivels*, krygswyse voortstappende, een deel te water, en een deel te lande. So haast alsse blyven staan, vragen sy hen 't gene sy weten willen: die dan door tekens uit ogen en handen antwoorde geven. Maar om dese *Wicchlerijen* te doen, moeten kleine kinderen hebben: want de groten seggen datse niet met allen sien. Deselven dan doende in d'Olie kyken, so vragense, offe de teikens wel sien die de *Duivels* maken: waarop seggen ja. Dit geeft hen groot gelove, en jaagt hen veel gelds in de beurs. Men noemtse in *Mauritanien* *Motalcimi* Besweerders, om datse sich beroemen den *Duivel* met woorden te belesen. De derde soorte deser Belesers zyn sekere Vrouwen, die 't volk wysmaken: datse met de *Duivelen* omgaan, welker een deel witt, anderen rood zyn, of swart. En wanneerse *wicchelen* willen, berokense haarselven met swavel en anderen stank: waarop de *Duivel* hen bevangt, sose seggen; mits veranderende hunne stem, als of hy sprak uit haren mond. Daarop naderen de raadvragers, en vragen met grote vernederdheid het gene sy begeeren te weten. 't Antwoord ontvangen hebbende, gaanse heen; mits latende in 't huis van de waarsegger een geschenk.

§. 16. Men vind ook *Rumicili*, die buiten twyfel grote *Wicchelaars* zyn. Dese slaan sich (sose seggen) met de *Duivels*, en gaan geheel gekneusd en geslagen in groten schrik. Dikmaal sullense op den klaren middagh voor allemans ogen sich gelaten te vechten, twee of drie uren lang, met javelyns en asgajen, tot datse geheel afgemat zyn. Maar enen ogenblik geruust heb-

hebbende, hernemenſe hunne kragten, en gaan wandelen. Ik hebbe hunnen regel noch niet konnen verneemen, maar men houdſe voor Godsdienſtpligh-
gen. Anderen zynder in Barbarijen, die men *Muhacimi*, Befweerders of Dui-
veljagers noemt: alſo ſij ſich beroemen de Duivels de verdryven: en wanneer
't hen niet en gelukt, ſo wyten ſy 't der menſchen ongelovigheid, of ſeggen dat
het een hemelſche geest is. Deſe trekken enige kringen, daarſe ſekere teikens
inſchryven; ende makken enige indrukfels aan de handen of op 't aangeſichte
des beſetenen: daar na berokenſe hem met vuilen ſtank, en doen hunne
befweeringen. Sij vragen den geest, hoe hij in dat lichaam gekomen is, en
hoe ſijn naam is: mits gebiedende hem daar uit te vertrekken.

§. 17. Nu moet ik noch enige ſtaalcjes uit *Aykaut* verhalen / die hij
van de Turken meld. Dat ſlagh van Dervis dieſen Mevelevi noemt /
draaijen ſich kunſtiglik met grote geſwindigheid op 't ſpelen van de fleuit:
ſeggende datſe dit uit godvrugtigheid doen, na 't voorbeeld huns eerſten
ſtichters *Mevelava*; die ſich dus veertien dagen lang om draaide, ſonder voedsel
te nuttigen, terwyl ſyn vriend *Haraze* op de fleuit ſpeelde: in voegen dat hij
buiten ſich ſelfnedervallende, wonderlike openbaringen, en uit den hemel alle
de regelen van ſyne ordening ontving. Siet nu hoe ſij dit exempel verder be-
gen. Tot ledigheid genegen / ende nochtans niet konnende ledig zyn / ſo
leeren ſommige kunſten en grepen met de hand doen, om 't volk op te hou-
den: en anderen begeven ſich door gemeenzame Geesten, ('t ſchijnt dat de
ſchryver / op ſinen eigenen name ſprekende / ſulke Geesten mede erkent) tot
toverij en beſweeringe: waar op hij iets ter proeve uit *Bugbeck* verhaalt / 't
gene ons hier na noch eerſt te paſſe komen ſal.

§. 18. In Egypten / ſeit hij verder / is een klooster / aan enen Hei-
lig Kederlei gewijd. De Dervis aldaar geven voor, datſe door de kragt, die
Kederlei aan hen medegedeeld heeft, d' adderen en ſlangen betoveren konnen;
ende handelende ſo onbeſchroomd, als wij de beeſten doen die ſonder vergif
zyn. Daar zyn ook anderen die de beten der adderen noch ſlangen niet en vre-
ſen; maar deſelve metter hand uit ſakken trekken, daar ſijſe in beſloten hou-
den, gelykmen wormen uiter aarde haalt. Anderen wederom, die de ſlangen
met een eenig woord beſweeren, ende hen kort doen ſtille Raan, wanneerſe
langs de platen des Nyls zyn kruipende. Enigen deſer luiden geven voor, dat
dit erflik in hun geſlaght is, en van vader tot ſoon overgaat: anderen wederom,
dat hen dit van God is toegeſtaan, uit inſight hunder deugd en heiligheid. Op
dit ſtuk heb ik bij monde wel gehoord verhalen / dat in Perſien en Indien
menſchen zyn / bij d' onſen voor *Toberaars* vermaard / die de ſlangen in
ene doſe konnen doen danſſen / 't hooft daar boven uitſtekkende / op 't geluit van
hun geſang / of fleuit of ſnarenſpel: 't welk ons hier na ook noch te onder ſoe-
ken ſtaat.

§. 19. Dus veel dan ook van de Mahometanen geſeid / geest genoeg-
ſaam te verſtaan / dat ſij al mede / gelyk d' anderen / doen ſo alſe geleerd
zyn. Want hunne *Toverijen* en *Beſweeringen* / zoſe al uit hun bijge-
lobe niet ontſtaan / konnen echter met het ſelbe wel beſtaan. Die aan 's
he-

hemels Lichten siel en leven passen / hunne kragt in 't stuur van 's menschen doen erkennen / en geheimnis in de Palmen / Letteren / en Getallen stellen: wat wonder is 't dat sulke menschen toverij en wichlerij / en dat noch wel op hunne topse als een deel van Godsdienst plegen? Soo ook / mitsdien datse d' Engelen / niet geheel als sonder lichaam bemerken: so en is 't niet vzeemd / datse insgeljke derselver verschijningen / het zij in droom / het zij wakende / geloben. En als scheidfelen van mindere waarde dan sij selve zijn / en die elken Musulman bij menigte ten dienste staan: so schijntet ook niet vzeemd / datse door besefingen / met sodanige karacters van geheime kragt tot ieders dienst geroepen worden. Niet weiniger sal het dan ook helpen moeten / datse de bose Engelen hunne geswoorene bijanden / door deselfde kragt en middelen verbannen. Nu word het tyd / dat wij tot het Kristendom overgaan / om te sien hoe 't daar gebakend is.

XV. HOOFDSTUK.

Het eerste Kristendom heeft metter tijt enige der heydensche gevoelens ontrent dit stuk wederom aangenomen en voortgeset.

S. 1. **I**n dien wij nu bevinden / dat een groot deel der voorseide verdruben zijn; dat en moet ons gansch geen wonder doen. Want het eensdeels al geen duisternisse is / wat de mensch naturelik bezijpt: en anderdeels de verlichtinge / die 't verstand door de H. Schrift ontvangt / niet allertwege werksaam is: so dat een kristen niet meer wetet het gene hij behoort te weten / dan hij doet het gene hij behoort te doen. Dit laatste openbaart sich noch wel meest: mitsdien den mensch altyd noch veel gereeder en gemakkeliker is / de waarheid blootlijk door verstand te soeken / dan door deugd werksellig te maken. Oorsake? Onse aangeborene nieuwsgierigheid / die ook tot den val der eerste ouders heeft geholpen / is daar door / so 't blykt / noch meer versterkt. Des dryfste ons noch so veel meer om veel te weten / alsse min bequaam is om iets wel te batten: maar het doen van 't gene reght / en door de waarheid ontdekt is / wil niet den verdozvenen mensche so niet boozt. Men moet derhalve niet denken / dat al wat dese of gene volkeren / sonderlinge in 't stuk van den Godsdienst / plegen / altyd en enkelik uit hun geloof en leere spzuit. Dit sal ons wel haast voorzomen / willen wij sleghs de kristenheid / so als die eertjds was / en so die heben is / eens gaan besien.

S. 2. Het oud kristendom stell ik in de ses eerste honderd jaren / voor dat sich de Paus of Mahomet verhief: niet so als het van den Heere Jesus en d' Apostelen gesticht is: (want ons dat in 't volgende te pas moet komen) maar so als 't na hunnen tyd allent verlopen is. Doch hier heeft een ieder die voorsichtigheid van node / dat hij 't eigenlijk geboelen van de kerk / of voornaamste leeraars / die in hare gemeenschap waren / van de dolingen der genen die bij haar veroordeeld zijn ten eersten onderscheide.

Daar na / dat hij toefte wat sekerheid hij hebben kan / van den eigenliken sin en 't bedryf der genen / die voor ketters aangedekend zyn. Want wij willen den kristenen geensins toeschryven 't gene bij 't algemeen kristendom verwoopen is; noch den ketteren al waarmen van hen seit. Maar 't gene bij voornaame kerkenleeraars self beleeden / en bij anderen niet woersproken / ofte iet daar tegen strepde beschreven is: dat maghmen vyzetlik / in ons oordeels / voor 't geboelen van de kerk; hoewel daarom voor geen hoofdstuk des geloofs erkennen. So mede / schoon sij den ketteren iets in 't stuk der leere toeschryven moghten / 't gene die self vooz hun geboelen niet erkennen: so en heefmen daarom echter niet te denken / dat sij hen enige toberwerken (al ware 't valscheit) nageben sullen / die sij selve niet geloben mogelijk te zyn. Dit voor af aangemerkt zynde / so laat ons nu dan sien / wat de voornaamste kristenen in den ouden tyd van de Geesten en der selver werkingen geloofden: alsmede wat sij van het doen der anderen verhalen.

S. 3. Deselve order volgende als voozheen / soo heb ik eerst van de Engelen / daarna van d' afgescheidene Zielen verhaal te doen. D' eerste honderd jaren / waar in d' Apostelen selve geleest hebben / sal ik over slaan; om dat wij hunne schriften / als den regel des Geloofs / in het tweede boek vooz ogen nemen / en daar uit de reghte waarheit leeren moeten. Doch die hen gevolgd zyn / laat ons van eeto tot eeto sien / wat van 't een en 't ander hun geboelen was. Niet uit enige regelen of verklaringen / bij kerkelike vergaderingen vast gesteld; die ik daar af niet en binde: alsomen ontrent dese dingen / schoon van 't uiterste gewoghte / en van 't swaarste gevolg / altyd grote vyzheid gehad heeft / om elk syn geboelen te seggen. Ondertusschen lietmen niet / elkander om kleinigheden te verketteren / en dikmaals / om tot besluit te komen / de gansche kristen weereld bij een te halen. Doch wij sullen ons in desen met de verklaringen der voornaamste leeraars behelpen; die ik met eigene ogen nasien / ende met hunne eigene woorden (behoudens getrouwe vertalinge) stellen wil.

S. 4. In de tweede Gemaer dan laat ons Tatianus / Clemens en Justinus horen. Van de nature der Engelen te spreken: Tatianus schryft den Geesten wel geen vleeschelik; maar echter / so 't schynt / een lichamelik wesen toe. Want dus wonderlikt valt syne spraak: alle *Damones* zyn sodanig datse wel niet vleescheliks hebben, maar zyn geestelik t' saamgesteld, gelyk vuur en lucht. Doch so en is de natuur huns lichaams door niemant anders in te sien, dan die voorsien is van Gods geest. Dit volgende komt beter bij / daar hij seit / dat de *Damones* de zielen der menschen niet en zyn. Dese nochtans geloofst hij / dat niet enkeler nature, maar uit deelen toegeesteld zyn. *Η ψυχή των ανθρώπων πολύμερης ἐστὶ καὶ μοιόμερης.* En dit meint hij daarom / datse als lichamelik sonder lichaam niet vernomen worden; en 't vleesch sonder Ziele niet weer opstaan sal. D' andere leeraars van dien tyd / schoon niet noodzakkelik hier over sich verklaren / spreken mede nochtans diergelyken taal: so datmen hen doozgaans niet vyzemd van dat geboelen houden moet. Sule sal terstont / wanneerse van den val der Engelen meldinge doen / genogzaam bliken.

§. 5. Clemens van Alexandrien / in 't VI. boek Stromatum der Mengel-
 schriften geeft genoegh te kennen / dat hij d' Engelen vooz ophienders der
 menschen, en ingevers van de wysheid houdt; en dat elk land, en misschien
 ook elk mensche, den spuen heeft. Een weinigt verder seit hij: κατὰ τὴν ἑκά-
 στὴν πόλιν ἐνέμενον τῶν ἀγγέλων αἱ πόλεις αἰσίου. De voorforge der Engelen is bij
 verdeelinge aan ieder volk en stad van Gode toegevoegd. καὶ οἱ ἀγγέλοι οὗ θεοῦ
 δύνανται παύσαι τὰ ἀγαθὰ εἴτε ἐν ἄγγέλων, εἴτε ἐν κτλ. En door Engelen deelt
 de godlike kragt het goed; het zij datse sienlik of on sienlik zyn. Die sien-
 likheid der Engelen magh Justinus ook verdragen: mijsdien dat hij in
 syn eerste Verantwoordschift voozgeeft / dat God het bestuur van der men-
 schen vordere saken onder den hemel den Engelen heeft aanbesteld: waar van
 sommige vervielen, door verliefdheid op de vrouwen, en dat uit die ver-
 vermenginge de Duivelen, δαιμόνια gesproten zyn. pag. mihi 44. Athena-
 goras / in het selfde gebaeten zynde / verklaart dit breder in syn Ge-
 sandschap. Dan 't eerste seit hij / God heeft de Engelen geschapen, om op de
 saken onder hen toe te sien. So dat God wel syn oog op alles in 't gemein is
 houdende: maar de besondere toeficht den Engelen, van hem besteld, bevolen
 heeft. Op het ander singt hij mede al den ouden deun / dat sommige van
 hen dooz lief de tot de hooftoeren vervallen zyn; en daar uit een slaggh van
 Duivelen ontstaan.

§. 6. Justinus / nader van de Duivelen te syzeken / verklaart / dat
 hij geenen der selven maghtig kent / om gelyk God / de genen die hem
 gehoozsaam zyn te behoeden / of te belonen. Also weinigt dan ook / (gelyk
 hij verder daar uit inbrengt) om sich aan die onhehoozsaamen te wozeken.
 Dit leert hij op de XLII. spuer bragen: en te voren had hij op de XL. geseid/
 dat een bose geest / eens uitgedreven zynde / den mensche te voren van hem
 beseten geweest / niet meer quellen kan. En op de XLII. wanneer de be-
 setene banden en ketenen schynst te bzeiken / dat het dan de Duivel doert: die
 self (meint hij) sulken kragt wel heeft; maar aan geens menschen lichaam
 gebren kan. Dit is iet besonders / dat ik hier na noch eens te passe bzingen
 sal: waarom ik mynen Leser bidde / dat hij 't vooz eerst by hemself ont-
 houden wille.

§. 7. Van den staat der zielen na dit leven seit Irenaeus duisterlyk /
 op 't einde des vyfden boeks / datse sich na ene onzichtbare plaats, hen van
 God bestemd, vertrekken. Maar Justinus in syn tweede Verantwoord-
 schift pag. mihi 65. sich breder verklarende / treed ook so heel te verder van
 't gemeene spooz. Want hij monpelt / dat de zielen der doden op de leben-
 den iets vermogen: deluyple hij seit / dat menschen, van de zielen der verstor-
 venen bevangen en ter neder gestroten; gemeenlik besetenen en rasenden ge-
 noemd worden. Daar hij onmiddelik te voren van de zielen der menschen / so
 als die uit den lichame gescheiden zyn / gesyzoken hadde: so gebruykt hij hier
 ter stand het selfde woord ψυχή; hoetwel by den Latynschen verzaalder twee
 verscheydene woorden / eerst anima zielen. en daar na manes, (waaz van
 siet II. S. 13.) gebruykt zyn. Doch het kan / mpsus voozdeels / niet bestaan/
 dat

dat een self de woord / het een deel der rede eindigende / en het ander wederom beginnende / sonder iet anders dan twee hulpswoordekens α of ω tusschen beiden te hebben / niet in eenen selfden sin soude te verstaan zyn. Want dus staat er : *οι υφωροι ηγη οι υφωροι εταροδωρωτοι* enff. Moet verhalven zyn / dat hij den Zielen de verstoppenen (van welken in 't eerste deel der reden uitzukkelijk gesproken is) alsulke werkingen ontrent de lebenden toeschryft / als de Heidenen / die hij daar vooz heeft / den anderen geesten / die hij *Daemones* noemden / plegen toe te passen.

§. 8. Origines leefde in de derde Gewo ; en hadde van d' Engelen al veel vzeemde gedachten. Sometyds stelt hij hunne nature met de menschelike evenwaerdig : wanneer hij over 't Licht schryvende / dat aan Christus Joh. 1. toegeschreven woord ; het selve / soo 't schijnt / aan Menschen en Engelen eben eens acht medegeedeeld te zyn : gelijk daar af in 't breede in syn III. stuk over Joannes te lesen is. Doch elders maakt hij sulken onderscheid / dat hij van de eerste tot de laasten der redelike schepselen nederdalende / d' Engelen als tusschen God en menschen stelt. Want hij leert over 1. Sam. 28. dat d' eersten degenen zyn / die de Schrift Goden noemt / d' andere Troepen , de derde Overheden. Daar na wil hij twyfelden / of de Mensch het laatste der redenmaghtige schepselen zij ; dan of het de onderaardschen zyn ; taar hy de *Daemones* , het zij alle of ten minsten sommigen / onder telt / gelijk hij sich over Joannes in 't 1. stuk verklaart.

§. 9. Elders wederom geeft hij te bedenken ; dat gelijk de menschen die God in dit leven gezeesd hebben / hier na Engelen worden / volgens Mat. 22: 30. (daarmen nochtans niet blotelik Engelen , maar gelijk d' Engelen leest) desgelijc die nu Engelen zyn / vooz desen wel menschen mogen geweest zyn. Wat meer is ; hij meint / dat d. Engelen en Menschen malkanderen in volmaaktheid voozbij streven konnen ; tusschen die beide naturen mede stellende 't onderscheid / dat Christus tusschen de eersten en laasten maakt. Matt. 19: 30. en 20: 16. Niet alleenlik schryft hij den Engelen 't onderbestier des weerdys toe : *Homil. X. in Ger* ; uit dien hoofde insgelijc als d' anderen mede Bewaar-Engelen stellende : maar meint ook / dat sij so wel als de menschen / ende met deselven / wien sij ter bescherminge gegeven zyn / in deugd en godsbyzucht toenemen konnen. Daarop vast hij / dat sommige van hen op de kinderen / sommigen op de volwaassenen toesten : Wanneer hij op Matt. 18: 10. van d' Engelen der kinderkens spreekt / die 't aangesicht des hemlschen Vaders sien.

§. 10. Van de Sterren heeft hij dit besonder gevoelen / dat se leben en verstand maghtig zyn. Al en hooz ik 't hem niet so duidelik seggen / so en magh hij 't echter niet voozbij : mitsdien dat hij over de woorden Heb. 2: 9. dat Christus den dood voor allen gesmaakt heeft / eerst seit / dat daar dooz niet blotelik alle menschen ; maar met enen al wat redenmaghtig is (*υπερ παντος λογικου* , seit hij) te verstaan zij. Onder die *λογικα* , redenmaghtige dingen telt hij een weinig daarna de Sterren ook. Des vervalt hij ook met een so verre / dat hij Christus ten verlosser / niet allenlik der menschen

sehen / maar ook der Sterren schikt; als mede gesondigd hebbende: om datter staat / de Sterren zyn niet suiver in syne ogen Job. 25: 5. Dit vind ik so in syn tweede stuk over Johannes tegen 't einde. Niettemin onkent hij / datse door hunnen inloed enig quaad aan de Menschen doen; al is 't datmen ook van Maanliken bij Mattheus leest. Matt 17: 14. 15. Dus verwert hij met een / over Genesis schryvende / de Sterrenstingge; die hij meint dat sommige Engelen / sich hier in te buiten gaande / den menschen hebben tops gemaakt.

§. 11. Van den oorsprong der Duivelen seit Tertullianus / in syn 11 boek tegen Marcion. Hij heeft d' Engelen geesten gemaakt: Derhalven dat hij (de Duivel) van God gemaakt is, dat is een Engel; 't selve komt hem toe die hem gemaakt heeft: Maar in so verre als hij van God niet gemaakt is, te weten, de Duivel, dat is, een verklikker; daaruit volgt, dat hij hem self gemaakt heeft. God verlatende; ende dat, bedrogen zynde. Quisere taal! Origines wederom niet beter / want die schryft ons over Johannes in 't eerste deel / als oft hij een raadsel vertelde / van den Draak; als een van d' eersten zynde welke God in den lichame / en al voor den mensche geschapen hebbe: waar toe hij den woorden van God tot Job gesproken / cap. 40: 14. enen wonderliken draak geeft. Want hij neemtet (gelikmen ook noch heden in den Griekschcn Bybel leest) als oster stonde: dit is (of dese draak / daar in 't Hebzeusch Behemos staat / 't welk een groot beest te seggen is) 't begin van Gods formeerfel, gemaakt om van syne Engelen bespot te worden.

§. 12. Van derselver kennisse doet Tertullianus ene ronde belydenis / wanneer hij sich in 't v. boek tegen Marcion aldus verklaart. De Knechts mogen de raadslagen der Heeren niet weten: veel weiniger die afvallige Engelen, en 't hoofd huns afvals, de Duivel. Waar uit ik soude willen beweerden, dat sij, hunder misdaad halven, so veel meer van alle bewustheid ontrent de schikkingen des Scheppers vervreemd zyn moeten. Doch dit gaat so verre als die godlike geheimenissen betreft: maar als het tot de menschen komt / so hoorzimen de leeraars van dien tyd den Duivel enig vermogen op s' menschen Ziel en Lichaaam geven. Het een en 't ander stelt Cyprianus / van de Afgoderij schryvende. Dese geesten, seit hij / bedriegen ons; beroeren ons leven, ontruften onsen slaap: en de lichamen bekruijpende, verschrikken onse binnenste gedachten, verrukken de leden, krenken de gesondheid, veroorsaken de siekten, ens. So ook Tertullianus in 't boek van de Afdzaamheid. Die hardnekkige vijand rust nooit van boosheid; maar woed dan meest, wanneer hij verneemt, dat de mensche volkomelik verloft is. In syn Verantwoordschijft cap. 20. doet hij nader verklaringe / hoe hij meint dat het toegaat / wanneer de Duivel den mensche aan siel of lichaaam schade doet. Hem dunkt / dat de fynigheid en dunnigheid huns geesteliken wesen te kragtiger zij / om onsigtbaartliker en ongevoeliger wyse te werken: waar door hij te kennen geeft / dat hij 't geestelik wesen even eens als een der fynste en dunste lichamen begrypt. Daarom is 't dat hij ook syne reden met dese gelphenis verklaart. So ergens een verborgen vlammetje het ooft oft koorn in syn bloeisel

verftikt, in fyne botte verfenft, of in 't spenen bederft; ofgelyk een peffige lucht zich verborgener wyfe verfpread: also kan ook d' aanblafinge der Duivelen de verdorventheden des menschliken verftands, door heimlike beftaetinge vervoeren.

§. 13. De zielen der menschen meint Origenes dat al in 't wesen zijn/ eerste in de lichamen komen. Sult geest hy over Matt. 20: 1/16. en in 't 16. stuk over Johannes te verstaan; na dat hy 't in 't 5. booz 't gemeen gevoelen der Kristenen van zynen tyd had opgegeven. 't Wesen der Ziele wil hy / so de Schrift hem boozkome / van den Geest des menschen onderscheiden; ende desen wederom van den H. Geest. Daar af seit hy dan / dat de Ziele tot deugd en ondeugd beide; maar de Geest des menschen tot het quaad sich niet begeven kan. Over 't afscheid van de Ziele in 't sterben is hy in 't 19. van gedachten / dat deselve uit haar lichaam word gelicht door enigen die daar toe verozgend zyn: en die dit doen / acht hy edelster te zyn van de Zielen diese halen. Daar toe weet hy 's Heiland's woorden Luc. 12: 20. en Joh. 10: 18. met enen geestigen swenk te butgen.

§. 14. Van den staat der Zielen na dit leven tot den dagh der Opstandinge toe / is de meininge van Tertullianus; datse in sekere plaats zyn / die door Abrahams schoot betekend word / ende tusschen Helt en Hemel is; also hy in 't 4. boek tegen Marcion daar van schryft / *esse aliquam localem determinationem*, datter sekere bepalinge van plaats is, die Abrahams schoot genaamd word. Vraaght gij / waar die plaats is / en booz hoe lange tot der Zielen verblif bestemd? Op 't eerste sal hy seggen; *Sinum dico Abrahæ regionem, etsi non cælestem, superiorem tamen inferis*. Ik noem Abrahams schoot ene contreijs, die wel niet in den Hemel, ende nochtans hoger dan der onderaardschen is. Op 't ander; *refrigerium præbiturum animabus iustorum, donec consummatio rerum resurrectionem omnium plenitudine mercedis expungat*. De 't samenstellinge der Latynsche woorden is op 't eind wat dupster; doch niet daar 't meest op aan komt: de sijn sal wesen / dat die plaats den Zielen der rechtveerdigen tot verkoelinge dienen sal, ter tyd toe dat de volle beloninge met de vervullingge van alles in d' opstandinge volgen sal.

§. 15. Dat hy daar effen *Inferos* de Onderaardschen noemde / was om dat hy de plaats der verdoemden waarlik onder d' aarde / of van binnen in een groot ruim hol gesteld; en de straffe des lichameliken vuurs geloofd heeft. Want op 't einde sijn's boez van de boete noemt hy de Helle *thesaurum ignis aterni*, den schatt, of liever de schatkamer des eewigen vuurs; waar van de rookgaten by aardbevinge so verbaarlike vlammen uitschieten. Terstond daar na noemt hy dese vuurkolken *magni alicujus & inastimabilis foci scintillas, missilia & exercitosa jacula*. De vonken en sprankelen eens onschatbaren groten heerds. Cyprianus tegen Demetrianus in 't einde des briefs van dese saak handelende / spreekt so duisterlik / datmen twyfelden magh / of hy de Ziele ook lichamelike straffe dreigt. Want dus hangt het een aan 't ander. De Helle sal degenen die daar toe verwesen zyn gedurig branden; en een verblindende straffe der heetste vlammen sal geen einde noch rust aan de pyniginge laten.

laten. De Zielen worden met hunne lichamen tot oneindige quellingen en pynen bewaard. Waar mede hij schynt te willen seggen / dat de Zielen 't Lichaam eenerlei deel hebben sullen : of hij most ons nader verklaard hebben / wat de ziel besondertlik sal te lyden hebben.

§. 16. In de vierde Retwe laat ons hoor af Athanasius horen. D'Engelen meint hij mede / dat niet alle eben weerdig zijn : waaraf hij / na syn verstand / op d' 1. v. zage aan Antiochius syne bescheidenlike verklaringe geeft. Van d' Ordeningen der Engelen iets geseyd hebbende / so vervolgt hij dus. Dewyle dese Ordeningen ook Heirscharen genoemd worden : so moetmen daar onder verstaan, de ordeningen der Leeringe, der Bescherminge, der Voorforge, der Bedieninge, der Behulpsaamheid; mitsgaders de ordeninge om de Zielen te ontfangen; en eene om deselve bij te blijven. Gelyk ons de verscheidenheid der ordeninge in de bovenste maghten kennelik is; so moeten wij ook weten, welke derselver staat en kennisse zij. Te weten, Tronen, Cherubim en Serafim leeren onmiddelik van God self; als hem de naaste, en boven alle d'andere verheven zynde. Dese nu onderwysen de lagere ordeningen; en so vervolgens die hoger zyn, leeren de laagsten. D'ondersten van allen zyn d'Engelen, (in 't besonder also genaamd) en die onderwysen de menschen. Dese man hzengtet Filo / en den anderen Joden / volgens 't gene boven XII. §. 4 / 6 / 7 / verhaald is / al by na. Ende nochtans is dit die boorztreffelike Athanasius / wiens Geloofs bekentenisse / by onse kerken so hogelike geacht / ende als een boorzschift van reghtsinnigheid in den 9. artijkel der Nederlandsche Beljdenis aangetekend is. Ondertusschen dat hij nu van God af / door alle dese Engelreijen / tot den Mensch toe gedaald is : so wil ons Basilus verder seggen / hoemen Gods heilige Engelen in die verscheidene ordeningen en bedieningen aanmerken sal. Alle d'Engelen (seit hij in 't 3. boek tegen Eunomius boorz aan) hebben wel eenen naam, ende zyn alle van eenerleije nature : doch sommige van hen staan over gehele volkeren; andere sien op elken gelovigen toe. Nu, so veel als een geheel volk eeren man te bovengaat; so veel meer moet de weerdigheid eens Engels zyn, die de voorgelij over een volk heeft, dan dergenen dien maar een mensch aan bevolen is.

§. 17. Augustinus echter / die wel 50. jaren later schreef / toont sich hier so byzmoedig niet : want hij in sijn handboerken cap. 58. sich op dese wijze verklaart. Wy souden niet kunnen seggen, hoe 't naet dat aldergeluksaligste en hoogste gefelschap gesteld zij : wat onderscheid van personen. en der betekenisse deser vier woorden, waarmede 't schynt dat d'Apostel de gehele kemelsche maatschappij begrepen heeft, seggende; het zij Tronen, het zij Heerschappijen, het zij Overheden, het zij Maghten. Konnen sij hun seggen slechts bewysen; voor mij, ik wil geerne bekennen, dat ik die dingen niet en wete. Hieronymus syn tydgenoot (want beide hebbense tusschen de vierde en vijfde eeuw geleefd) toont sich hier in so beschroomd niet eens : maar wil 't gene die twee seggen / en de derde toepfelft / ook noch bewijsen. Want vele schriften leeren ons, seit hij over Jes. 66. dat ieder van ons syne Engelen heeft :

heeft: als onder anderen dit; Siet dat gij geenen van dese kleinsten versmaad; want hunne Engelen ens. (Matt. 18. 10.) Dit van besondere personen: ingelge noemt hy op Ezech. 47. pag. mihi 476. tom. V. *Angelos praesides Iudaorum*, d'Engelen die over 't Joodsche volk gesteld zyn. En op Dan. 7: 24. de vier winden des Hemels, seit hy / houd ik voor d'Engelsche Maghten, welken de voornaamste koningryken toebetrouwd zyn: volgens 't gene in Deuter. staat. (cap. 32: 8.) Want de woorden / God heeft de landpalen der volkengesteld, na 't getal der kinderen van Israël; verlaat hy in 't laatste / na 't getal van Godts Engelen, om dien sin toch goed te maken.

§. 18. Augustinus wederom / die sich daar terstond ontrent het onderscheid der Engelen so bescheiden toonde / is het mogelijk vervolgens al te veel: mitsdien hy in eenen aassem daar aan voegt van de Sterren. Hier in ben ik ook noch niet versekerd; of de Sonne, Maan en alle Sterren mede tot deselfde maatschappij behoren; hoewel by sommigen voor lichtende lichamen gehouden, die sonder kennis of gevoelen zyn. 't Schynt dat hy dit laatste niet geerne toestemmen soude: maar lieft de gestoruten mede vooz een slag van Engelen / of immers van levendige en verstandige scepsefen erkennen; behoudelik dat hy niet versekeren derf / datse onder die vier ordeningen / die hy daar uit Paulus noemt / mede behoren geteld te zyn. Volgens dien so sietmen / dat hem d'Intelligentien van Aristoteles noch in 't hoofs gelegen hebben.

§. 19. Van het amt der Engelen spreekt Hieronymus wederom volmondig uit / over Dan. 7. *Angelorum duplex officium est: aliorum qui iustis premia tribuunt; aliorum qui singulis praesunt cruciatibus.* Het amt der Engelen is twederley: sommigen zyn om den rechtveerdigen den prys te vergelden; anderen, om over elke straffinge te staan. Het blijkt uit den dyaadsner rede / en uit de schryft die hy vooz heeft / dat hy 't beide van de goede Engelen verstaat: volgens dien / dat niemant goed noch quaad / buiten dienst van Gods Engelen over komt.

§. 20. Lactantius sal ons te kennen geben / wat gedachten datmen diez tyd van den Duivel hadde. Hy beschryfter ons in het 11. boek syner Onderwysingen de gehele gelegentheid af: woerdig / so als hy 't daar in 't brede verklaart / dat ik den korten inhoud hier verhaale. God braght eerst, seit hy / §. 6. enen Geest voort die hem gelyk, en met de deugden van God synen vader begaafd was. ('t Schynt dat hy dus van Christus spreekt.) Daarna maakte hij den anderen, (*alterum* seit hy / ende niet *aliu*m enen anderen) die den aart der godlike afkomst niet behiel. Dat was / meint hy / uit opdigheid / tegen dieneersten Geest / die Gode synen vader lief en gehoorzaam bleef. Daar af heeft hy den naam van *Διαβολος*, *Criminator*, dat is / Aanklager of Lasteraar ghelegen. Sonder te dier plaatsse meer daar van te spreken / so seit hy daarom §. 14. dat God den Duivel de maght over de Marde / en dat *ab initio*, van 't begin af, gegeven heeft: en wallende voorszien / dat hy de menschen niet en misleide / so sand hy Engelen om hen te beschermen; met waarschouwinge / om sich niet derselver ommevang niet te besmetten. Maar de Duivel

Duivel heeft hen so bezre verleid / datse sich met de vrouwen verlieden; en daarover uit den Hemel ter Aarde verstoten wierden. Al boederom dat oude seggen: warenter aleer geen schone vrouwen geweest / daar souden geen Duivelen zyn.

§. 21. Een ding staat ons hier nu tusschen beiden aan te merken / dat ik allereerst by Athanasius vinde / 't gene men in zijn 1. en 2. boek tegen d'Arrianen leest / daar hen anderen t'sedert in gevolgd zyn: hoe hij den val des Duivels uit Jesa. 14: 12. meint te halen. Hoe zyt gij uit den Hemel gevallen, o Morgensterre. Dese woorden / schoon den koning van Babel kenneliks toegesproken / vooz so bezre hij uiteliks doe so verheerlijkt schein / hebben sij op den Duivel gepast. En gemerkt dat de Morgensterre in 't Grieksch *Phos Phoros*, in 't Latyn *Lucifer*, dat is / lichtbrenger of keersdrager heet; gelphimen daar ook in den Griekschen en Latynschen Bybel leest: so siet men waar 't van daan komt / dat men noch op heden den naam *Lucifer* aan den oppersten Duivel geeft. Wisten degenen / die der Latynsche taal onkundig zyn / dat dit de naam der Morgensterre is; sij souden dien niet aan Weital / maar aan Christus geven / die hem self de blinkende Morgensterre noemt. Openb. 22: 16. Waar op Petrus mede sagh / wanneer hy schreef / dat de Morgenster in onse herten opgaan moest. 2 Pet. 1: 19. Want in eener anderen sin sal ons de Heere Jesus de Morgensterre geven. Openb. 2: 28. So dat *Lucifer* geensins een opperduivelsche; maar d'allerkristelikste naam is diemen in den Bybel leest.

§. 22. Doch mitsdien dat de gedroghen / uit dese so schandelike vermeniginge voortgereeld / half Engel; of liever half duivel half mensch zyn / na syn seggen: so brenghet hij daar uit in / datter *duo genera Daemonum*, twederleij slag van Geesten zyn; *unum caeleste*, alterum terrenum, 't een hemelsch en 't ander aardsch. Vooz den Hemel schijnt dat hij de Lucht alhier verstaat. Maar na het woord *terrenum* aardsch volgt onmiddelik: *Hi sunt immundi spiritus, malorum, qua geruntur, auctores; quorum idem Diabolus est princeps*. Dit zyn d'onreine geesten, oorsaken van 't quaad dat'er omgaat, waarvan dezelfde Duivel 't hoofd is. Met eene geest hij klaarluk te verstaan / dat hij dese geesten vooz die *Daimones* houd / welken de Heidenen vooz Goden hielden: so als hier vooz II. §. 8. 11. 12. 13. is aangewesen. Ende bevestigt sulc noch nader m'n voozgaande seggen / V. §. 4, 5. dat de Heidenen nooit enigen Duivel aanbaden / dan vooz so veel alsse die vooz Goden hielden.

§. 23. Deself de Lactantius wil ons mede seggen / dat de *Dæmones* wel geesten, maar echter *spiritus tenues* van leer fyne stoffe. *Et incomprehensibiles* niet vatbaar zyn: 't welk deself de taal is / die wy hier horen Tertullianus en Origenes hoorden spreken. Wat veruogen dat hij hun verstand roeschryft; geeft hij klaar genoeg te kennen / wanneer hy seit: datse wel veel toekomstige dingen weten, maar niet alle; also 't hen niet beuren magh Gods raad grondig te weten: znde 't self de dat Tertullianus flug met reden oock bevestigt heeft. Echter meint hij / §. 16. dat de Steyrengherij / Gelweidkherij / en Dogelschoutwinge / boven III. §. 4. 5. 7. gedacht / altemaal

Duivels ingebingen zyn : so dat hij die Geesten altoos bequaam acht / om den menschen sulx te leren.

S. 24. Hieronymus / so beel als ik bespeuren kan / onderscheid de Geesten wel ten aansien hunner plaatsen op die topse niet : maar meint nochtan *ex Pauli dictis* (Ephes. 2: 2. en 6: 12.) *colligi, diabolos in aëre vagari ac dominari*, dat de Duivelen in de lucht swerven en heerschen. En bredet over Efes. 6: 12. schryvende / geeft hij ons dit vooz 't gemeen gevoelen op. Dit is de meininge van alle leeraars, dat die Lucht, welke den Hemel en d'Aarde, als tusschen beiden zynde, van malkanderen scheid, en het ledige genaamd word, vol tegenstrydige kraghten zij. Hierna staat wederom te verhandelen, van wien dat de Overheden en Maghten en Geweld-hebbers defer eewe enf. hunne maght ontvangen hebben. Over welk laatste syn gevoelen verklarende / so dunkt hem / dat het van God self moet zyn : min of meer gelpkertopse als men de misdaders te werk stelt; den eenen dit / en den anderen dat opleggende / om hen 't leven suur te maken. Hij wil ook dat die onreine geesten / so wel als de heilige Engelen / in sekere zendingen onderscheiden zyn; so als hij over Hab. 1. is schryvende. Gelyk Christus 't hoofd is der gemeente, ende eens iegeliken mans; so is Beelzebub 't hoofd aller Duivelen, die in dese weereld sulken moedwil plegen; so datse onder hen, elke rott of bende hun besonder hoofd en oversten hebben.

S. 25. Nu moet ons Lactantius noch seggen / wat hij meint datse den menschen doen. In 't gemein is syn gevoelen / S. 14. dat dese besmette en verdorvene geesten door de gansche weereld sweven, ende troost soeken tegen hun verderf, in 't verderven van de menschen. En terstond verklaart hij in 't besonder / hoese quaad aan Ziel en Lichaam doen. De Ziel: in diervoegen datse alles met listen en lagen, met bedrogh en dolinge beseten, den menschen in 't besonder achter aan hangen; en van deur tot deur in de huisen kruipen, En wat de Lichamen betreft: debyle dese geesten selve / na syn gevoelen / eensdeels lichamelik / en anderdeels eventuel seer fijn, ende daar vooz niet vatbaar zyn: so bekruipense ongemerkt de Lichamen der menschen; en op derselver ingewanden bedektelik werkende, krenken de gesondheid, verwekken siekten, verschrikken 't gemoed met dromen, slaan 't verstand met dulligheid; en dwingen met so veel quellens de menschen, datse tot hen om hulpe komen lopen. 't Schrynt eventuel / dat hij dit alles maar van de Heidenen verstaat / daar de Duivel sulken maght op heeft: want daar heeft hij mede te doen / en die zyn 't eigentlik die de Dæmones om hulpe aanloopen / hen vooz goden houdende. Maar in 't Kristendom stonden hen de vaders lang so beel gesaghs niet toe.

S. 26. Van d'afgescheidene Ziele maghmen 't gevoelen deser Setwe uit Athanasius verneemen. Onder spne Wragen / flus gemeld / is dit de 32. Of de Zielen na hun verscheiden ook gedaachtenisse van ons hebben, gelyk de H. Engelen doen? Daarop antwoordt hij: Ja: so veel als de Zielen der Heiligen betreft; maar die van de sondaars niet. Want de gedurige straffe gevoelende, hebben so veel met henself te doen, datse op anderen weinig denken. De

33. **Vrage.** Wat is daar 't werk der verhuisde Zielen? **Antw.** De Ziele van 't lichaam gescheiden, is niet bequaam om iets, het zij goed of quaad, te werken. De Zielen der heiligen nochtans / (seit hij een weinig verder) van den H. Geest verwekt, loven en pryfen God, met de H. Engelen, in den lande der levendigen. **Op de 35. V. vast stellende /** „ dat de Zielen nooit na den dood „ wederkeeren / om van den staat der doden verhaal te doen; so geeft hij in „ 't antwoord dit booz reden; dat sulx oorzake van veelerley bedrog kan „ zyn / wanneer sich de bose geesten beinsen moghten / Zielen der verstorve- „ nen te zyn / die den levenden 't een of 't ander quamen openbaren. Hier op bid ik nu den Leser / goede acht te geven / of 't ons hierna te pas mocht ko- men.

S. 27. Augustinus geeft in desen meerder bod. Want al is 't dat hij dooz- gaans het Dagebuur uitzukkelijk verwerpt / en weerleit; sulx uit versehe- dene spner schriften blijkt / die bij enen mynder waarde boozfaten / **W. Antz. Langman** in synen Roomschen Afval aangetekend zyn: nochtans laat hij sich in 't 69. cap. van syn Handboek in deser voegen horen. 't Is niet onge- looflik, dat ook iet diergelyk na dit leven geschied: ende maghen wel vra- gen of 't so zij. En hoe 't blyken magh of niet, dat enige gelovigen door seker vuur van suivering, (na datse de vergankelike goederen meer of min bemind hebben) so veel later of vroeger tot de saligheid komen; uitgenomen noch- tans de sodanigen, van welken geseid is, datse Gods Koninkrijke niet besitten sullen; ten zij dat hen de sonden, op behoorlike boete, vergeven werden.

S. 28. Wij gaan over in de vyfde eeuw / daar mij Theodoretus ontmoet / die 't gevoelen der leeraars in synen tyd / so van de quade als van de goede Engelen / genoegzaam t'onsen behoefte verklaart. Van d' Engelen / beson- derlik also genoemd / geeft hij ons spne meeninge dziesing te verstaan; aan- gaande hunnen aart / hun verstand / en betoond. Over 't eerste is hij van gevoelen / datse / hoewel onlichamelik / nochtans dooz sekerre bepalinge van plaats omschreven zyn; gelyk hij sulx op de 3. vrage over Genesis be- waeren wil. Ende dat uit die redene: behypte syn verstand over het twee- de is / dat ieder Engel syn besonder betoond heeft / en de sozge eens iegeliken volk of per soons enen besonderen Engel aanbevolen is. In syn 10. Vertoog over Daniel onderscheid hij dit noch so veel nader / dat hy gemenen Engelen elk synen mensche in 't besonder; maar aan iegeliken Opperengel een geheel volk te bewaren geeft. Over het derde dzukt hij syn gevoelen krotelik met dese woorden uit. Niemand verwondere sich over 't gene ik van d'onkunde der hemelse geesten schryve. Want sij en weten het toekomende, noch ook alle dingen niet; also sulx alleen tot de godlike nature behoort. Maar d' Engelen en Eerstengelen, met d' andere hemelgeesten weten so veel alle leeren: daar- om ook de heilige Apostel, van hen sprekende, seit, dat den Overheden en Maghten in den hemel ens. **Efes. 3: 10.** dit schryft hij over den 24. Psalm.

S. 29. So spreekt hij gebolgelik van de Dæmones ook; welken hij geen ware boozseggingen machtig kent: seggende over **Ezech. s. 8.** dat de Dæ- mones geen ding voor af weten, maar slechts daar na slaan; ende nochtans

voor seggen. In syn 10. boek van d'Orakelen bekennt hij echter / dat de Geesten wel waarlijk iet boozseid hebben; maar uit de Sterren. Want seit hij / al wat de Goden (bij de Heidenen so genoemd) spreken, indien 't is datse so spreken, als die self weten 't gene bij de Noodschikkinge gebeuren moet: dat moeten sij eigentlich uit den loop der Sterren betekenen; en dat hebben vast alle die goden so gemeld, die iets voortbraghten dat geen leugen was. Men siet dat hij doozgaans dooz Dæmones de bose geesten verstaat / die sich booz Goden eeren lieten; en om die zere te handhaven / sich met bedrieglijke orakelen behielpen. Sult is insgelijk 't gemeen geboelen van den ouden tyd geweest / ende houd (gelyk wij noch hier na bespeuren sullen) tot op heden stand.

S. 30. So was 't mede met den oorsprong van dat boos gezocht gelegen. De gemeenschap der Engelen met de vrouwen hadde (samen noch al geloofde) het geslaghte der Duibelen in de weereld gebzaght. Severus Sulpicius heeft sult niet als een besonder geboelen / 't zo van hem self / of van anderen; maar als ene ware geschiedenisse verhaald. Want hij en schroomt niet / uit den Joodschen schryber Josefus / als oster die hij geweest hadde / in 't begin spuet kerkel. historien dus te schryben. In welken tyd (wanneer Noach in de weereld was) het menschelik geslaghte grotelix vermeerderende; so hebben d'Engelen, die den hemel tot hun woonplaats hadden, door maagdelike schoonheid bevangen, sich tot ongsoorlofde lusten begeven: ende van hunnaart en oorsprong verbaisterd, de bovenste delen verlatende, welker inwoonders sij waren, sich met sterflike huweliken vermengd. Dese allenx schadelike seden saaijende, hebben 't menschelik geslaghte bedorven: uit welker vleeschelik paringe men seit dat reusen voortgekomen zyn; mitsdien dat de vermenginge der verscheidene naturen, wanschepfels geteeld heeft.

S. 31. Wat den staat der afgescheidene Zielen betreft / komt mij ontrenc desen tyd niet besonders booz / dat in de vorige eeuwen niet al gemeld is. So ook van d'Engelen noch van de bose Geesten niet / in al den tyd der self de zelwe / tot op den groten Gregorius toe / die spue besondere geboelens / benessens de boozgaande / tot in de sevende overbraght. Dese / hoewel hij van Jan den vaster / doe bisschop tot Constantinopel / gelyk hij was tot Rome / ten hoogsten eubel nam / dat hij sich 't hoofd van alle bisschoppen noemen wilde: word nochtans heden bij 't Roomsche kristendom ten hoogsten geroemd. En daar hebben sij wel goede reden toe; gemerkt dat hij hen veel fabelwerk op boozraad versonnen / en op woeker gelaten heeft. Want hij was met de verdichtselen van Origenes / en anderen tot hier toe gemeld / noch op lang na niet vernoegd. Wasse iet met enige twyfeling / of bij boozslagh geseid / daar maakten hij wel enen regel af: en wasser te weinig; hij deeder noch wat hij. So dat men 't sedert synen tyd / net negen ordeningen der Engelen te noemen twist / van onder op aldus te tellen: Engelen, Eerstengelen, Kraghten, Maghten, Overheden, Heerschappijen, Tronen, Cherubynen, Serafynen. *Hom. 34 in Euang.* Over dese ordeningen hebben 't sedert noch de Schoolgeleerden hunne hoofden veel gebzoken / 't gene ik echter niet wil doen.

§ 32. Om met de Zielen / na hun afscheid / plaats te weten / merkt hoemen in dien tyd allere nader aan het Vagevuur quam; dat namaals in 't Pausdom boozes geheel ontdekt is / so dat het nu dagelike bij duizenden bereisd word. *Boetius* / die noch wel 60. jaren booz *Gregorius* tyd tot stromen burgermeester was / hoor ik'er in 't 4. boek *prosa* 4. dus af mompelen. *Hij* vraagt eerst. Blyfter na uw gevoelen, geene straffe voor de Ziel, als die door den dood van 't lichaam gescheiden is? Daar op antwoordt *hy* dan: Ja trouwens; niet weinig: waar door ik houde. dat sommigen ten scherpsten gestraft; anderen genadelik gesuiverd worden. Maar *Gregorius* selfs / eerst sondaar en daar na *Paus* verre van iets pauselike in desen te besluiten / blaast / so ongestadig als de wind / heet en houd uit eenen mond. Den sondaar waarschouwende seit *hy* eerst over 't 7. cap. van *Job* / dat geen menschen oog (dat is, geen genade des Verlossers) de Ziel van 't vleesch ontkleedzynde, meer aanschouwt. Want *hy* na den dood niet en verlost, die *hy* voor den dood door genade tot geen vergiffnisse herstelt. Verder. Wanneer een heilige of een bose geest, de ziel, uit den kerker des lichaams scheidende, ten tyde des doods ontvangen heeft; sal *hy* deselve voor eewig, sonder enige veranderinge, behouden: so datse eens verheven zynde, niet in de straffe vervallen; noch in d'eewige straffe verfonken wederom ter verlossinge rysen sal. cap. 10. Doch meer. Die eens om syner sonden wille ter straffe betrokken, en ter plaatse der straffinge geleverd is; die en heeft geene barmhertigheid meer te hopen, om vergiffenis op 't nieuw te verwerven. Maar *hy* blyft nochtans niet bij syn stuk / betoelt *hy* elders dese tale woert. *Sed tamen de quibusdam levibus culpis esse purgatorius ignis credendus est.* Niettemin is te geloven, datter een vuur van suiveringe voor enige kleine sonden is. *lib. IV. Dialog. c. 39.* Over de *Boetpsalmen* schryvende / spreekt *hy* noch wat ruimer. *Post mortem carnis, alij aeternis deputantur supplicijs; alij ad vitam per ignem transeunt purgationis.* Na den dood des lichaams worden sommige ter eewige straffe verwelen; anderen gaan door 't Vagevuur ten leven.

XVI. HOOFDSTUK.

Het besweeren van de Geesten was bij d'oude Kristenheid ten deele gelaakt, ten deele geloofd en gebruikt.

§ 1. **N**H volgt / dat wij hier bij vernemen / wat gebruik van *Wichlary* of *Cobery* in dien eersten tyd der Kristen Kerke zij bekend geweest. Beide wierd bij de genen die sich *catholicos* & *orthodoxos*, dat is van d'algemeene en regtsinnige Kerk noemden / als onberamelik verwoopen: doch men dient te weten / op wat grond. Want het was niet safer / om datse die konsten en 't gebruik daar af in waarheid onmogelike en in de daad bedriegelike achteden: maar dat hen 't een en 't ander onbehoorzlike docht. Want anders dedense genoegzaam blyken / datse niet alleen enige

kzacht der bestweeringe erkennen; maar ook / datse 't gebruik daar af niet altyd berwierpen: self dat gene metter tyd by den Paap ylegende / 't gene men noch heden *Exorcismus* Bestweeringe noemt. In 't Pausdom is dat ober al in vollen swang / en by sommige Procestanten noch niet afgeschast. Hoewel 't noch geen tyd is / om daar af te handelen; men siet echter dat het ouder herkomst is / so de schriften sommiger leeraars klaar getuigen. Doch eerst laat ons horen hoe de Wetten in die eerste Kristenheid tegen dat volk donderden / die sich mer Bestweeringen bemoeiden.

§. 2. In 't 9. boek der Keiserlike Rechten / onder 't 18. oyschrift / de *Maleficis & Mathematicis*, was 't gebod van Keiser Constantyn. l. 5. Niemand vervordere sich, enen Offerwichelaar of Wikker of Sterrengisser te vragen. Den Vogelwichelaars, en Waarzeggers sal men den mond snoeren. De Chaldeërs en Toveraars, en d'anderen diemen gemeenlik Kollen (*maleficos*) noemt, salmen om hunner veelvuldige misdaden wille niet toelaten iets te onderneemen. Men sal alle nieuwsgierigheid der Godsvraginge (*Divinatio*) voor eewig swygen. So iemant onsen bevelen niet gehoorfaamd, sal metten sweerde gerecht worden, datter de dood na volge. Gedaan tot Milanen de 25. van Lowmaand des jaars 337. Wederom bij de keiseren Valenty / Theodosius en Arcadius. So wie iemant bevonden sal hebben met de sonde van toverij besmet te zyn; den zelve in hechtenis bekomen hebbende, sal hij hem aanstonds als enen vijand des menscheliken geslachts in 't openbaar voor de reghters stellen. ens. Romen den 17. van Oogstmaand 389. De bozdere inhoud deser wetten / aldaar byzeder te lesen / is den reghts geleerden genoeg bekend. Constantyn had al in 't begin syner regeeringe in 't jaar 312. de straffe des buurs gesteld op degenen die sich sulker misdaad schuldig maken souden / en den aanbzynger pyss beloofd; als uit de 3. wet aldaar te lesen staet.

§. 3. 't Was echter / als geseld / om 't bedrogch so seer niet dat die menschen pleegden: dewyle men hen te swaarder straffe weerdig oordeelde om de bose daden / waar mede men geloofde datse waarlik aan bee of menschen schade deden; mits de hoofdstoffen selfs door hunne bestweeringen te beroeren. Sulx blykt klaarlik uit de 6. Wet / door Constantinus en Julianus 357. gemaakt. Veelen ontlien sich niet, de hoofdstoffen (*elementa*) door toverkonsten te beroeren, ende 't leven der onnossele menschen te krenken; de Geesten der doden tot sich te roepen (*Manibus accitis*) en sich stoutelik te beraden, om elk syne vyanden door quade konsten te vernielen. Waar uit klaarlik is te sien / dat sy den Toveraren ofte Bestweerders t'wederhande vermogen toekenden. 1. De hoofdstoffen te bewegen en te ontstellen / en 2. de Geesten te verwekken of te doen ophomen / en met hen te syzeken. Het quaad derhalven dat die menschen deden / heeft na hun oordeel daar in bestaan / datse gemeenschap met de bose geesten hadden / en den menschen door derselver kzacht en boogheid allerhande leed aandeden. So dat men geensins twyfelden magh / of dit is in dien tyd het algemeen gevoelen in de Kristenheid geweest.

§. 4. Sulx geven de voozneemste leeraars van dien tyd insgespre te kennen /

nen / Welker ik fleghet weinige / doch genoegh ter proebe / hierbenbens melden wil. Justinus Martyr heeft hier d'eerste plaats; die in de tweede eeuw / in syn tweede Verantwoordschijft te kennen gaf / dat hij de kraght der heidenscher Michelarhen erkende: mitsdien dat hij daer pag. 65. na den nieuwen keuschen d'ruk aldus van schryft. Self de voorwikkingen uit de doden, en 't spiegelkyken van onbesmette jongelingen, en 't uitroepen van de Zielen der doden, en degenen die bij de *Magi* Droombedieders en Bijzitters genoemd zyn, en 't gene verricht word door degenen die daar in bedreven zyn; sulx alles moet u doen geloven, (dus spreekt hij tot de Heidenen) dat de Zielen na den dood noch gevoelig zyn. Hier af en verschilt niet veel / 't gene hij in de Tsamenspraak met Tryfon den Jode schryft / pag. mihi 311. „ dat alle „ Duibelen door bestweeringe in den naam van Jesus te verwinnen zyn: „ maar dat geen Jode sulx met den naam van enigen Koning / Profet noch „ Patriarch; van misschien noch wel door dien van Abrahams / en Isaak / „ en Jakobs God / verrichten sal. Anders dunkt hem ebenwel / dat de Duivel uit dat slaghe van waarsleggers datmen Wulfsprekers noemt / den besweerder waarlijk antwoord geeft: sulx uit de 81. Vrage en 't Antwoord dat hij daar op past / klaar genoegh te merken is.

§. 5. Verder gaande hebben wij nauwelix meer van node / dan der vaderen geoelens van de kraght der Bestweeringe / so wel der Heidenen als der Kristenen / te vernemen. Cyprianus komt mij in de derde eeuw hoor: die / so veel den kristen dienst betreft / genoegsaam te verstaan geeft / dat het H. Doopsel kragtig is / om den bosen geest (welken hij dan ook geloven moet dat den dopeling van eersten aan beseten heeft) door segening in Christus naam te versagen. Want hij schryft in den 7. brief des 4. boek / dat gelyk Farao na langen tegenstand / eindelijk in 't water versmoord is: also de Duivel noch heden van de Besweorders, met menschen stemme, doch door Godes kraght gegeeffeld en gepynigd word. Want (seit hij een weinig verder) wanneer het tot het heilsaam water en de heiligmakinge des Doopsels komt, so moetmen weten en vertrouwen, dat de Duivel daar verdrukt word, en de mensche Gode geheiligd, door syne barmhertigheid verloft. En daar meent hij / gaatet mede / gelyk men aan de schozptionen en serpentes fiet / datse tegen 't water niet en mogen: en dat des gelyc de helsche slange 't water des H. Doopsels niet verdragen kan.

§. 6. Deselvede kraght schynt hij ook den name Jesus toe te schryben / wanneer hij in syn sermoen over den Doop van de gewinsoekende besweorders, *quaestuarij exorcistis* spreekt: *Obediunt Dæmones exorcistis*, de Duivels gehoorsamen den Besweorders; seggende, Christus weten wij, en Paulus kennen wij: en in Christus naam, welken Paulus predikt, besworen zynde, gaan wij heen. Dit / schynt hem toe / isser so mede gelegen / gelyc de Doop goed was / het zij dat Paulus of dat Judas doopte: sonder dat hij aanmerkt / of die eigenbatige Besweorders so wel tot sulx te doen van God gelast waren / als men sekerlik weet dat Judas was.

§. 7. In de vierde eeuw sal ons Lactantius wederom wat seggen. Van de

de Bestweeringen eerst / om dat wij nu daar mede besig zyn. Hy meint dat daar vry wat kragt is in steekt. Want in 't boek §. 15. schryft hy / dat de Duivels voor de rechtveerdigen, dat is die God eeren, bevreemd zyn: also sij in sijnen name besworen, uit de lichamen vertrekken. Door welker woorden als met swepen geslagen, sij niet alleen bekennen Duivels te zyn: maar ook hunne namen melden, degenen die in de tempelen aanbeden worden. Want hy meint dat de Duivel / hoe groten leugenaar hy anders is / op die bestweeringe niet liegen kan: maar door godlike kragt geperst zynde de waarheid spreekt.

§. 8. Dit niet alleen: maar hy staat ook toe / gelijk Appianus / dat de Magi of heidensche Toveraars inachtig zyn / de bose geesten te belesen. Want daar mede poogt hy Epicurus en syn volk te overtuigen / datter Geesten in de weerd / en der menschen Zielen onsterfelyk zyn: tot welken einde hy in 't 7. b. §. 13. met dese woorden spreekt. Sekerlik Democritus, en Epicurus en Dicæarchus souden van den ondergang der Zielen niet derren reden kavelen, daar een Magus bij stonde: die door sekere verffen de Zielen van d'onderaarschen wist op te trekken, en ten voorschyn te doen komen, en sich aan de menschen te vertonen, en te spreken, en toekomstige dingen te voorseggen: of, so sij sulx derden bestaan: sij souden door de sake self, en dadelik bewys verwonnen staan.

§. 9. Hier mede kan ik ebentwel niet over een brengen / 't gene ik bij hem in 't 2. boek §. 14. lese: dat der tovenaars (*magorum*) konst en vermogen enkelik in d'aanblasingen der Geesten bestaat; van welken sij (de geesten meent hy) geroepen, de ogen der menschen door begoichelinge verdonkeren en afleiden; datse niet en sien het gene is, ende meinen te sien het gene niet en is. Ginder schryft hy te geloven dat de Duivelen waarlik let doen: en hier geeft hy te verstaan / dat het waar bedrogg is. Niettemin komt hy hier in met hem selven over een / dat de Bestweerders met den Duivel omgaan / en dat hunne bestweeringen kragtig zyn / om hen te doen seggen en berrigheten 't gene men van hen effcht: doch dat d'uitwekinge der geheele beleskinge aan de Geesten / en niet aan de Belesers toe te schryven is.

§. 10. So meint hy / dat de bose Geesten sich in alle die konsten mengen / welke hier booz III. §. 4 — 11. uit der ouden Heidenen seden verhaald zyn: ja dat het altemaal Duivels bonden zyn. Dit zyn daar af syne woorden lib. 2. c. 16. Derselver vindingen zyn, (hy spreekt daar van de *Dæmones*) de Sterrenwikkerije, Offerchouwinge, Vogelkakelinge, en de Godspraken self, somense noemt, en de Lykgissinge, en de Toverkunde (*Magia*) en wat quaads datter meer bij de menschen omgaat, het zy opentlik of bedekt. Welk altemaal in sich selve valsch is: maar die selfde stichters van dat werk doen met hunne tegenwoordigheit, dat het voor waaragtig aangenomen word. Dus wetense der menschen lichtgelovigheit door ene gemaakte godlikeit te misleiden, dewyle sij met de waarheit te seggen geen voordeel sien te doen. Ik soude noch mede let uit de twee volgende eedwen bijzengen / maar nadien ik niet veranderlik daar in bespeure / dat weerdig is verhaald te worden;

den; ende alreeds misschien te lang hen opgehouden / daar het tpd word om
ter sake self te komen: so en wil ik ingien Leser met geen overtollig werk
bedeelen.

XVII. HOOFDSTUK.

Alle de voorverhaalde Leeringen en plegingen van Joden, Maho-
meranen, Kristenen, dientmen onderlinge wel te vergelyken,
om derselver onderscheid of t'samenstemminge te sien.

§. 1. **H**et XI. hoofdstuk heeft gediend / om 't velerhande Heiden-
dom in hun geboelen en bedryfontrent de Geesten / onderling
te vergelyken. Daar uit herstinen können sien / op wat ware of valsche
gronden 't een en 't ander / sonder behulp van 't goddelik Woord / alleen-
lik door 't natuurlik licht / so verr als dat noch voorschynst of verdonkerd
is / gebestigd zy. Men hebben wij 't seker dezer taal gehoord / die / hoe wel
byster verscheiden / de heilige Schrift / het zy ten deele of geheel / niet een
erkennen; en door dat behulp het licht der rede maghtig waten / daar 't noch
suffver is te versterken en daar 't bedorven is te verbeteren. Laat ons nu
dan sien / hoe verre dat geschied magh zyn: eerst bemerkende waarin sy
eenpariglyk van de Heidenen; en waarna / in wat stukken sy van malkande-
ren verschillen. Doch dit wederom niet vorig onderscheid / van Leeringen
en Oefeningen / of 't gene eben veel is / van Geboelens en Konstplegingen /
in acht te nemen.

§. 2. Daarmede / dat dese drie / Joden / Kristenen / Mahometanen de
vreesheit der Goden / bij den Heidenen geloofd en geerd / ontkennen; ende
maar eenen God aanbieden of ontsien: so vervalt by hen al wat d'anderen
van de Wygoden / Ondergoden / Middeligoden / of gemeensame Geesten / als
niet den mensche geboren / en na den mensche levende / versonnen hebben.
Des valter ook geenerhande besweeringe of betoveringe / om door deselven
iers te weten of te werken / uit dien hoofde meer te doen. Bij den Joden
noch Mahometanen hebben wy sulx niet vernooten: want het gene van dien
aart onder hen gevonden word / heeft (gelyk hierna getoond sal worden)
een geheel ander bescheid. En wat de Kristenen aangaat; wy sien datse
sulx gebruik vast eenparig tegenspreken / en als bedrieglik en ongoddelik
verwerpen. Maar in 't gene sy neffens d'anderen in geboelen of bedryf met
den Heidenen gemein hebben / dat is of uit derselver Filosofie geputt / en in
de H. Schriften overgestort / of bij misduidinge uit de Schrift selde gesaald.
Ik sal dit kortelik / aangaande de Geesten in 't gemein / en des Menschens
Zielen in 't besonder tonen.

§. 3. Wat de Geesten in 't gemein betreft.

1. De lichamelkheid vooz een deel derselven toegeschreven / word bij de
Joden XII. §. 5 / 11. --- 15, bij den Mahometanen XIV. §. 4 / 5.
en

en by de Christenen XV. §. 5 / 14 / 15 / 23 / 24 / 31. van ouds geloofd. Sulx is uit der heidenschcr Filosofen bewuste leerlingen ontstaan; gelyk hier voor XI. §. 6. is aangewezen.

2. Den Sterren / gelyk Son en Maan mede; het zij ronduit gesproken / gelyk de Joden XII. §. 3 / 13. of bedekteljk / gelyk de Mahometanen doen / XIV. §. 3 / of met enige twyfeling / gelyk Origenes en Augustinus onder de Christenen / XV. §. 11 / 19; enig leven of verstand / toe te schryven: sulx riekt al mede na het Heidendom / ende verschilt nauwelijc iet van d'Intelligentien, waar af wij Aristoteles II. §. 7. hoorzen spreken; en d'achtlinge der hebendaagsche Heidenen voor die hemelsche Lichten / is daar nevens uit VI. §. 2. XI. §. 2. genoegsaam getoond.

§. 4. Aangaande nu des menschen Ziel / sal de vergelykinge ook lichteljk te vinden zyn.

1. De Zielverhuysinge by den Heidenen so gemeen II. §. 17. VII. §. 8 / 10. word mede by de Joden niet verwoyden / of met de Zielwentelinge verwisseld; XII. §. 17. en by sommige Mahometanen duideljk geleerd. XIV. §. 12. Bij den Christenen word die wel niet toegestaan; dan by Origenes wel iet gebonden / dat daar dicht aan grenst. XV. §. 14. Want ik kan niet sien / (in 't voorbygaan dit te seggen) hoe degenen die noch heben van gevoelen zyn / dat der menschen Zielen / teffens in 't begin geschapen / ieder t'spnder tyd den lichamen worden ingestoot; XII. §. 16. souden kunnen maghtig zyn / die *μετεμψυχοσις* grondig te weerleggen.

2. De Zielverschyninge (om so te spreken) word ook by alle dzse te licha geloofd. Van de Joden / bermits 't jarig sweben van de ziel ontrent het lichaam daerse uitgeseheden is. §. 18. Bij de Mahometanen magh dat ook niet ongelooft schynen; die geloven dat de Ziel uit hoofdstoffen bestaat / XIV. §. 13. of sich na 't afscheid uit den lichame in de bomen sien / of hooren laat. §. 14. Onder de Christenen sal Justinus opstaan; die self een van d'eersten is / en seggen dat ene afgeschiedene Ziel noch in enigen anderen levenden mensche werken kan XV. §. 8.

§. 5. Dit so veel als uit de Filosofie gehaald / of met het Heidendom vermengeld is: 't gene nu volgt / heeft d'eerste aanleidinge uit de H. Schrift gehad: wel of qualik verstaan / dat staat ons namaals t'onderzoeken.

1. De scheppinge der Engelen uit vuur of lucht / of immers uit de spnste hoofdstoffen / by de Joden duisterlik gemeld / XII. §. 5. en by Mahomet volmondig geleerd / XIV. §. 4. is ook by Christenen geloofd geweest / XV. §. 5 / 24. Dat scheen hen uit de Schrift so toe / welke seit / dat God syne Engelen maakt geesten, syne dienaars een vlamme Vuur. Psal. 104: 4. De vurige wagen enpeerden, die Elias ten Hemel voerden / 2 Kon. 2: 11 / en Elisa beschermde cap. 6: 17 / en de gelykenisse van vier dieren by Ezechiel uit het midden des vuurs gesien / Ezech. 1: 4 / 5. en die gelyke kond den daar toe boedfel geben.

2. De Morgensterren t'samen vrolik singende, wanneer God de Weereld schiep / Job. 38: 7. konden Philo des te kragtiger doen meinen / (gelyk

1ph §. 140. bij hem aangewesen is) dat de Sterren kennis hebben ; so van d'andere terstond mede getoond is.

§. 6. De bleeschelikhheid der Geesten schijnt mede uit de Schrift gehaald. Want

1. Op geen andere Gods kinderen bedacht / die op de dochteren der menschen verlesden / (so Gen. 6: verhaald word) dan die van de Menschen onderscheiden zyn : so hadden se licht te meinen / (den rechten aart des geesteliken wesen niet beseffende) dat het Engelen waren / die de Reusen aldaar genoemd eerst ter weereld bzaghten. En van die *Neflim*, bij ons reusen verhaald / eigentlijk afvalligen gesl. / hadden se geen andere gedachten / als van Engelen die gevallen zyn / en om die reden so genaamd. Dit gevoelen hebben wij XII. §. 14. in de Joden / XIV. §. 5. XV. §. 6 / 31. in de Mahometanen / en XIX. §. 6. ook aan Christenen bespeurd.

2. Hier uit tolt nu lichtelik volgen / datter noch heden Incubi en Succubi ; dat is / sodanige Duivelen zyn / die (gelyk XIV. §. 15. na 't Joodsch gevoelen geseld is) dan als Wang / dan als Vrouwen sich met den menschen bleeschelick vermengen : want men siet dat sulck gevoelen heden bij de Christenen self noch ruime van plaats vind.

§. 7. Dus veel van der Engelen aart en val. Aangaande d'Ordeningen daar die in verdeeld zyn / en 't bewind van saken dat se ieder in de weereld hebben : de verscheidenheid der Heidensehe Goden en Geesten / ligt hen allen noch in 't hoofd ; ende word door misverstand der Schrift noch meer versterkt.

1. De Joden XII. §. 7---10. uitzukkelijk en in 't bzeede ; de Mahometanen XIV. §. 6 / 7. vertoerd en duisterlik ; de Christenen wederom volmondig uit / XV. §. 17 / 18 / 25 / 32. spreken van verscheidene Ordeningen der Engelen ; als of de Schrift ons die so leerde / door de namen / ten overbloed aldaar verhaald.

2. Gelyk de Heidenen de Lucht vol geesten maken ; of deselven boven / of beneden / of in 't midden van de weereld plaatsen : II. §. 7. VII. §. 2 / 5 / 16 / X. §. 13. also hebben 't ook de Joden niet Filo verstaan / XII. §. 4 / 10. XIV. §. 1. en de Christenen niet min. XV. §. 9 / 23 / 25. Dit meense dat de Schrift bevestigt / Eses. 2: 2. en 6: 12. en dat ook Jobs historie sulc betopst.

3. Zij komen mede daar in over een / dat se so wel Betwaar-Engelen over volkeren en menschen / als de Heidenen Bescheringgoden erkennen. 't Gevoelen der boozneemste Joden dien aangaande / is enigms te merken uit het gene XII. §. 4 / 10. is bij gebzacht. Uitzukkeliker is dat van der Mahometanen toege XIV. §. 9. getoond. Van de Christenen hebben sich daar over XV. §. 6 / 10 / 17 / 18 / 20 / 29. allerduidelick verklaard. Daar op hebben se de Schriften / te dier plaatsen aangemeld / mede toegepast.

§. 8. So is 't ook met de leere van de Duivelen gelegen.

1. Van der selber val en herkomst horen wij de Joden XII. §. 12 / 13 / 14. de Mahometanen XIV. §. 5. en de Christenen XV. §. 21 / 31. bykans eneeleje

leje tale sprekken. De Schrift Gen 3, en 6, en Jesa. 14: 12. word gemeenlik bij de laasten daartoe aangehaald: en bij deselve met eigene uitgehondene gedachten aangaande den aart en de scheppinge der Geesten / eben eens als bij de anderen met versierde vertellingen verrypke.

2. Van derselver boosheid / kraght en schadelikheid ontrent den mensche / is 't geboelen der Joden uit het boozseide XII. §. 10/11/18. XIV. §. 16. als van ter spden te sien / dat van de Mahometanen §. 8. wel so duidelik uitgezukt / en der Kristenen XV. §. 7/13/14/20/23/25/26/30. veelsins bzeedspakelik verklaard. Echter vind ik bij deselven niets geseid / dat met der anderen geboelen niet en kan bestaan.

§. 9. Van 't Dagebier / de bzon van menigte der spakerhen en toberhen / valt noch mede iets te seggen.

1. Joden / Mahometanen / en die oude Kristenen: het zij datse klaar / of duister of met twyfelinge sprekken; komen daar in echter over een / datter so iets is. Der Joden Pynigduivels hebben daar / ten tyde van de Gilgul of Zielenwenteling / hunne reghte plaats. XII. §. 8. De Mahometanen zonder ook niet bzeemd af: XIV. §. 11. maar de Kristenen XV. §. 8/15/28/ XVI. §. 1. hebben 't sommige wat dieper uit der affchen opgehaald; schoon d'anderen / en die noch wel de meesten / sich in 't minste niet daar toe verstaan.

2. Die het echter enigins geloben / zyn derhalven van 't verschynen en verscheidene werkingen der afgescheidene Zielen ook niet bzeemd: waarhenen men Ireneus en Justinus / bij malkanderen gepaard / ons den wegh siet wgsen. XV. §. 8.

§. 10. Over 't stuk der Bestweeringen hoort men Joden of Mahometanen sich niet so bzeed verklaren / als de Kristenen doen: echter komense in desen t'samen over een.

1. Dat deselve dooz middel van namen / woorden / tekenen / op de Geesten werksaam zyn / en kraghtig om hen tot suzaak te bzingen / uit te bzingen / of te weeren. Het gebzuik der Joden XIII. §. 6---11. en der Mahometanen / XIV. §. 15/16/17. beneffens de bzeede verklaringe der Kristenscheubers op alsulken doen / XVI. §. 5/10. geeft genoegsaam te verstaan / dat de laasten eben eens daar af geboelen; schoonsse 't echter niet en doen.

2. Van de eigentlike Magia, die geacht word dooz der bose geesten kraght en werkinge den menschen hier op aarde leed te doen / sal de Leser uit de stukken van mij bygebraght geen sonderling bescheid bekomen: van wel / dat sy / toestaande / aan d'ene spde 't quaad dat de bose geesten doen / aan d'andere de gehoozsaamheid die sij den besweerders bewopen; seet gemakkelik te besluten is / datse den Taberaars mede toeschypven sullen al het quaad / datse dooz behuip des Dubvels doen.

§. 11. Als het dan al bij malkanderen komt / so siet men dat Heidenen en Joden aan de Kristenen en Mahometanen hunne leeringen en geboelens overhandreikt hebben. In dier boegen bemerkten / dat Joden en Kristenen / beide uit het Heidendom / waarmede sy omeingd / of doozmengd / en

en waaruit de laatste ook gesproten zyn; en de Kyzistenen uit het Jodendom / van welken sij de *H. Schrift* niet berseidene hunder besondere uitleggingen ontfangen hadden: alsulke gedachten / als 't ware / ongeboelig en ongemerkt aangetrokken hebben; daar sij 't sedert grof van swanger gingen. Wat de Mahometanen berrest: mitsdien dat hunne twett een mengsel van Heidensche / Joodsche / en Kristelike leerlingen is; meer der slechtsten dan der besten; ende also meer hunder dolingen dan waarheden bebatt: so en isst sulken wonder niet / dat sij ontrent saken van dien aart als wij behandelten / aldermeest met deselven tsamenstemmen. Verbolgens mogen wij vernemen / hoe die gedachten metter tyd neffens 't Pausdom op gewassen zyn: niet alleenlik uit desen; maar uit noch enen anderen grond / daar Mahomet seif ook iets tot syn gebow af heeft. So als ik dan het XI. Hoofdstuk met d'Epicureën sloot / so sal ik hier een besonder van de Manicheërs stellen.

XVIII. HOOFDSTUK.

De leerlingen aleer den Manicheërs toegeschreven zyn ene mengeling van die alle, en de bron der gemeenste gevoelens heden-daags.

§. 1. **B**aldien dit nu ons werk moest zyn / dat wij sekerlik weten achtig geboelen geweest zij; gelyk sich sommigen des geerne bemoeijen: wy souden moeten verlegen staan. Want nadien hunne eigene boeken / so verordeeld / so verloren of te soek gebzacht; nu niet meer voor handen zyn: so en maghmen degenen / die tegen hen wanneer se leefden in 't strydyperk zyn geweest / niet blindeling geloben. Hun geesteliken pber voor de waarheit was beektyds met wat vleeschelike vermengd: sulx sij den partijen wel tet opdichten konden / dat so boos niet en was / of qualik verstaan / of niet wel verklaard. Niet wel ware 't anders mogelik geweest / dat Augustyn al in synen tyd meer dan honderd ketterijen telde; om missechien Epifanius / die (gelyk hij in de Voorrede en in 't 57. capittel de Hæresibus meld) hem met de tseftig was voorgegaan / voor al niet te verkleinen. Want Celsus van d'alleroudste tyden af / datter boeken bekend waren / noch maar honderd hoofdcersaars onder 't Heidendom wist aan te wysen: welker ieder noch geen besondere sekte maakte; maar wel in hunder voozouderen schoenen craden. Wie sal nu denken / dat het Kristendom / dat Gods eigen Woord ten regel heeft / in veel korter tyd noch meer verdeeld geweest zij / dan 't Heidendom was / dat op so ongewisse gronden ruste?

§. 2. Wat nu der Manicheërs leerlingen berrest / na deselbe soudenmen Augustinus aldernaast moeten vraggen; die der seif mede besmet geweest is; ende in 't 46. Hoofdstuk van de ketterijen daar afschryft. Ik sal hem ech-

ter met bescheiden daar in volgen / om redenen terstond gemeld. Daarenbo-
 ven geeft hij mij self ook noch quaad vermoeden: desople hij in syne Dooz-
 rede ad Quodvultdeum schryft / dat hij in dit boerken van de ketterijen dat
 gene tonen wil / *unde possit omnis haeresis, & quænota est, & quæignota, vitari;*
 waardoormen alle ketterij, so bekend als onbekend. schuwen magh. Want
 dat onbekend was moest niet veel te beduiden hebben: ende derf ik seggen /
 dat het geen ketterij is / die niet bekend is; also 't gene dien naam heeft /
 het dan eerst word wanneer 't bekend word. Doch daar af en geestet nu
 geen pas te spreken. Van 't gene ter sake dient: deselvede vader Augustijn/
 in 't selfde boek van de Manicheën schryvende / geeft hen wel iet na / *quamli-*
bet negent ad se pertinere, hoe seer sij ook lochenen dat het hen aangaat; gelyk
 hij self aldaar bekent. Adien dat hij ook alles niet onderscheidentlik ver-
 haalt / wat hun geboelen zij / self in 't stuk dat wij behandelen: so wil ik
 Danaeus liever volgen / die uit het selfde en noch meer schryften / so van Au-
 gustinus als van anderen / de voornaamste stukken uitgetrokken heeft / so
 veel als dit werk betreft.

S. 3. Aangaande God en de Geesten / so word hen nagegeven. 1. Dat
 „ sij twee eerste beginsselen stelden / tegen malkanderen strydig: 't een
 „ goed / en oorsprong van al wat goed is; het ander quaad / zyn-
 „ de stichter van het quaad / en de bozst der duisternisse: gene God / en
 „ dese de Duivel en Hyle (dat is / de Stoffe) genaamd. Sommigen hun-
 „ der onderscheiden den Duivel van den Bozst der duisternisse / en vertalen
 „ de woorden Joh. 8: 44. op 't einde niet gelyk wij / Vader derselve, t: w. der
 „ leugen; maar Vader desselven, t: w. des Duivels.

„ 2. Van den goeden God seggensse dan / dat sijn wesen sturgetwys dooz
 „ alle schepselen verspreid / en denselven inklevende is: 't welk sij met vele
 „ wonderlike uitzeidingen verklaren. Dit van God en den Duivel / so veel
 „ als beider wesen en bestaan betreft: de volgende stukken raken hun
 „ bedryf.

„ S. 4. 3. 't Volk der duisternisse raakten aler in stryd met het volk des
 „ licht: wits dat de goede God selfs de duisternis op 't lpf viel / dooz sekere
 „ syne voornaamste Geesten / uit sijn eigen wesen voortgezaght; die echter
 „ te hoxt schietende gebangen wierden. Doch dat Christus quam / om dit
 „ woer goed te maken: znde uit sekeren eersten mensche geboren / die den
 „ stryd allereerst begonnen hadde.

„ 4. Dat echter Christus self de slange zij / die Adam en Eva verleid
 „ heeft.

„ 5. Dat deselve thans aan de Sterren verknocht / en besonder in den
 „ luechtigen kloop der Sonne geplaatst is; in welken in sijn synen Hemelvaart
 „ verstaan.

„ S. 5. 6. De *periculis* of Zielverwiffelinghe wierd bij hen in dier
 „ voege geloofd / dat de Zielen in sodanige lichamen overgaan / als sij in die
 „ leven meest vermind of beledigd hebben. Die muig of vliege gebood heeft /
 „ sal tot straffe in sulck eens lichaam varen moeten. Ook sal niemants staat
 „ na

na dit leven strydig zyn met den genen die hier getweest is: te weten / daar
 „ arm die hier ryk was / en daar ryk die hier arm was.

„ 7. Self stellingen / dat ieder mensch twee Zielen heeft / welker eene al-
 „ tijd tegen d'andere stryd. Dit zij hier genoegh. Maar hunne vordere lee-
 ringen sien bij den selven Panæus toegeschreven tot 21. toe in alles / en waer
 van d'oberige noch grover luiden / hebben wij te deser plaats niet te
 doen.

§. 6. Ondertusschen of dit voozberhaalde ook so plomp van hen geleerd
 of geloofd zij / als 't hier wel word opgegeven; daar op wil ik mede also
 vast niet staan. Nietemin magh ik 't wel heilig stellen: gemerkt datter
 niets so grof onder loopt / of daar word dsergelyk noch op heden wel ge-
 loofd. Het verbolg van dit werk sal ons dat wel haast doen sien; en 't gene
 meest daar ontzent omgaat / heeft ten minsten veel gemeenschap met het eer-
 ste en derde stuk. Het zij dat iemand als uit de Schrift: of / sonder daar op
 acht te slaan / uit sijn eigen gevoelen van den Duivel en de Geesten spreekt:
 het komt daar meest op uit: God en de Duivel / 't een ryk staat tegen 't an-
 der; en hoewelmen den Duivel stelt onder Gods bedwang; sijn ryk open-
 baart sich echter meest. Men geloof niet dat God heden meer misrakel
 doet: maar den Duivel schrypfmen wonderen toe / die alle Gods werken in
 de Schrift vermeld te boven gaan. Men geloof datter Engelen zyn; en uit de
 Schrift / datse ontrent de gelovigen hun gedurig leger slaan: dat de Duivel
 wel omloopt / om hen / (so hij ergens kan) leed te doen; maar dat sijn woon-
 plaats in der hellen is. Ondertusschen hoozmen selden iemand spreken / dat
 hem een Engel ontmoet is; maar de Duivel spookt gedurig om ons heen.
 Schynt'er iets voozspeld of voozseid; men denkt nooit dat het van een Engel /
 maar wel van den Duivel is. Een is beseten / d'ander betoverd; daar door
 spreekt hij vreemde talen / seit men / doet hy vreemde dingen / en meld het gene
 dat verborgen was. Maar niemant heeft bijna van enigen Engel so grote ge-
 dachten. Heeft hij enigen goeden inbal gekregen / hoe gering 't ook zij;
 dat acht hij van den H. Geest te zyn: d'Engelen (schynt wel) acht hij daar
 toe niet mans genoegh / daar denkt hij niet eens aan. Maar de Duivel
 doorzoet sijn innigste gedachten / stoozt sijn heilsaamste vooznemens /
 pozt hem geduriglik ten quade: en somen hem van misdaad overtuigt / de
 verschoninge is terstond gereed / de Duivel heeftet gedaan.

§. 7. Mademaal van noch Heidenen bij ouds of hedendaags; noch Jo-
 den noch Mahometanen / noch d'eerste Christenen in alles ooit van dat ge-
 voelen zyn geweest; 't welk nochtans met dat van Manes / als men siet /
 so veel gemeenschap heeft: so en weet ik anders niet te denken / of die leere /
 inde derde eeto eerst opgekomen / en terstont van alle kanten door getrouwe
 leeraars aangevochten: heeft sich verder dan in Asten verspreid / ende in Eu-
 ropa langer opgehouden dan men meent. En dat is geen wonder / somen
 't recht bemerkte. Want de menschen dikmaals met de letterlike tegen-
 spraak te vreden zyn / om den naam te hebben / dat ene dolinge weerleid
 is: terwyle sij de sake self echter in hun herre voeden; en also wanneer 't'er

op aan komt met de genen eens zyn welker bastaardleeringen sij schynen / ja zelfs ook meenen / met hert en monde te verfoeyen.

XIX. HOOFDSTUK.

In 't Pausdom heestmen al 't voorseide bij malkanderen gebraght, met nieuwe vonden vermeerderd en versterkt,

§ 1. **N** Wordt het tydlig / dat wij onsen tyden nader komen; en daarin eerst het Pausdom / daar na ons eigen self besien. Want wij hebben nu bespeurd / dat het gene heden te onderzoeken staat / so veel als de hoofdsake betreft / al van ouds / bij Heidenen / Joden / Mahometanen; en self in 't eerste Kristendom / datmen ontrent vooz suiver hield / is geloofd geweest. Daernevens was het nu op 't laast aan de Manicheen wel te merken / dat het later Kristendom een groot deel van de leeringen hen toegeschreven / ongeboelig aangenomen heeft. Maar dat was vooz 't Pausdom niet genoegh: waar toe Gregorius de groot / terwyl hij 't Antichristendom bij anderen te woeren scheen / den wegh ten ruinsten gebaand heeft. Want hemselfen groot gesagh verkreghen / en grote maght over 't westerfch Kristendom verkreghen hebbende: vond hij gemakkelik / verscheldene spner esgene bindingen en nodelose instellingen / bij de nakomelingfchap in 't gebruik te brengen. Zedere wierd het ene gewoonte / en ten laast en als een recht en plicht / alles te geloben wat tot trouwen geleerd wierd / en te doen watmen van daar vooz geboden aan de kerken schreef. De H. Schrift noch de gesonde Reden hadmen sonderling niet meer van doen; na datmen in gewoonte was / met het gesagh des Roomfchen bisschops in saken des Geloofs bergeuoegd te zyn. Dit was reden genoeg: en wasser schrift van node; de eerste leeraars van de kristen kerke gaven daar toe stofs genoeg: en bondmer langer geen beeh in / hoe vzeemd het luden moghte / wanneer men 't sleggs in derfelver eigen / of al waar 't ook toegedichte en basterdschriften vond. So als 't met andere stukken ging / die allenz in de Leer of in den Dienst verandert / of ter kerken ingeschoven zyn; so is 't ook met dese gegaan: en dat so lang / tot dat in 't begin der naast voozgaande eeuw / de kerken hier in 't Westen veel hervormd / en op den olvden boet verbeterd zyn.

§ 2. So vallen ons dan nu twee saken te oberleggen: eerst / hoe vzeer datmen metter tyd in 't Pausdom wel gekomen is; en daar na / hoe veel dat het daar in / vooz 't suiveren van Leer en Dienst / by degenen die daar af getweken zyn / besnoeid is. Des wil ik in dit Hoofdstuk seggen / watmen daar van 't gene wy verhandelen voozgaans geloofst; en in 't volgende / watmen doet. Hun Gelove dien aangaande / sal ik wederom / gelyk der anderen tot hier aan toe gemeld / uit geen pauselike instellingen / of kerklieke besluitingen halen; ten zij dat die van self te passe komen: maar uit hunner vooznaamste schryveren geboelens / klaarlik en duidelik genoeg aan den dagh gebraght; by weinigen in 't een of ander deel sleggs wederfproken / ende

gemeenlik by alle man geloofd. Ik sal hen te minder ongelijk doen / wanneer ik in het naaste hoofdstuk tone / dat hun algemeen bedryf de geboelens / hen in 't honderd toegeschreven / sterk bevestigt. Maar mitsdien dat het al te tpsigen en langdzadigen werk zyn soude / moest ik menigte hunder schryvers opsoeken / om hunne geboelens daar uit aan te wipfen: so heb ik / tot myn geluk / sleghts eenen uit den hoop getroffen / diese alle gelezen heeft; en uit allen met bequame ozder dat by een gebzacht / sonder iets booz bij te gaan / dat tot onse sake dient. Hij en is van de gemeenschap onser kerken niet: maar (om aan syn volk noch te minder oorzak van beklagh te laten) seifs een Papist; en wat dies meer is / een Jesuoyt. Gasper Schott is syn naam / booz verscheidene geleerde schriften / onlangs uitgegeven / genoegzaam bekend. Ook en schroomt hy selve niet / syne geboelens t'onser kennisse te bzingen: also hij syn boek *Physica curiosa*, dat is Naawkeurige Natuurkunde genaamd / aan den Keurvorst Karel Ludwich hoogl. ged. die van ons gelobe was / in den jare 1662 toegceigend heeft. Nevens dit sal ik noch een ander van hem boegen / dat hy *Magia universalis*. Algemeene verborgen Natuurkunde noemt: en niet die twee te vreden zynde / laat ik alle andere boeken / te boren bij mij daar toe bij een gestapeld / liggen. Want met d'ere van een grote boekwolf geacht te zyn ben ik weinig gebiend.

S. 3. Deselde ozder houdende als booz heen / die ook bijkans de syne is: so stell ik eerst / wat de Roomsche leeraars van d'Engelen en Dribelen geboelen: daar na van der menschen Zielen / in en na dit leven: niet al wat sij daar af seggen / maar wat onse opmerkinge in desen vereischt. Dit onderscheid ik wederom; in sulx als goede en quade Engelen in 't gemeen / ende 't gene d'een en ander in 't besonder raakt. In 't gemeen: van waar / hoeverl / en waiese zyn; en wat in hun vermogen is.

S. 4. Rangaande hunnen oorsprong / en hervolgens welker nature dat de Geesten zyn: 't gemeen geboelen veler kristen leeraars booz verhaald / die de Geesten enigfins lichamelik stellen / in 't gemeen verwoerpande: (te meer also 't Concilie van Lateran *cap. Firmiter*, schynt te seggen datse geheel onlichamelik zyn:) so zyn sij daarin mede eens / datse van God geschapen / ende in enen staat van genade zyn gesteld geweest. *Phys. cur. l. 1. pag. 7.* Schoon dit laatste wat anders luid dan men in onse kerken spzeekt; so wil ik echter daar op nu niet staan. Maar 't gene mij hierna te pas kan komen / sal ik in de volgende stellingen betrekken.

S. 5. De menigte der Engelen word bij Thomas de Aquino ontelbaar bij anderen / volgende sommige Oudvaders / tegen de menschen gerekend / als 99. tegen 1. gesteld. Onse schryver heeft hun getal op 't minste genomen tot 1000. 000. 000. 000. dat is duisendmaal duisend miljoenen berekend: so nochtans / dat der goeder Engelen veel meer dan der bose zyn; schoon hij in 't gemein geen getal enkelik bepalen wil p. 9 / 10.

Dese gansche menigte / so wel der bose als der goeden Engelen / achtmen in sekere ozdeningen trapwysse verdeeld te zyn: waar af een weinig verder in 't besonder.

§. 6. Wat een Engel / goed of quaad / vermogh / wordt bij hen aldus verstaan.

1. Schoon sij elkanders / noch der menschen heimeelike gedachten niet en weten : echter konnense van toekomstende dingen / uit natuurlijke oorzaken / meer weten dan de menschen ; gelyk als / wanneer 't een goed jaar sal zyn / hard vriesen / regenen of waaijen wyl. p. 12 / 13 / 14.

2. 't Is ook aan te merken / dat hij hen beweginge van plaats tot plaats ; hoewel niet in enen ogenblik / toeschryft : en dat se sich plaatselik uitzeyden of intrekken konnen. p. 17 / 18.

3. Dit Ignatius Verkenmis neemt hij aan / dat een Engel / om een lichaam te bewegen / geen lichaam behoeft. p. 20. ens.

4. Ende nochtans dat d'een Engel of Duivel den anderen niets kan doen / so sij niet beide t'eener plaatse tegenwoordig zyn p. 21.

5. 't Grmeen gevoelen is mede / dat een Geest op sulken wyse een lichaam aannemen kan : dat hij niet uiterlike / en gesonde ogen / lpfhastig van den eenen gesien werde ; en van den anderen / daar bij staande / en van eben goed gesichte zynde / ganschelik niet. p. 24.

6. Insgelyc is bij hen gemeen / dat ieder mensche synen eigenen Engel en besonderen Duivel heeft. p. 37 / 38.

§. 7. Belangende nu Gods heilige Engelen / so is 't gevoelen van Lombardus / aangaande derselver ordeningen / en onderscheidene bedieningen / altyd bij dien van 't Pausdom in weerde getweeft. Die meint nu / dat hij met de Schryft spreekt / wanneer hij dese negen Ordeningen stelt : Engelen, Eerste Engelen, Overheden, Maghten, Kraghten, Heerschapijen, Cronen, Cherubijnen, Serafynen. Dit seit hij dat van Dionysius Areopagita also is gesteld geweest. Maar ik heb het slus XV. §. 32. ten selfden getale / hoewel in alles in deselfde ordze niet / uit Gregorius verhaald. Dese negen woorden nu noch nader in dziemaal drie verdeeld. De drie bovensten zyn de Serafin / Cherubin / Cronen ; en so d'anderen vervolgens te rugge tellende / so als de negen van onder op na boven toegenoemd zyn. Lombardus verklaart dit noch / seggende. Gelyk'er een ordeninge van Martelaren, en ene andere van Apostelen is ; ende nochtans d'eene Apostel boven den anderen is, so wel als de Martelaren d'een boven den anderen staan : so gelooftmen ook met reden, dat het met d'Engelen even eens gelegen is.

§. 8. Van de bosen Geesten in 't besonder.

1. Datse niet alle ter stond na hunnen val ter Hellen neergesmeten ; maect een deele daar buiten swervende zyn: en datse van daar somtyds wel ter Aarde keeren / of sich in de Lucht verhouden. p. 26. 27.

2. Datter sesderhande plaatsen zyn / daar sich de Duivelen meest bebinden / hunne boosheid en kraght te werk stellen: ende in dien aanstene / 1 Vuur- of bovenluchtiche duivelen, 2 Luchtduivelen, 3 Veldduivelen, 4 Waterduivels, 5 Onderaardschen, en 6 die 't licht schuwen. Want van Crisostom / Delrio en Agrippa worden hier toe van hem bij gebragt. p. 28---31.

3. Dat:

3. Datse / insgelpr als d'Engelen / in sekere oordeningen onderscheiden zyn. Niet dat sich de Roomsche gesinden over dit stuk ondecking in alles verstaan; gelijk hen onse schryver / noch Agrippa die daar breeft af schryft / niet in alles toestemmen wil: maar dat het echter booz het minst waar schynlik opgenomen word; en 't gevoelen van Chyrenus niet verwozpen / die de Duitbelen in dize geestelike heerschappijen / en negen choros verdeelt. p. 36 / 37.

S. 9. Van hun vermogen en bedryf heestmen in 't Pausdom altyd een groot gevoelen gehad. Men geloofst daar vastelik / dat de bose geesten wonder uitreghen konnen; 't zij dooz hunne kennisse of dooz hunne kraght. *Mira hoc loco vocamus*, seift Schot / *quarum causas etiam sapientes ignorant*, *S digna admiratione censent: sive de cetero natura facultates transcendant*, sive non. Wonderen noem ik hier, waar af de wyfen self d'oorlaak niet en weten, en die sij verwonderens weerdig achten: het zij datse andersins de kraghten der natuur te boven gaan, of niet. p. 39 / 40. Syn geloof is dan / dat de Duitbelen doen konnen 't gene de kraghten der Natuur te boven gaat. Schoon hij in 't vervolg verklaren gaat / hoe sommige dingen / Gode alleen eigen / niet na waarheid / maar in schyn dooz hen gedaan worden: so meint hij echter / dat sij dikmaals waarlik doen 't gene God alleen niet eigen; ende nochtans in geenes menschen maght / noch de Natuur / alleen gelaten / sonder bestuur van alfulke geesten doenlik is. Op desen sin bzenge hij Inmenigte spner paapsche schryvers bij; 't welk bewysst / datse 't alle niet hen so verstaan. Ondertusschen onderscheidt hij 't gene die menschen dooz hen self / of dooz den dienst der Tobenaars en Tobereffen doen. p. 40-----50.

S. 10. In gevolge van dit alles word beweerd / datse sommige dingen dooz beweginge / sommige dooz bewerkinge / sommige dooz beguichelinge doen.

1. Van 't gene sij dooz Beweginge van plaats tot plaats te wege bzenge / wozaender wel veert ienderhande proeben bijgebzacht / waar van de 5. eersten in wesentlike werkingen / d' 9. laastten in blote vertoningen bestaan. Van de eerste soozt is / so sij geloben. 1. Datse buur van den hemel doen vallen; gelphimen meint dat bij Job. 1. verhaald word. 2. Datse / volgens de self de schryft / storm en ontweer maken konnen. 3. Desgelpr ('t gene waarlik een en 't selfde is) datse op zee weer en wind berwekken / en scheypen doen stille staan / of t'onderste boven keeren. Doozst / 4. aardbevingen te wege bzenge / 5. Menschen / en allerhande lichamen dooz de lucht / en anders / verboeren.

S. 11. De gene die in blote vertoningen aan d'uit of inwendige sinnen bestaan / daar van geeft ons gemelde schryver dese proeben op.

1. Sichtbare dingen onzichtbaar maken / dooz deselve schielik uit s' menschen gesicht te onttrekken. 2. Beelden en andere lecflose dingen / als menschen doen wandelen. 3. Deselve te doen spzeken. 4. In de dode lichamen der menschen of beesten / als levende verschynen; of 5. Andere uit de lucht booz sich toestellen / en daar dooz verscheidene werkingen doen. 6. De gedaante van

van allerhande dingen / goud / silber / edele gesteenten vertonen. 7. Des menschen levendige geesten so bestieren / dat hen boozledene / tegenwoozdige en toekomende dingen / in gedaante boozkomen; ende hen doen geloben / datse sien / horen ofte doen 't gene waarlik niet en is. 8. Sware siekten en quellingen in s' menschen lichaam doen ontstaen. 9. Den slapenden in den droom iets af wiesende of toekomstigs te vertoonen. 10. Haat en liefde / gramschap en rasernije in den mensche te verwekken p. 51-54.

§. 12. De tweede wyse / in Bewerkinge der natuurlijke dingen bestaande / woord mede buiten allen schroom bij hen geloofd: volgens welken sy verstaan / dat dooz Duibels kunst / 't zij dat hij 't dooz hem self / of dooz de heren doet / de kruiden / vuzichten / wateren / en alles; in syys of dzank / of geneesmiddelen / of diergelike / also dooz malkanderen gemengd / en tot die gematigheid gebraght worden; dat den menschen of hun bee daer af groten hinder come. En dit meynse dat wel natuurliker wyse / maar nochtans behendliker / gereder en kragtiger dooz des Duibels list en kragt geschied / dan de gaawste mensch bemerken; ik wil swygen / self bewerken kan p. 55.

§. 13. Ten laasten komt 'et Bedroggh. En dit is so te verstaan: dat de Duibelen warelk iets doen; maar niet het gene sy schynen te doen. Want sy en twyfen geensins / of de Duibel kan alles doen wat natuurliker wyse geschied. Ende dat sulx alles / als terstond verhaald sal worden / wel buiten Duibels behulp of bestuur / bij wylen uit de natuur also gebeurt: maar dat de bose geesten machtig zijn / (onder Gods toelatinge) de natuur also te bewerken / dat het gene sy willen als dan gebeuren moet. Waar dooz het dan ook dikmaals so valt / dat de menschen dooz onkunde of ongewoonte iets geloben te zyn of te geschieden / dat so niet en is: of ook 't gene natuurlik is / dooz's Duibels beschik wanen also geschied te zyn. Niettemin blyft dan / dat het de Duibel kan doen / en vervolgens dat hij 't doet; so 't gene boren verhaald is / als 't gene dat nu volgt.

§. 14. Nu is 't vziens dat onse man / met Velrio en Molina dit bedroggh verklaart: dooz veranderinge des Doozwerps / of der Lucht / of des wercktuigs van de Sinne.

1. Des Doozwerps veranderinge: 't een schielik en ongemerkt verbergende / en 't ander in de plaats schikkende; of in dien stand ontrent het oge stellende / dat daar uit een valsch gesigt ontsta; of een niets boozwerp uit de lucht of andere hoofdstoffe tsaamgesteld / booz ogen bzingende; of schichtig enig lichaam van gemengde stoffs daarby stellende / waar dooz 't gene daar te boren was ene andere gedaante krygt.

2. De Luchtveranderinge dunkt hen dat hier in geschied. So de Duibel belett / datter de gedaante des boozwerps niet dooz spelen / en also aan 't oog toe reiken magh; of 't gene daar lichts tusschen beiden is also toestelt / dat het selve boozwerp daar dooz anders gelikt: of de lucht verdikkende / om het te groter of als op ene andere plaats te vertoonen; of dooz het so te bewegen / dat de gedaanten dooz dat selve deel der lucht / van 't boozwerp na't

na 't oog toe strekkende / mede betwoegd worden : of eindelik dat hij verscheide gedaaften onder een vermengt ; waar dooz 't gene maar een ding is / beel en verscheiden schijnt te zyn. p. 55.

3. 't Werktuig van de sinnen word veranderd / wanneer 't verplaatst / of verdozaaid ; of de bochtigheden bedozen of verbikt worden / of enige schynselen vooz d'ogen geschoven : so dat de mensch als wakende doozomt. p. 55. 56.

§. 15. In gebolge van dit alles houdmen ook vooz seker / dat de Duivel wonderlike dingen / so aan andere schepselen / als besonderlike aan de menschen doet. Te weeten.

1. Dat hy 't verfozven ongedierte (volmaakte dieren / dat en staat hem Schott niet toe) wel wederom in 't leven bzingt. p. 129.

2. En volgens dien ook wel waarachtige Dozsch en Slangen ten voozschyn bzingt : en dat sulx bij Moses tyd in Egypten is geschied. p. 17. 38. 59.

3. Dat hij den mensche verbozgene schatten wpsen / bzingen ; en / als 't er bij leit / self ook 't geld wel maken kan. p. 116. Ondertusschen seit Schott / dat hy 't gene hij kan / dooz boogheid echter selde doet. p. 117.

§. 16. Wat den Mensch self betreft : men geloof

1. Dat d'onreine Geesten / als mang met vrouwen / en als vrouwen met mang gemeenschap hebben : ook so verre / datter wel een kind af komt. p. 61--67.

2. Dat dan ook de Duivel / bij ommekeer / de vrou in de gelkenisse des mang ; en den man in die van de vrouwe / veranderen kan. p. 113.

3. Dat hij de gedaante der menschen in die van wolven / katten en andere beesten verschept. p. 94.

4. Dat hij des menschen geheugenis versterken / en syn verstand verlichtten kan. p. 114.

5. Dat hij oude luiden wederom seugdig maken / ende hunne kraght verfrisschen kan. p. 103.

6. Dat hij 's menschen lichaam en sinnen besetten / ende hem als uit hem self verrukken kan. p. 125.

7. Dat hij de menschen in diepen slaap doen vallen / en jaren lang in gedurig vasten houden kan. p. 104. 107.

8. Dat hij semant kan onquetsbaar maken. p. 97.

9. Daar tegen hem allerhande siekten toebzingen / en wederom daar af verlossen kan. p. 102.

§. 17. 't Dooznaamste heb ik noch op 't lest gespaard. Ende bestaat daar in : dat de Duivel syne Toberaars en Kollen / 's nachts / ter schoozsteen of ter venster uit / na hunne bergaderplaatzen voert. Schoon verscheidene Paapsche schryvers self ontkennen / dat sulx waarlik geschied : aangesien 't nochtans een gemeen geboelen is / daar de Toberreghters seer beel staats op maken ; so magh ik dit wel veilig op der Hoomschgesinden rekeninge stellen / gelph het onse schryver op de syne neemt. p. 67/80. Echter wil ik hen die onge-

ongelyk niet doen / dat ik 't alleenlik Paapfch wil noemen; hoor fo beel
alfter onder ons mede moghten zyn die daar aan gelobe flaan / waar van
hier na.

§. 18. So als dit van 't vermogen der bofe geesten in 't gemein gefeld is;
ingelyk worden hen verſcheidene plaatsfen / daar ſij meeft werksaam zyn /
aangevoefen. Dien aangaande is 't gemeen geboelen / datter gemeenfame
Geesten / Huisduivelen / Bergduivelen zyn.

1. Gemeenfame geesten (*Spiritus familiares*) zyn / die van ſelf, of voor
een klein geld gehuurd, altijd bij enige menſchen zyn, ſelf ook ongeroepen;
welken ſij getrouwelik, ſo 't ſchynt, ten dienſte ſtaan; 't zij datmen hen roept
of niet en roept: die ſich ook in kryſtal, in ringen, dofen en andere dingen be-
ſluiten, en omdragen laten. Dit zyn Schotts eigene woorden. p. 134. Dese
Glas- of Ringduivels (dus magh ikſe dan noemen) worden met ſkere
omſtandigheden daar by gebzuikelik / ſofe meinen / binnen ſulken ring of
ſteen beſloten: niet dooz bedwang des beſwoerders of des genen die hem
draagt / na ſommiger geboelen; maar byzwillig / of dooz 't kraghtig bevel
des overſten Duivels; welken dat beide ſo belieft / om de menſchen te mis-
leiden. Daar zynde / en dus omgedragen / gebzaagd / en by wipfen ge-
perft; ſullenſe den menſchen verborgene dingen ontdekken / en toekomſtige
voorzeggen. Sulken geeft houdmen dat ſeker groot en zeeghaftig vorſt in on-
ſen tyd in enen ring bij ſich droeg; die in enen veldſlagh ſyn leven liet, na dat
weinig tyds te voren de ſteen in ſtukken geſprongen was. p. 143.

§. 19. 2. Van de Huisduivelen is 't ſeggen / (gelyk Schott uit Delrio /
en die uit Meletius verhaalt) datſe ſich in verborgene hoeken van 't huis, of
in houtſtaps onthouden. Dese worden lekkerlik met allerhande ſpyſe ge-
voed, om datſe hunnen meesters het koorn toebrengen, 't gene ſij eerſt uit an-
der lieden ſchuren geſtolen hebben. Wanneer dese geesten ergens in een huis
ſich neerſetten willen, ſo gevenſe ſulx te kennen met een deel houtſpaanderen
op een te ſtapselen, en allerhande meſt van beefſten in de volle melkemmers te
werpen. So de huifheer, ſulx bemerkende, die ſpaanderen bij malkanderen
en dien meſt in de melk laat blyven; en dat hij dien ook noch drinkt: ſo ver-
toont ſich die geeft en blyfter wonen. Van ſulken ſlagh zynſe welken de
Franſchen *des Gobelins*, de Duytſchen *Guldelkens* en *Kabautermannekens*
noemen; die ſich klein als dwergskens *Pygmeen* (ſomen van ouds verbeeld
heeft) in mans en vrouwen gedaante vertonen. (Sulke plaghmen (ſeit Schott)
aleer veel in de huifſen te ſien: en datſe doorgaans alle huifwerk deden, de peer-
den oppaſten, 't huis veegden, hout en water droegen, en diergelyke. p. 146.
Hij ſpreekt voorzigtelik / men plagh: om ongehouden te zyn / 't ſelve van
deſen tyd te betropfen.

§. 20. 3. Bergduivelen beſchryft hij uit *Georg. Agricola* / datſe ſich in
de mynen onder 't bergwerk verhouden, wreed en ſchrikkelik aan te ſien, den
bergwerkers doorgaans moeilik en laſtig. Sommigen noemen hen *Bergman-
nekens*, om datſe ſich gemeenlik klein, en pas drie voet lang vertonen; ſien-
der uit als oude beſtevaartjes, en even eens als de mynwerkers, met enen
hemd-

hemdrok, schootvel, enf. gekleed. Doch dese doen / na syn seggen / so veel quaads niet / dan datse somtyds wat malle potsen maken; ende schynen of sij 't meeste werk in de wippen doen. Altoos kommet daar op uit / datter van dit slaghe tweederhande zyn; goeden en quaden; die van het arbeidsvolk geschroomd en gevreesd; en die van hen gaarne gesien / en vooz goede voozboden geacht zyn. Doch wat goeds datse doen; onse Schott / die hen vooz geen middelslaghe tusschen mensch en geest / maar vooz bose geesten houd; geloof / datse of dooz Gods bedwang of bedriegliker wyse goed doen / wanneerse het doen. p. 114 / 149.

§. 21. In opsighe hundert gedaanten word beneffens 't voozseide noch meer onderscheid van spook gemaakt. Ik en wil nu niet van heivlegers seggen / die men acht dat menigmaal sich in 't harnas laten sien; waar af Schott meest in 't Manhangsel syns 2. boek p. 336. gewaagt; maar van degenen diemen Witte wyven en Stalkeerfien noemt. Daar af plaghe in voozrijden bij ons volk veel praats te zyn. Schott schryfter dit af. p. 339. Delrius leit, datter seker slaghe van spook is, dat in de bosschen en beemden, gelyk juffrouwen in 't witt verschynt. Somtyds ook in de stallingen, met brandende waskeerfen, waar af de manen der peerden bedropen worden; die van hen nettekens gekemd en doorvlochten zyn. Sij worden ook Sibyllen en Nachtoffers genaamd; en geseid dat Haband als koninginne over haar gebied. Het volk geloof / dat dese verschynningen gelukkig zyn: maar word sulck bij dese leeraars als oudwippen praat verworpen / en nochtans de sake self vooz waarsachtig / of ten minsten gebeurlik erkend. Ende word bij hem p. 215. uit Koznelts van Kempen verhaald / dat intyde des keisers Lothar (dit was ontrent het jaar 830.) beel van die witte wyven in Friesland waren / die sich in een hol boven op enen heuvel verhielden / en de herders des nachts van de kudden / de kinderen uit de wiege haalden / ende in hunne hollen sleepten.

XX. HOOFDSTUK.

Derselver leere van de verschynningen der Geesten, en de quellingen die sij aan de menschen doen.

§. 1. **V**An dit slaghe der Duibelen sprekende / zynwe allentot de Spoken gekomen: vooz asaangemerkt zynde / datter van de Geesten noch tweederhande ding te seggen is; te weten hunne verschynningen aan de menschen / en hunne werkingen in de selven. Tot de verschynninge behoort dat ik van de spoken spreke: zynde / na 't gebaelen der Papisten / Engelen / goeden en quaden, of Zielen der verstozbene menschen sichtbaar verschynnende; of die sich / ongesien / horen laten; het zy datse bescheidelike woorzen spreken / of blotelik enig geluid slaan of gerughe maken. Ook isser dit onderscheid in / dat sommige / het zy gesien of gehoord / met eene
 ② 2
 iets

iets doet; en andere niet met al. Van deselven wil ons Schott verscheidene dingen leeren: 1. op wat plaatsen dat het meest te spoken pleegt / 2. waer de spoken zyn / 3. waerse doen / 4. wiense meest verschynen / en 5. wat middel om hen te verjagen.

§. 2. Wat de plaatsen betreft: daar isser qualik een in de weereld / daar na Schots vermoeden niet wel spookt: nochtans meint hij datter sommigen meer noodig af hebben dan d'anderen. Want het spookt meest

1. In wildernis en eensame plaatsen: en dat meint hij dat ook de Schrijftuur ook leert / Jes. 34: 14. Openb. 18: 2. Tob. 8: 3. en dat sulx door Christus eigen toedertaren / Matt. 4. en Luc. 4. ook bevestigd word. Dies was ook de goede St. Antonis in de woestijne derlik van allerhande spook geplagd. p. 226.

2. En bij aldiemmen gelooben wil / datter een besonder slaggh van Waterduibels is: hij sal ons seggen / dat het vaak in poelen en moerassen kraghtig spookt. p. 227.

3. Wisten de Heidenen van oberlange Boschgoden te noemen; de Kristenen en sullen niet ontkennen / dat sich ook besonder spookt in bosschen en in beemden meld. p. 229.

4. Daar een sware veldslaggh een groot bloedbad gemaakt heeft / salmen dikmaal of voorz af / of achter na veel spook verneemen. pag. 230.

5. In baden en stoben laat sich ook het spook wel sien. §. 232.

6. In sloten en burgten sietmen dat het mede wel gebeurt. 234.

7. In wpuen en spelouken / als terstond van de Berggoden geseid is. p. 235.

8. Daar moordenaars en struikrobers veel verkeerren / spooktet meer / seggense / dan het elders doet. p. 235.

9. Self de geheiligde kloosters / kerken / en andere godshuizen zyn daar af niet vrij. p. 237. Wat mij aangaat / ik gelobe dat het nergens meer en spookt dan daar.

10. Geen wonder dat het selfde menigen in syn eigen huis gebeurt. p. 238.

§. 3. Vraagt gij nu / wie 't spook maakt / of wie de spoken zyn: men sal u seggen / dat het somtids de goede Engelen / maar meest de bose Geesten / en de Zielen der verstorvene menschen zyn. Van de Engelen echter word in desen niet seer breed / ende met enige twyfelinge gesproken: (*fortassis etiam Angeli boni*, misschien ook wel de goede Engelen, seit Schott. p. 247.) maar van de Duibelen wel bescheidenlik / ende met versekeringe; dat die niet alle eben quaad zyn. Want men weetse in *mites & tetricos seu truculentos*, sachtsinnige en bystere spoken te onderscheiden. Dit vind ik daar uit *Cassianus* dus verklaard. Van sommigen der onreine geesten, (diemen gemenelik *Faunos* Kabautermannekes noemt) is 't kennelik, datse de menschen speelswyse misleiden: misdien datse geduriglik op sekere plaatsen de wegen besetten, sonder enig vermaak te nemen in de voorbijgangers te quellen; maar met lacchen en spotten sich te vreden houdende, deselven eer wat soeken moede te maken,

maken, als dat se hen enig leed souden doen. Maar men weet ook, datter wederom anderen so wreed en boosaardig zyn, dat het hen niet genoeg is, der menschen lichamen, die sij ingenomen hebben (dit past op de besetenen best) wredelik te scheuren en te quellen; maar datse ook degenen die van verre voorbijgaan op 't lyf vallen, en verwoedelik plagen. **Wetopt dese man seit / dat hij dit so wel weet / ja dat het alleman kennelik is: so willen wij hem booz eerst in die gerustheid laten / tot dat het tyd werde hem daar in te storen.**

S. 4. **Der verstorbenen Zielen zyn of salig of verdoemd. De Saligen** houden boozseker dat dikmaals aan seer heilige luiden / ten goede / verschenen zyn / ende als noch verschynen. In de Legendes zyn daar af geen exempelen gebrek / uit de minst geloof weerddige historien by een gesmeerd / en met nietwe vertellingen bezpikt. Maar besonderlik acht ik dit aanmerken & weerddig / dat hij sommige verschyningen der Zielen erkent / die bij verdragh van heilige luiden geschieden: elkanderen by hun leven beloofd hebbede / dat die eerst storve / den anderen verschynen / en van synen toestand na dit leven (in hemel of vagebuur) berichtten soude. Aan de saken heeft hij geen twyfel: maar of sulck verdragh geoozloofd zy; of 't moest dooz Gods besonder ingeben geschied zyn. p. 333.

S. 5. **Van de zielen der Verdoemden woord mede niet getwyseld / dooz** gelijcke sekerheid van bewys. Een exempel boven al. p. 251 / 252. by Schott uit Benecius en Pelrius verhaald / dunkt hem so krachtig / dat hij dus in 't einde daar van schryft: Een verhaal dat door alle geloofbaarheid bekrachtigd, voorlange bij alleman bekend, door veeler brieven en boeken overal verbreed, ende op sulken tyd en plaatse voorgevallen is: dat het niet valsche noch met valsche vermengd kan zyn; of het had al lang met mond en schryft toerleid geweest 't Is te lang om hier te verhalen; ende sal hierna te passe komen. Ondertusschen soude 't / waarachtig zynde / strekken tot bevestiging van het paapsh gevoelen: dat de zielen der verdoemden aan de levendigen hier verschynen / om hen de helsche qualen op de verbaarlikste wyse te vertonen; en daar dooz te waarschoeden / datse van sonden afstand doen.

S. 6. **Van 't Vagebuur toont sich onse Jesuwopt al te wps om beel te spreken: hij laat dat anderen doen. Niettemin** houd hij niet al syn volck noch staande / dat de Zielen der verstorvenen dikmaals van de levendigen begeeren 't behulp des gebeds, en der goede werken: en datter volgens dien noch andere zielen, behalven de genen die ten Hemel of ter Helle gevaren zyn; aan de menschen verschynen; sij zyn dan waarse zyn. p. 253. **Gij siet / dat hij 't ons** over het Vagebuur niet suur sal maken; en dat hij misschien aan de ruimte blyven wil / om alsulke Zielen liever *in loco dispensationis*, in ene plaats van bestellinge te bescheiden: gelijk de Schoolleraars versonnen hebben / bij weinigen onder ons mede niet verwozpelik geacht. Die Zielen zyn dan waarse zyn; het woord bij allen Roomschegeinden vastelik geloofd / datse dikmaals ten boozelden einde aan de menschen verschynen. Ook is 't gemeen gevoelen / dat het meest van dese Zielen zyn / die in Hemel noch Helle;

maar in 't Dagebuur / of tusschen beiden geplaatst / op der Warde spoken. Want van den Hemelingen soude die salige rust al te veel gebzoken worden / moestense dikmaals na beneden toe; en de Hell houd haer volk al te naaba gebangen / om hen so veel byzheid toe te laten; ende soude doch aan der Dagen beurs geen boozdeel doen / laar 'er mij dit van 't inpaer noch toe seggen) Welker schoozsteen meer van 't Dagebuur / dan van Hell en Hemel rookt.

§. 7. Wat spel dat nu al dit spook in de weereld maakt : Schoot geeft ons daar van p. 269. enf. beelerhande soozten op / en gebzuikter die spaer byf sinen toe.

1. Wat het Gesicht booz eerst betreft: Hij seit datse in beelerlepe gedaante / dan van menschen / dan van beesten / dan van schizakelike monsters beschynen. p. 269.

2. Het Geschooz word beelmaals / sonder iets te sien / wonderlik aangebaan / en te met byster ontsteld. p. 271.

3. Het geboel heester mede deel aan : indien 't waar is 't gene hij seit / datse somtyds wel sonder seer doen, den menschen nochtans komen aan te raken; maar somtyds deselve stoten, voortstuwen, en van boven neersmyten; somtyds branden of slaan, somtyds ook den hals wel breken; somtyds goed en bloed beledigen; ja somwylen hen tot ontucht drijven en vervoeren. p. 273.

§. 8. Men dient mede te weten / 't gene hij van de gedaante der lichamen schryft, in welken de spookfels verschynen. Daar af seit hij p. 287. dat d'Abt van Tritheim, Thyreus, Delrius en andere (so dat dit een gemeen geboelen is) enige kentekenen melden : waaraanmen weten mag, of de geesten die sich in lichamelike gedaante vertonen, Engelen of menschen; goede Engelen of Duivelen; Zielen der saligen of der verdoemden, of noch dooz 't Dagebuur te suiveren zyn? 't Bescheid is eventwel niet byeed. Want het meeste dat hij seit is : dat de salige Zielen byolik verschynen; die noch gesuiverd woerden / droebiger; maar der verdoemden met een byster gelaat. En hoewel 't gemeen geboelen is / dat aan 't lichaam / in welc gedaante dat de Duibel spookt / altpd iets mismaakt is of ontbreekt : echter wil sig onse Jesuwyt / benessens Delrius / daar op mede niet verlaten. Maar dit stelt hij p. 291. vast / ende word doozgaans geloofd / dat de Duibel / wanneer hij spookt en spreekt / doozgaans de taal van dat land gebzuikt daar hij sich vertoont : so dat hij Mitribates in taalkunde moet te boben gaan; of elke Duibel moest syn eigen land hebben / daar hij spoken magh. Maar de stem van 't spook is altpd stram / en struisen duff / en slaand en babbelachtig; min noch meer dan offe uit een tonne quam / of dooz de scheur van een gebozsten aarden vat. Want de Duibel / seit hij / kan niet beter; daaraan maghmen hem dan kennen / somen Schoot en syn volk geloben magh.

§. 9. Het is ook niet boozbij te gaan / 't gene als ene sekere sake word geseid: dat het spook altpd houd is aan te raken. Cardanus en Alexander ab Alexandro moeten dat helpen getuigen: en Casetanus geester hem de reden van / uit den eigenen mond eens Duibels / die van ene her daarna gebzaagd was; seggende / dat hij 't niet beter konde. En de Cardinaal verklaart des Du-

Duivels meininge in dien zin : dat hij den lichamen / die hij aanneemt / die aangename kutte niet wil mededelen ; of dat hem God sulx niet toelaat : en daar mede is het verder vuzagen uit.

§. 10. Volgt nu / wie degenen zyn / die 't meeste spook sien : 't gene hij ons p. 292. en 293. beseheidelik seggen sal. Spne woorden zyn hier weerdig te verhalen. Zielen die gesuiverd worden sullen meer den gelobigen dan den ongelobigen verschnen ; en onder de selven aan degenen die hen in bloede of waagschap of anders bestaan / meer dan aan de vzeemden : beoople sij van d'renen hulp te hopen hebben / van d'anderen niet. De verdoemde Zielen verschnen dengenen meest / die oorzaak hunner hetscher straffingen geweest zyn. Hopende 't verschnen der Duivelen moeten acht geben op de misdaden / waar over sij den mensch vervolger ; of op den bosen wille diense hebben om hem quaad te doen. In aansien van 't eerste so spdense 't meeste ongemak die meest met sonden beladen zyn : in opsight van 't ander / degenen die deugdelik van leven zyn.

§. 11. Van de Spoken komen wij tot de Besetenen ; waar uit sij besluiten / wat de Duivel werken kan. Besetenheid seft Schott / is ene quellinge, den mensche onmiddelik door den Duivel aangedaan ; die in sijn lichaam is en werkt, en het selve enen tyd lang houd in sijn bedwang. p. 521. Om dit wat nader te verklaren so seft hij p. 533. ens.

1. Dat een mensche van allerhande bose geesten / van wat ordeninge sij fouden mogen zyn / kan beseten worden. Want het is §. 253. geseid / dat de Duivels in verscheidene ordeningen verdeeld zyn.

2. Dat ook allerhande menschen / even veel van wat kunne / jaren / gelegentheid / goddienst / of maniere van leven / goed of quaad / van den Duivel kunnen beseten zyn.

3. En hoewel de meesten tegens wil en dank van den bosen vijand ingenomen zijn : so word echter geloofd / dat het met sommiger goeden wille geschied / die men Pythones noemt / om dooz den Duivel waar te seggen. p. 550.

§. 12. Dit alles word noch nader uitgeleid / van de topse hoe de Duivel in den mensche komt / en hoe hij in hem werkt.

1. Gesteld zynde / dat hij allerhande lichaam / als 't hem beliest / en 't hem God toelaat / aannemen kan : so sal hij somtyds onsigtbaar ; maar hij toplen ook in de gedaante van kleine beestjes / als mieren / vliegen / spinnen / en kleine vogelkens / in en uit de menschen varen. Sulx is 't gemeen gevoelen hunder schynbers ; hoewel onse man sich daar aan niet al te vast en maakt. p. 339.

2. Hy staat echter toe / dat de bose geesten den besetenen vzeemde talen wel doen spreken / die sij nooit geleerd hadden ; en verborgheden seggen / die sij uit henzelbe niet en wisten. p. 540.

3. Hy seft elders / datse meest op 't Lichaam des besetenen werken ; op de Ziele minst / of niet : oversulx den mensche van 't Geloof / of Hoop en Liefde niet beroben kunnen. p. 534.

§. 13. Dus verre is geseid / wat de Duivel / na der Koomschgeseinden meininge kan doen / en wat hij veeltids doet : het zij dat hij menschen dienst daar toe gebuikt of niet. Dese zyn 't echter / diemen Toveraars en Duiveljagers noemt. Van de Toveraars gelovense vastelik / dat het menschen zyn / die sich geveelick aan den Duivel overgegeven / ende een verbond met hem gemaakt / en met hun eigen bloed getekend hebben : waar dooz hij sich verplight om hun begeeren te doen / so lang alsse in dit leven zyn ; en sij haarselven / om ten einde huns lebens / of van sekere bestemden tyd / Duivels eigen te zyn. Dat dese menschen / uit kraght van dit verbond / veel vermaax van den bosen geest genieten ; en veel leeds aan andere menschen / of hun vee of habe doen. Dat hun vermaak in feestelike bij een komsten / 's nachts / ter plaats daer de Duivel wil / en daer hij in allerhande gedaanten verschijnt / met danssen / brassen / vleeschelike vermenginge van mang en vrouwen ; ook met den Duivel self / die dan man dan vrouwe is / bestaat. In de vergaderingen worden de Toveraars en Heren / dooz kraght van sekere salve / ten schoorsteen of venster uit gevoerd / rpdende op den Duivel self ; die verschayen in enen bok of ander dier / spne bondgenoten verwaarts draagt.

§. 14. Het quaad dat dese menschen doen / is : vee of menschen beschadigen / onweer berwekken / het koozn op 't veid bederven / twist maken / en duifenderleij hinderingen in der menschen handelingen boozwerpen. Nochtans doense ook wel goed / maar tot boozdeel van hen self. En dat is : booz een klein geld het verloren goed aantypsen ; te seggen of iemand van anderen betoverd is / en van wien ; raad daar tegen geben / of self ook te doen. Van dit alles sal Bodijn in sijn boek dat hij Dæmonomania noemt / den leser volkomelik beregheten : want daar is nevens Delrio geen schryver die daarin bzeder gaat dan hij. Doch onse Schott sal ons hun geboelen / benneffens dat van anderen wederom bescheideliker seggen.

§. 15. Hij beschryft dan dese ongeoorlofde Toverije (de Leser herdenke hier bij 't gene IV. §. 2--7. van 't onderscheid geseid is) datse een vermogen is , waar door de mensche niet door eigene konst of vlyt , noch door toepassinge der natuurlijke oorsaken : maar door Duivels hulp , uit kraght van een verdragh met hem gemaakt , enige wonderen , 't gemeen begriip te boven gaande , te wege brengt. *Mag. Univ. p. 1. l. 1. in proleg. c. 7.* Dit Verbond stelt hij vast ; maar onderscheid het in tweederleij : 't gene uitdrukkelik en met boozbedachtheid / of bedektelik gemaakt word. Hieraf sullenwe hierna Sennertus bzeder horen syzeken. Ondertusschen steltmen desen regel vast / ter gemelder plaats by Schott mede geseid : *quod Magia hujus vis omnis nititur pacto, vel tacito vel expresso, cum Damone; ut probat Delrius. Sc.* dat alle de kraght der Toverij in een stillwygens of uitgedrukt verdragh met den Duivel bestaat ; gelyk Delrio bewyft.. ens.

§. 16. Hy seit verder p. 28. dat uit aanmerkinge der einden die de Toveraars beogen , om wonderlike dingen door der Duivelen hulpe te verrichten , voornamelik drie soorten van Toverij ontstaan. Want somtyds beogen sij anders ,

ders niet, dan de kunst en 't vermogen om ongewone en wonderlike werkingen, tot hun eigen of eens anders nutt of vermaak, uit te reghen. Somtyds loekense 't vermogen om toekomstige dingen te weten: ook voorledene of tegenwoordige; maar die geheim en verborgen, en door geenen mensche-lyken vlyt in die omstandigheden te weten zyn. Somtyds is 't op de maght, konst en wyse om anderen leed te doen, aangeleid. Wat nu de **Overaars** na hun gevoelen doen kunnen / en watse doen / behoest hier niet geseid: also in 't naast voozgaande hoofdstuk is gemeld / wat maght sij den **Duivelen** toeschryven: die dat alles / watse buiten dienst van menschen maghtig zyn te doen / ook dooz deselven / dat is dooz de **Overaars** en **Overessen** / so veel als in 't **Verbond** bedongen is / verrichten.

§. 17. Du sal 't niet ondienslig zyn / dat ik **Wodpn** eens bijbreuge / die in 't 4. hoofdstuk spng 2. boer met duidelike woorden seit / hoe de mensch een **uitdrukkelik** **Verbond** met den **Duivel** maakt. Hij seit eerst: (en so 't waar is datse 't doen / ben ik 't self verplight te seggen) dat het de verfoeyelixte menschen van allen zyn, die God en synen dienst afgaan; of die (sose niet den waren God, maar enigen bijgelovigen gods-dienst hielden) hun geloof affweeren, om sich door een uitgedrukt verdragh aan den **Duivel** te ergeven. **Ende** **dicht** daaraan. De uitdrukkelike verbintenisse geschied somtyds alleen bij **wonde**, sonder schrift: maar word ook wel schriftelik bevestigd. Want de **Duivel**, om syn volk vast te maken, eer sij iet van hem bedingen: doet hen, sose schryven kunnen, een handschrift maken, en dat ondertekenen, bijwylen met hun eigen bloed. **En** **weinig** **verder** seit hy noch / dat die **verbintenisse** somtyds **vooz** een of twee jaren is / **somtyden** **vooz** langer tyd. En oft de **Duivel** vrese hadde, datter de mensch uitscheiden moghte, die sich in 't geheel aan hem verbonden heeft: so is hij niet te vreden, datse God met **uitgedrukte** woorden versaken; maar drukt hen noch een **Teken** in.

XXI. HOOFDSTUK.

Tegen al dit werk zyn bij hen verscheidene Middelen in 't gebruik.

§. 1. **D**och ik weet niet of 't wel nodig is / meer van desen handel op rekeninge der **Papisten** te betreffen: dewyl'er weinig overschiet of ons volk stemt'et ook al mede toe. Dit sal ik in 't volgende hoofdstuk tonen: ende hier alleen verhalen wat **Middelen** 't **Pausdom** ons ter hand geeft / om alle **Duivelen** / **gespook** / en **betoverheid** te myden / en te wreeren. **En** deel daar af raakt het **Tegenweer** / dat tegen sulken **hoogheid** kraghtig zij: een ander 't **Onderzoek** / wie aan sulken **grootwel** **schuldig** is; en het derde is de **straffe** **viemen** dese menschen **weerdig** acht. **Dan** 't eerste sal ik wederom uit **Schott** / van het tweede en derde uit andere **schrybers** / en uit d' **onderbindinge** spreken.

D

§. 2. **Onse**

§. 2. Onse man / die bij ons voor allen in staat / vertoert verscheidene middelen / en stelt'er andere vast. Wij willense van beiden horen. Dit zijn degene die hij vertoert.

1. Woosaardig schelden verdoeft geen spook; maar enige scheldwoorden in die bestoeringen gemeld / welke de sterk heeft ingesteld / helpen daar wel kragtig toe. p. 304.

2. Dooz spies of degen of enig ander geweer / en wipt geen spook. p. 305.

3. Duur en licht / ongetooid / en heeft geen kraght. p. 308.

4. Ook en zynde dooz't sluiten van deur of venster niet te keeren. p. 308.

5. Schoon vele van gevoelen zyn / dat de geesten dooz rook of reuk / of kruiden / of dooz't werpen van stenen te versagen zyn: so beweert hij echter / dat geen natuurlijke kraght van lichamelike dingen rechtstreeks op de geesten werken kan; ende volgens dien geen gevoelige dingen (gelijk de boozseide) hen natuurliker wyse uit hunne plaats of van de menschen verdryven kunnen. p. 308 / 312.

§. 3. Daartegen houdmen dat de volgende middelen met allen kraghtig zyn.

1. Twee / daar niemant iets tegen heeft / een vast Geloof en vurig Gebed. p. 214 / 215. Want dat is schryftmatig / also sulck een geslaghte niet uit en vaart dan door bidden en vasten. Matt. 17: 20 / 21.

2. Vijf andere die enkel Paapsch zyn / 1. De Reliquien dat is Overblyffels van de lichamen der Heiligen / of die sij daar voor houden. 2. Het teken van 't kruys / 3. Het Wjwater / 4. Agnus Dei. dat is het Lam Gods / op een rond koekliken van was gedrukt / en van den Paus selve getooid. Dit heeft seit Schott / *virtutem presentissimam* ene onfeilbare kraght om den Duivel wech te jagen. p. 322. 5. De naam Jesus genoemd / en syne moeder Maria aangeroepen. p. 324. §. 4. Bredel word dit bij hem op ieder stuk aldaar verklaard / ende in 't kort op den selfden sin van Johannes David Jesuopt / in syn boekken genaamd Schildwacht / in den jare 1619. binnen s' Hertogenbosch gedrukt / beschreven. Ik sal 't derhalven / om den Hoornscheginden geen ongeluk te doen / met syne eigene woorden seggen. In het 10. cap. schryft hij dit. Onder de gewyde dingen, kragtig tegen des vijands opstel, zyn dese navolgende. Het gewijd water datmen alle Sondaghen in der Kerken is wijdende, ende daar af wel den naam heeft, Wjwater. Ook Vontewater, het welkmen Paaschavond en Sinxen (dat is Pinxter) avond is wijdende. Item het gewijd water, het welkmen Gregorius water noemt: welke de Bisschoppen wyden, met sout, aschen ende wyn; om de autaren mede te wyden, ende tot andere sulke heilige usantien ende gebruik. Hier toe dienen ook die gewyde keerffen, diemen op H. Lichtmissen dagh pleegt te wyden. Item palmtakken, oft andere meikens, die men op den Palmsondagh wyd. Ende elk dient bysonder so gebruikt, so't gewyd werd: het wjwater, om te besproeijen; de gewijde keerffe om te ontfleken; de palmtakken oft andere, om ergens te houden oft te steken; als ook namentlik het Agnus

nus Dei, om aan den hals te dragen, oft elders te voegen, so 't bequamelikft is met reverentie. Het welke eigentlik van den Paus daar toe gewijd word, om tegen al het quaad opstel des vijands bevrijd ende beschermd te werden; ook te water ende te lande, in brand ende anderen nood. Hierbij dient seer wel het teken van 't heilig Kruis, 't welk de Christenen altyd gereed moeten hebben, tegen alle aanvechtingen des vijands, inwendig ende uitwendig. Het welk men in de H. Kerke niet alleen en gebruikt in alle wijdingen, gebenedydingen, ende bedieninge der H. Sacramenten: maar ook sonderlinge in 't besweeren der bose geesten, in 't belesen der gequollene menschen; ende in als dat men is doende om de argheid en vijandschap des Duivels te wederstaan, te breken ende te niet te brengen.

§. 5. *De kraght van de geestelike middelen, (so hÿse noemt) stele hÿ blotelika in de maght der Roomsche Kerke: want dit is verder syn seggen.* Al 't gene dat noch uit zich selven, oft uit enige kraght syner nature, noch uit d'instellen ende maght Gods, (gelyk de H. Sacramenten werken) noch uit de ordinantie der H. Kerken (die ook met Gods woord ende kraght in alle hare saken te werk gaat) al 't gene, seg ik, dat uit geene van alle dese manieren, veur enig remedie iewers toe en dient, noch kraght en heeft; ist sake dat men 't tot sulx nochtans vermeet te gebruiken, dat is al quaad, superstitieus, tegen God, syn woord en wille. *Daarna op 't elfde kapittel begint hÿ aldus.* Aangaande de heilige woorden tegen den vijand kraghtig, zyn sonderlinge d'*Exorcismi*, dat is belesingen ende besweeringen van de H. Kerke daar toe geordineerd. Als zyn de *Exorcismi* diemen na 't Roomsch orden is gebruikende; ende namentlik ook die in 't manuaal staan, gemaakt veur het Aarts-bisdom van Mechelen, gevisiteerd ende geapproveerd, bij de Doctoren in der Godheid der Universiteit van Leuven.

§. 6. *Maet het ondersoeken gaanse doorgaans / en wel meest in Duitschland / dus te werk.* *Wien sleght 't woord na gaat dat hÿ aan Coberge schuldig is / word ten eersten gebangen; en ondervraagd zynde / so hÿ 't ontkent / geppuigd; tot d'eerste / tweede en derde maal. Blyft hÿ ontkennen / men verdoemt hem als hardnekkig; bekent hÿ 't door de ppn / so heeft syn eigen mond het oordeel self geveld. Het wierd ook van overcange booz bekennen aangenomen / so sij in 't gerecht niet scheiden. En dewyle sij geloven / dat de Duivel sulken volck / als syne bondgenoten / met allen list en kraght sal willen helpen: so word wel sorge gebzagen / dat geenerhande gereedschap / waarmede sij sich souden kunnen vzy toveren / bij hen heimelik magh verborzen zyn. Tot dien einde / en met een om te sien / of hun Lichaam ergens onder de klederen van den Duivel getekend is; so wordense moedermaakt uitgekleet; en so wel vzytoeven als mans / over hun geheele lyp wel kaal geschoren. Doch om boozal niet mis te gaan / so heeft men sonderlinge vier boozname proeben in gebruik gebraght / die vervolgens hier te melden staan: het gloeiend Iser / heet of koud Water / ende Waag.*

§. 7. *De drie eersten vind ik bij M. Montanus in 'r 1. boek syner beschryb. van America / (so 't schynt / uit Borhozn) aldus beschreven.*

Het *Ordal*, (so noemden dit) ging in Nederland aldus toe. Iemant aangeklaagd onnoosch (of aan toverije vast) te wesen, vastte drie dagen, onder opzicht van den Priester, met welken hij t'hans na de kerk ging. De Priester in geestelik gewaad, sleide bij 't autaar een yfere bout, meermaals met wijwater bespreid, op glimmende kolen: song 't lied der drie Jongelingen in den gloeienden oven; deed Misse; stak den beschuldigden 't ouweltje ten mond in; beswoer hem: en bad, het liefste God de schuld der verdachte van Toverij te ontdekken, door 't verseeren synes hands, in welke een gloeiend yfer geleid soude worden; of des selfs onschuld, wanneer hij niet beschadigd wierd. So gebeden so gedaan. Negen voetstappen verre moest hij de gloeiende bout dragen. Dan omwond de Priester de geschroeide hand, en segelde se. Ten derden dage beschouwden de hand. Indien die niet gaaf was, moest d'onderfochte, niet sonder papiergewaad met duivelen beschilderd, levendig verbrand.

§. 8. Immers so pynlik ging 't *Ketel vang* toe. Een ketel vol siedend water, door d'allerverschriklikste vervloekingen besworen, stond in de kerk. Om tot kennis van misdryf of onnoselheid te geraken, stak de betichte den bloten arm ten elleboog toe in 't borrelende natt.

§. 9. De proeve met koud water is wat meer bekend / boben anderen gemeen / en noch onlangs in 't West van Engeland (gelijk hier achter noch te passe komen sal) in 't werk gesteld. Montanus heeft dit mede dus in 't kort beschreven. Andersins bleef ook gebruikelijk de proeve met koud water, in graghten, sloten of stromen. De Priester dan beswoer 't water; bond den aangeklaagden de duimen aan de grote teenen kruisgewys over malkan-der. Wanneer sonk, ging vrij: maar driftig ontving 't vonnis des vuurs.

§. 10. Doch een besondere proef is der geen / die hier in Holland / hoewel van geen Hollanders / maar van buitenluiden op de schaal getwogen worden: tot welk gebruik de stads wage tot Oudewater hier in Holland / bij de bewoonders der Paapsche landen / van de sichten Keulen / Munster / Paderborn / en andere / zedert Keiser Karels tyd / tot op heden gebruikt word. Waar af ik 't naaste bescheid hebzengen sal uit sekeren bries / door enen der burgermeesteren van Oudewater aan sekeren synen vziend geschreven; die te lesen staat vooz 't boekken genaamd / Waarborg om geen quaad-halsge-recht te doen. Hij seit vooz eerst / op 't gene hem gebzaagd was. Dat daar nooit iemant uit een van die plaatsen gekomen is / of sij hebben alle eenstemmig geklaagd / dat sij in hun land t'onrechte van toberij beschuldigd wierden: ende so sij geen bewys bekomen konden / van datse in de stads wage t'Oudewater getwogen waren / ende hun gewichte met de gelegenheid huns lichaams ober een quam; dat sij gebaat liepen van in hun land om lpf en goed te raken. 't Seggen van die luiden was doorzgaans / dat die in hun land vooz toberaars gehouden wierden minder wogen. Den oberleden secretaris De Hop hadde hem verhaald / dat in synen tyd seker persoon uit die bovendeelen in 't land daar hij woonde / door eenen daar hij mede in geschil geraakte was / in 't geruchte was gebzaght van een Toveraar te zyn; ende dat hij geraden toiers / om sich van de geseide laster te sulveren; dat hij na

„ Oudewater in Holland soude reisen / en hem aldaar in de stads wage laten
 „ wegen. Ende dat hij daar gekomen / het zij door borstigheid / het zij uit
 „ vrees / ofte door quade onderrehtinge / wederom gekeerd is na syn land/
 „ sonder gewogen te zyn. Maar dat hij in syn vaderland komende / ende
 „ niet kunvende tonen dat hij gewogen was : (sulx verinredelik booz betwys
 „ van schuldigheid genomen zynde / als of hij te licht bebouden ware) so is
 „ 't dat het geruyt daar van voort slaande en tot den reghter van die plaats
 „ komende : deselve gesocht heeft de booznoemde persoon in heghenis te ne-
 „ men. Welk hij gewaarschotwd zynde / ontvlucht is. Daar na / in
 „ 't land daar hi geblucht was / geraakt bij een persoon / die te voren hier
 „ ook met enen anderen in sodanigen gelegenheid gewoest was ; heeft den-
 „ selven betwogen / om met hem hertwaerts aan te reisen. Selvek hij ook /
 „ Oudewater gekomen / ende in de stads wage / op die wyse als verhaald
 „ is / gewogen zynde / wederom is na huis gekeerd. Ende in syn vader-
 „ land / daar hij van daan geblucht was / het bescheid / van dat hij daar
 „ gewogen was / vertoond hebbende : so is hij wederom in syn geheel ; en
 „ syne goederen / die bij den reghter al waren aangeslagen / wederom te
 „ hand gesteld.

S. 11. Op ene tweede vrage seit de Burgermeester : dat geen seker gewigh-
 „ te gesteld is / wat iemand wegen moet : maar het komt daarop aan /
 „ dat het met de natuurlike geschapentheid des lichaams over een quam.
 „ Op noch ene derde vrage / van waar dit reght synen oorsprong heeft / seit
 „ hij / dat hem sulx onbekend is. Maar dat echter blykt / dat hunne stads
 „ wage in die buitenlanden sulken aansien heeft : also 't verscheidenmalen ge-
 „ beurd is / dat degenen die versochten gewogen te worden / met besonder
 „ voorzichtheden hunder stad of plaats gekomen zyn. Echter word daar bij
 „ geseyd / dat keiser Karel de vyfde sulx boozreght aan de stad Oudewater /
 „ uit oorzake van derselver beproefde opreghtigheid in desen / en van seker be-
 „ dzogh in een natuurlig dozz ontdekt / geschonken heeft : immers / dat sulx
 „ het gemeen seggen is. In syn oordeel over dit bedryf is de schryver met mij
 „ eens : maar dat had ik hier niet te verhalen ; om niemant enig boozoordeel
 „ ontrent het stuk dat wij behandelen / te geben. Ondertusschen seit de schry-
 „ ver P. A. A. daar ik dit uit hebbe / dat in den tyd van twee jaren / die hij
 „ Oudewater gewoond heeft / verscheidene personen uit boozseide oorzake
 „ gewogen zyn.

S. 12. Van de straffe diemen in alle paapsche landen / en met namen in
 „ Duitschland aan de Overaars en Overessen doet / valt niet veel te seggen :
 „ alsomen 't overal booz een onbetwistbaar reght is houdende / dat de sodani-
 „ ge verdien en levendig verhzand te worden ; waar door men ook selden heeft
 „ gesien / dat se genadiger gestraft zyn. 't Getal dergenen die op sulken wyse /
 „ ende uit die oorzake hun leven op verscheidene tyden hebben moeten laten sou-
 „ de / bij een gerekend / en gewaspend / genoegsaam zyn / om den gemeenen
 „ byand van 't Christenryk uit syn ryk te sagen.

XXII. HOOFDSTUK.

De gevoelens die onder ons omgaan, en de bedryven daar ontrent, gaan gemenelik so verre niet: des komen d'onzen minder met malkander over een.

§. 1. **N** A wil ik van de Paapsche tot de Protestantse Christenen overgaan: welker gesuiverde Godsdienst en Leere hen niet toe laat / ontrent de voorszede dingen so breed te gaan als d'anderen doen. Want mitsdien datse geen Vagebuur geloben / noch aantroepinge van Engelen of verstorvene Heiligen goed vinden: so en konnense altoos in dien deele / dat daar op siet / af daer uit ontstaat / in 't gevoelen van de verschyninge en werkinge der Geesten met de Hoornsgesinden niet eenig zyn. Ondertusschen is te merken / dat der Nutschen gevoelens en bezyp in dit stuk by wat nader aan het Pausdom grenst / dan dergenen die van onse belydenisse zyn. Als mede datmen by groot onderscheid vind tusschen luiden van letteren en 't gemeen volk: gelyk sulc mede onder de Papisten / ja zelfs onder de Heidenen te spreken is. En dan zyn hier de geleerden selve noch so verre van malkanderen verscheiden; dat d'ene 't gemeen gevoelens styft / d'ander verwert / en de derde tusschen beiden gaat. Aldus maghmen onder ons mannen vinden / die in 't stuk der Tooverije / Spokerije en andere saken den Duivel betreffende / bijna alles geloben; andere die bykans alles looghenen; doch de meesten zyn 't die wel een groot deel van 't gemeen gevoelens medestemmen / maar ook veel daar af verwerten. Dit eens vooz al hier geseyd / moet hier na t' elkens met dit onderscheid verstaan worden / wanneer ik onse luiden in dit werk betrekken sal. Doch om 't beslagh over dit stuk meer in te trekken dan uit te breiden: wil het ons best voegen / dat wij eerst het gemeen gevoelens en gebuik; en daarna dergenen welker sinnen bet geoffend zyn / vooz ogen stellen.

§. 2. Onder de gemeente hoorzmen doorzaans van den Duivel van Spoken / van Tooverijen / en diergelijke seer veel sprakens. Sij geloben alle gaar / dat d'Engelen in 't begin alle van God goed geschapen; maac een deel derselven van hem afgevallen / en also Duivelen geworden zyn. Doch van sprakense doorzaans van den Duivel als van eenen: die als een byand van 't menscheljk geslaght / en besonderlik van de gelobigen / ons gedurigh soekt quaat te doen. Grote gedachten heeft 'et volk doorzaans van hem van sijn groot en sterk verstand / van sijn kragt / en van sijn doen. Men begrypt hem; immers men spreekt van hem als van eenen / ende nochtans alom regentwoordig; die ober al in 't werk is / die ober al op past / die ober al sijn hand in heeft. Naac mij dit nu wat besonderliker seggen.

§. 3. Wat sijn kennisse belangt: men acht die wel so groot / dat hij de geheimnissen des Euangeliums beter verstaat / dan de ervarenste schriftgeleer-

leerden onder ons: dat hij op onse gedachten leet en werkt. Dat hij 't Spook en Doozspook verwekt: waar dooz de mensch over dingen die noch eerst gebeuren moeten / dooz af kan verwittigd en gewaarschuldigd zyn; inzonderheid wanneer iemants dood / of andersins wat droebigs hem vooz handen staat. Doozts gelobense mede / dat een Waarsegster of Wikster ons kan seggen / waar 't verlorene te vinden is; of een mensch betoverd is / en van wien; wat raad daar tegen; en so doozts.

§. 4. Van des Duibels kraght hebbense buiten twyfel een hoven maten groot gevoelen. Want daar en is niet grootz ooit van Christus of van God self gedaan / welks gelpke 't volk den Duivel mede niet vercrator. Dat sulc 't Manichejsdom leert / is hoven XVIII §. 7. al getoond. Wanneer 't God toelaat / so kan hij in allerley gedaante aan de menschen verschynen: niet allentlik van menschen / goeden en quaden / lebendigen en doden; maar ook van verscheidene beesten. Uit dien hoofde gelobense mede / dat boosaardige menschen dooz Duibels kraght / met de middelen daar by gebruikelik / henselden mede in wolven / en wel meest in katten verscheypen; en dus verscheypen / dooz een ruit van een venster / ja dooz een klink sweers gaet kruipen konnen. Dat de Wixen s'nachts vergaderingen houden / gelpk voozhenen geseid is / en op enen besemstok ter schoorsteen uit daarna toe vliegen / en wat dies meer is; dat is heden noch bij ons 't gevoelen van 't gemeene volk. Sij konnen mede / dooz Duibels hulp / onweer verwekken / den wind in enen neusdoek knopen / en daaruit laten; 't gene booznamelik den Rappen en Finen nagegeven word: so ook / dooz sekere wapensalve henselve tegen den vjand schoot- en steekvrij maken; ende also van den Duivel noch wat goeds erlangen.

§. 5. Van 't Verbond der Tobereffen met den Duivel / uit welc kraght die dingen meest geschieden / en de proef op 't water / word ook nauweliks getwyseld: en so mede aan veel andere dingen niet: besonderlik den raad die hen de Duiveljager geeft; als dat het sekerlik helpt / so de betoverde gese-gend word van deselvede persoon die hem betoverd heeft. Dese / onwillig zynde / kan daartoe gedwongen worden / somense bloedig en blaauw staat; of enige dingen in sulken of suken pott / en dat so veel uren lang / en tot sulker ure / bij dage of bij nachte / kookt. Daarop moet de schuldige nood-sakelik in dat huys komen; en so weetmen / wie 't gedaan heeft. Of men geeft het gekookte den betoverden in / of hangt hem iet om den hals / of op de bozst: en duissend diergelpke dingen meer / te lang en onnodig te verha-len.

§. 6. Het gebruik van dit alles is: dat so wanneer enig ongemeen quaad van iemant gedaan is / sulc des Duibels ingeben en aanvozen toegeschre-ben word. Is een schielik onweer ontstaen: so maact iemant / ons niet al te gunstig / van toberhe verdacht is; dien wordt daer af de schuld gegeven. Heeft sulc een aan een kind of ander iet gegeven; het zij appel ofte peer / of koek / of diergelpk; en het word enigen tyd met ene quale bevangen / die sich niet haast genesen laet: men houdse ter stont verdacht / dat sy den kran-
ken

ken betoverd heeft. Men neemt 'er de proef af door alfulke middelen als terstond geseld. So de gezondheid enigen tyd daar na volgt: men twyfelt langer niet / of de quaal is door toberije veroorzaakt geweest / en de persoon rechtveerdelijk daar van verdacht.

§. 7. Dus bezre heb ik slechts van 't geboeken en bedryf des gemeenen volks gesproken: doch nu sal ik conen / wat geleerden onder ons van die dingen geloven. Geen van allen sal lichtelik daarin so bezre gaan als de gemene man: ende nochtans sietmen datse merkelik van malkanderen verschillen; sommigen bijna alles mede gelovende / anderen bijkans niet met al. Sulc maghmen voornamelik aan twee voornamen schrybers / beide Schotten / den eenen van af komst en geboorte / den anderen van name / sien. De eerste een doozluchtig koning van de Britsche rijkken; Jakob / die de seste deses naams over Schotland / en de eerste in Engelland was: d'andere een geboren onderdaan van het Engelsch koningryk / wiens naam was Reinold Schott. De koning houd het meest al staande / wat het gemeen van Coberij en Spokerij geloofst: maar syn onderdaan hadde sulc alles al te boren wederleid. Joannes Wierus / die in 't opkomen van de herstellinge der leere door Luther en Calvinus leefde / hadde noch al eer sijn gevoelen van 't bedrygh der Geesten en van de Tobereffen aan het licht gebracht; ende was den middelwegh tusschen beiden ingeslagen. Verhalven heeft koning Jakob syn boek dat hy *Demonologia*, dat is Duivelsprake, noemt / tegen die beide schrybers aangeleid; gelyk syne majesteyt in de Doozreden met uitgedrukte woorden self verklaart.

§. 8. De inhoud van syn schryven komt vast hierop uit. In 't 6. hoofdstuk des eersten boeks word dat Verbond der Tobereffen met den Duivel so duidelik beschreven / als of daaraf d'oorspronkelijke stukken in geschryfte aan den koning self / of in synen raad waren vertoond geweest. In 't vierde kappittel van syn tweede boek stelt hy vast / dat een bose geest den mensche dooz de lucht verboeren kan; en in 't seste / dat hy syn volk in de gevangenis onder verscheidene gedaanten bezoekt. In 't zevende leert hy / dat in tyde des Pausdoms ende des Heidendoms meer gespoek was: maar sedert dese laatste suivering der kristen kerke meer betovering bespeurd word. Van Spook / daar het derde boek af handelt / iser bijna geenerhande slag / dat de koning niet en geloofst: self tot de Nachtdrukkers en Nachtmeyren toe; zynde geesten die als mans met de vrouwen / of als vrouwen met de mans gemeenschap hebben / ende van ouds Incubi en Succubi genoemd zijn. Van Besetenen staat hy toe / dat de Duivel self van Roomsche Paven uitgedreven word. Maar van de proeve der Toberijen meld hy slechts / dat de misdad d'waalf getuigen / onder welken ook wel kinderen / en oneerlike luden / en die self ook aan de toberpe schuldig syn / moet betoesen worden.

§. 9. Onder de leeraars onser kerken komt / myns wetens / niemant dit gevoelen nader / dan ik sie dat Danaeus doet. Dat is voornamelik uit twee stukken te verstaan: so als hy dat Verbond beschryft; en de werken die de Toberaars en Tobereffen doen. In syn boerken *de Sortarijs*, van de

Toveraars (in desen sin neemt hij dat woord) vind ik dat beide op het bzeedst beschreven; ende insonderheid het eerste met veel meer beslaghs / dan ik voer bij Paapfche schryvers las. Ende gemerkt dat hij een booznaam Godgeleerde onder ons / en na by de tyden van Luther en Calvyn geweest is / die dit al booz 116. jaren geschreven heeft: so maghmen staat maken / dat alsulke leeringen den Protestantfchen Kerken mede niet oneigen zyn. Du sal ik den inhoud van syn schryven kortelik verhalen.

S. 10. In 't 4. hoofdstuk stelt hij dit booz vast / *nullum non fortiarium cum Satana Fedus & commercium inijffe, segue ei devoviffe*; datter noit toveraar geweest is, die geen Verbond met den Satan gemaakt, ende sich aan hem overgegeven heeft. Dit verbondt beschryft hij woorts aldus.

1. Tot verfekeringe desselvs dzukt hij hen een Teken in / het zij ander d' oogleden / of tusschen de billen / of aan 't gehemelte; so dat het meest booz anderen verhozen zij. En hier van acht hy niemant vry. Om die reden doen hen de toverreghters (gelyk noch eens geseid is) over 't gansche lichaam kaal bescheeren; te besien / waar ergens sulc een teken schuilt.

2. De Doozwaarden van dit verdragh bzenen mede: dat sij booztaan God affweeren / en den Satan booz God erkennen en vereeren sullen; en dat hij hen helpen / en geroepen zynde bispzingen sal. Dat doet hij dan ook / en sij wederom al wat hij hen gebied.

3. Na dat sulc wederspds besloten is / offert de mensche 's anderen daags aan den Duivel hond of kat / of hen / of anders iet dat syn eigen is; waar dooz 't Verbond op 't nieuwo bekraghtigd word.

4. Van doet hij hen / op tyd en plaats als 't hem belieft / vergaderen; ende elk rekenschap geven / van 't quaad dat hij dooz syn behulpen kraght bedzeben heeft.

5. Somsyds roept hij hen self bij een / in menschelike gedaante / den spnen alleen kennelik / verschpuende: somsyds dooz iemand van syn volk / met betekening van tyd en plaats; niet alle / maar die hij dan hebben wil.

6. Die dooz lichaams swakheid niet wel konnen gaan / dien geest hij stok of peerd / of salve om sich mede te besmeeren; maakt hen onsightbaar / en voertse dooz de lucht.

7. In die vergaderinge verschpnt hij self / als 't hoofd; in de gedaante van enen mensche of leliken bok / of anders / na 't hem lust.

8. Den eed in 't begin gedaan / eischt hij daar noch eens: en singen sy en dansen ter eeren van hunnen nieuwen God.

9. Daarop geeft hij aan ieder van hen de middelen die hij begeert / om den menschen die hen in den wegh zyn leed te doen; of leert hen 't vergif self maken / met aanbiedinge van verdere hulpen dienst.

10. Dit kraght deses Verbonds doet de Satan wonderen op 't gebzulk der Tekenen / die hy hen geleerd heeft: in welken wel die kraght niet steekt / schoon sy 't menen; maar in den Duivel die sulc alles werkt.

§. 11. En dat is hij al veel. Want het zyn verscheidene dingen die hij den Duivel toeschryft / so hij sich hier en daar in't voorszide boek ontballen laet / ofte ook duidelik verklaart.

1. Dat hij dikmaals in menschelike of andere gedaante verschijnt.
2. Dat hij somtids den menschen / die sich aan hem verbonden hebben / de sinnen bedwelmt: so datse meinen hier of daar geweest te zyn / en dit of dat gedaan te hebben; sonder datter iets in waarheid is geschied.
3. Maar dat hijse ook waarlik dooz de lucht voert / daar sij wesen willen / of daar hij hen hebben wil.
4. Dat hy dooz dienst der Toberaars en stollen de menschen van bezre / en sonder aantaken hetmelik vergiften kan.
5. Dat hij / of de Toberaars dooz spne kraght / regen en ontweer bewekken konnen.
6. 't Gevoelen van anderen verwerpente / die meinen dat des Duivels kraght ophoud / wanneer de Heer in Rechters handen is: so gelooft hij / dat de Toberkunst bij toplen in de gebankemisse self noch kraghtig is; en datter de Duivel vaak syn eigen volk den hals wel bzeekt. Dus bezre wat Deneus leert.

§. 12. Dozder is meest het gevoelen der geleerden aan onse kant / so veel de kennisse betrefst; dat de Duivel geen toekomstende dingen weet / maar sleghts uit hemselfe gist. Dat echter de Waarseggers meest met hem te rade gaan / in 't gene sij voorszeggen. Datse 't ook van hem hebben 't gene sij van tegenwoordige dingen / die herbozgen zyn / aan den mensch te toete doen; als namelik / wie iets gestolen / of iemant betoverd heeft. Sp schryben hem mede enige kennisse van 's menschen gedachten toe: nademaal hy 't is / na hun gevoelen / die ons dikmaals daar in ontrust / of misleid / of ten quade pozt. Ende sulx verstaan wij doozgaans / wanneer men in de kerken bid dooz menschen die in hun gemoed bestreden worden. Geene kettery of dokinge in de kerk / geene vervolginge tegen haar. Of men houd den Duivel dooz den stichter / of op 't minst aanboder van dat werk. In dien sin wordt de W. Schryft / ter plaatsen daarse van den Duivel sprekent / verklaard / en tot enen grond van sulke gevoelen gebruikt. Doch uit deselfde reden salmen niet alleen de Protestantsche / maar meest alle Christen schrybers horen spreken; dat sulke raad of hulpe bij den Duivel / Gods en der menschen vijand / soeken / ongeoorloofd is. Sij stemmen echter toe / dat der Heidenen Orakelen niet alcpd van den Duivel voortgebraght; maar beelmaals een bedrog der Papen zyn. Want dat also dikwoyls uitgezoken is / datmen het wel sekerlik geloven magh.

§. 13. Gelpke bzeed wordt ook bij hen des Duivels vermogen uitgemeten. Want men hoorter weinig twyfelden / of hij kan een lichaam aan-en in-nemen; het selve verboeren / en beelmsing quellen: dat hij 't eerste aan Christus self; en 't ander aan verscheidene menschen gedaan heeft / van welken ons 't W. Evangelie seit / datse van den bosen geest beseten / en van onsen Heere daarsaf

daaraf verlost zyn. Dat de H. Schryft het geboelen van de Spokertij bevestigt; en dat de Duivel in de gedaante van Samuel verscheenen is. Dat syn bestuur over Gods weer en wind / over heilelegers / over 's menschen goed en bloed / lyp en leven / dooz 't gene aan Job geschied is niet en magh geloofhend worden. Dat aan d' Egyptische Overaars in Moses tyden wel gebleken is / wat de Duivel vermaght: het zy / om onbolmaakte dieren / als bozffchen of slangen boozt te bzingen / en de hoofdstoffen te veranderen; of om dooz geswindigheid te vertonen 't gene van elders gehaald was; of ten minsten 's menschen ogen te verblinden / datse meinen te sien 't gene niet en is.

§. 14. De Middelen aangaande / diemen de Overaars / Waarseggers en Besweerders in 't werk siet stellen: ik en vinde naawtlik iemant van verstande / die gelooft datse aan haarselve kraghtig zyn. Maar dat de Duivel 't gansche werk doet / het gene die arme menschen meinen dat sij doen; en dat het Verbond tusschen hen ende den Duivel gemaakt / hem verplicht om sulx uit te werken als sij begeeren; wanneer sij sleghts de Tekenen en omstandigheden te werk stellen / die daar toe staan / gelijk sij van hem geleerd zyn. En dit Verbond doense ons voorzigtelik op tweederlepe wyse bemerkten; te weten so / als ik 't hier lieft met de woorden van Sennertus seggen wil / die der in de verhandeling van 't Geschil over de schoot- en steekwyse dus af schryft. Het Verbond met den Duivel is tweederley: middelbaar en onmiddelbaar, of uitgedrukt en bedekt. Het onmiddelbaar of uitgedrukt Verbond is, wanneer iemant in 't werk stelt de middelen onmiddelbaar van den Duivel aan hem gegeven. Het middelbaar en bedekt Verbond is, wanneer iemand gebruikt de middelen van den Duivel wel verordend; doch niet van den Duivel self, maar door hand van andere aan hem gegeven: het welk alle beide tegen Gods wett, die ons verbied andere Goden te hebben, strydig is. Want (seit hij een weinig verder) in sodanigen bedekt Verbond en is de toestemminge niet geheel uitgelooten: door dien hij, die noch so verre van de reden niet vervreemd is,

Als dat hij kan de klippen myden,

En d'open put ter syde schryden;

seer lichtelik bespeuren kan, dat sodanige karacters of woorden uit henselve die kraght niet en hebben; en derhalven noodzakelik moet ondersoeken, eer hij deselve in 't werk stelt, uit wat kraght sij doen het gene sij doen. Want so hij dat nalaat, so treed hij bedektelik met den Duivel in verbond; die beloofd heeft dat hij sulx nakomen sal bij degenen die sodanige karacters en woorden na syn voorschrift gebruikt. Volgens dien kan hy aan die godloosheid mede niet onschuldig zyn. Dus heeft Sennertus verstaan; en so veel als ik ervaren hebbe / de geleerden onder ons sullen hem daar niet in tegen spreken; ik hoor vast over al deselve taal. Desgelijks Hierus in dit stuk booznaimelik geoesfend / en boben allen vermaard / stelt die dingen dooz wakkanderen meest al op den selfden voet.

§. 15. Ik moet hier bij ook iet van de Dromen seggen. De gemeene taal onser

onfer Schryftgeleerden is / dat die vierderhande zyn : Natuurlijke / Burgerlijke / Godlike / Duivelsche droomen. Dese laatste soort houdense dat den mensche van den Duivel ingegeven word / dooz beroeringe sner inbeeldinge / en 't boozwerpen van verschrikkelijke gedaante / om hem te ontruften en te verbarren : of ook wel om hem te verboeren ; gelyk hier boren van des Duivels nachtbergaderinge geseid is. In gevolge van dien zyn sommige van gevoelen dat de Droom / in welken Pilatus huisbouwde so veel om Jesus wille geleden hadde / van den Duivel geweest zy.

§. 16. Maar ik vinde niemant die ontrent al 't boozseide den Duivel in verstand en kragt ooit kleinder maakten / dan booz desen Reinhold Schott / hier booz genoemd / en op heden de heer Antonius van Valen in syn boek van de Orakelen heeft gedaan. Want hy schryft die alteemaal aan 't bedroggh der Papen toe / en aan den Duivel niet met al. Noeh komt mij daghelix booz / terloop ik met dit werk besig ben / dat de verstandigsten bij ons des Duivels kennis en vermogen toeinig achten / en beele (meer dan ik ooit gedacht hadde) komen in 't stuk der Besetenen of Betoverden met den heere Dailon over een : die in syn Fransch geschryfte des Demons te verstaan geest / dat de bose of onreine geesten daar de Schryftuur af waagt / niet anders dan sehere sichten waren / die men bij de Joden so te noemen plagh.

§. 17. Doch ik en wil te deser plaatsse van 't gevoelen deser mannen niet meer seggen ; om reden / dat het eensdeels niet behoeft / en anderdeels hier na te passe komen sal. Het behoeft hier niet / om dat myn oogmerk niet en is / te verklaren wat men van den Duivel niet en seit ; maar watmen van hem seit : en dat ik ondersoeken wil of dat waar is of niet. Dienvolgende moet ons 't ontkennen genoeg zyn / daar wij ergens geen genoegen in 't be-lypsen nemen / booz dat gevoelen / dat den Geesten / en besonderlik den quaden sulken kragt toeschryft. Daar beneffens wil dit ook van self noch volgen / dat ik met Schott en Van Dale booz den dagh sal komen / en so daer niemant meer is / die 't gemeen gevoelen tegenspreekt ; wanneer ik in 't ver-
volg de redenen ondersoeken sal / daar al der anderen betwys op steunt. Ondertusschen heb ik noch / eer ik dit deel sluite / al 't boozgaande na te sien / en der Ongelovigen met der Kristenen gevoelens bij malkanderen te over-
wegen.

XXIII. HOOFDSTUK.

Alle voorgemelde gevoelens t'samen vergeleken , brengen enige Stellingen uit , daar sij in verschillen , of waarin sij 't eens zyn.

§. 1. **I**n hebbe t'elkens / na 't verhaal van sommiger gevoelens / de ver-
gelykinge gemaakt : eerst van oude en nietve Heidenen / in 't 11.
Kapittel ; daarna van Joden / Mahometanen en de Kristenen in d'eerste

600. jaren / in 't 17. hoofdstuk. Nu volgt / dat wij desgelijken met het Pausdom en de Protestanten doen; en daarna den ganschen hoop. Hier in sal 't goed zyn / d' order der verhandeling eens om te keeren / en van achteren na boren toe te gaan: 't welk doende salmen sien / datter niets is waaraan de wereld vaster houdt / dan 't gene van de Geesten doorgaans geleerd en geloofd is. Want de Protestanten houden al wat niet duidelk Paapsch is; en misschien ook noch al meer: de Christenen in 't gemein / al 't gene dat met het geloof aan eenen eenigen God (immers na hun denken) kan bestaan. En sulst seggen / behoortet ook so niet? Dat staat noch te besien; en daar van wil ik noch hierna bescheideliker spreken.

§. 2. Onderrusschen wil ik mynen Leser seggen / dat wanneer ik hier 't verscheiden of gemeen gevoelen van allerhande menschen melde / ik daar in niet verder meen te gaan dan tot sulken / welker sinnen meest geoffend zyn / en die by hun eigen volk booz leeraars of geleerden zyn geacht; bequaam om anderen een nett bericht van godsdienst en geloof te doen / so als dat by hen meest beleden en geoffend woord. Want wat het gemeen volk betreft / dat is dikmaals Paapsch of Joodsch of Heidensch / ende weet het niet; daar op en is geen staat te maken. Ja so weinig / datmen vast het tegendeel magh denken van 't gene de dwaalende schare denkt of doet / en 't gene sy die de Schryft verstaan daaraf gevoelen. Dienvolgens wil ik hier niet in behaald zyn / als genoegsaam onderhouden hebbende / hoe mal ons eigen volk in desen is.

§. 3. Worder sal het dan ter sake dienen / hier als iet dat buiten twyfel is booz af te stellen / dat het gene oorzpronkelyk uit het Heidendom is afgeleid / altoos uit de H. Schryften niet en is. 't Is waar dat voigt Christen keeraar / ook geen Jode iets geseyd heeft / daar hy geen schryfuur op paste; maar de vraag is / of die daar te pas quam / en in sulken sin verstaan moest zyn; dan of hen mogelijk de klank daaraf also ter oren quam / als de verbeeldinge / die sy van de saak in hunne herffens hadden / best verdragten kon. Daar van sal de Leser boozaf bij hemself oorzelen mogen / wanneer hy op het volgende slechts acht wil geben; waarin ik kortelyk aantypsen wil / eerst / wat elke gesindheid berwerpt / het gene d' andere houdt; daarna wat d' een van d' andere overgenomen en tot noch behouden heeft.

§. 4. De Protestantsche kerken lochenen eenparig het Dagebuur / en alle plaats der Zielen buiten Hemel en de Hel: welk in 't Pausdom geloofd / in d' eerste Christenheid hier en daar gemeld; by Joden en Mahometanen niet verwoyden; en uit het Heidendom gesproten is. Hiermede verbast ook wat daarop verder gehouwd is; het zy leeringe / het zy gebruik.

1. Men geloofst by ons niet / dat de Zielen der verstorvenen ooit omsterven / of sich in enige gedaante aan de levendigen vertonen / om hulp of troost te erlangen.

2. Men geloofst niet / dat de salige Zielen uit den Hemel / of de Verdorvenden uiter Hellen immermeer wederom op Earde komen; sich aan de menschen /

sehen / tot derselver troost of schizik te vertonen : veel min / dat sich de lebendigen wel onderling verdragen / om by aſterven malkanderen op Marde te beſoeken.

3. Des vzaagt men ook by ons de Joden niet ; noch men doet hen geen dienst.

§. 5. De kraght der Beſweeringe word inſgelyc bij ons omkend : het zij om d'afgeſcheidene Zielen / of om de boſe Geesten uit te dryven ; ſo bezre als men geloof / dat 'er iemant af gequeld is : ende weten tegen deſen geen ander middel / dan 't bidden en vaken dat ons de Heere Jeſus heeft geleerd. *Math. 17: 21.*

1. Des verſtaan wij mede niet / dat enig menſche beboegd is / het zij *Wteſter* of *Exorcista*, dat is Beſweerder in 't beſonder ſo genoemd / ſich ſulc aan te matigen / oft ' onderwinden : ſchoon het bij de eerſte *Kriſtenheid* of door Gods kraght geſchied / of op menſchelik aangeven blotelik is nageboort ; bij Joden en *Mahometanen* in 't gebzuik gewoest / en bij alle Heidenen gepleegd word.

2. Ook geloofmen bij ons niet / dat woorden / namen / tekenen / gebeden / ſchoon uit de *H. Schrift* getrokken / daartoe kraghtig zyn : het zij uit henſelbe / of door inſtellinge van de Kerk ; die daartoe geene maght van God ontvangen heeft.

3. Men beſweert dan ook den Duivel bij den kinderen niet : gelyken in 't *Pausdom* doet. De *Lutheranen* doen dat mede : maar met die meininge niet gelyc de *Pausgeſinden* / dat de Duivel in 't kind is / of door de kraght hier woorden uitgedreven word ; dan alleentlik (ſo ſij dat verſchonen willen) om d'oudheid van dat gebzuik / als een onverſchillige ſaak.

§. 6. Nu volgt dat wij / met het *Pausdom* in al 't overige vergeleken / 't onderscheid dat dan noch blyft / tuſſchen ons en alle d'anderen beſien.

1. Ander ſlagh van Geesten / dat tuſſchen God en d'Engelen / of enigſing lichaampk zij ; gelyc het beide bij de Heidenen en Joden / en 't laaſt ook bij de oude *Kriſtenen* is geloofd gewoest / word bij ons niet meer erkend.

2. Also wepnig val heeft 'er bij 't geboelen onſer Kerken / dat men God of Geest met de *Steyen* pare. Van God / dat is volſlagen Heidenschyn dat van de Geesten *Joodſch* ; ſo maar d'oude *Kriſtenheid* hier genoegſaam vzij af was.

3. Wy geloben ook dien verſcheiden aart van Engelen niet / door de *Joodſche* leeraars opgegeven / en door 't Heidenschyn van ouds her / en noch heidenen onderſteund. Wel is 't waar / dat *Papiſten* die verſcheidenheid van oꝝdening der Engelen erkennen ; doch ſtellen dat verſchil in 't weſen van die Geesten niet. So mede / ſchoon het overal in 't *Pausdom* vol van allerhande Geesten ſpookt : ſulc echter is (gelyc *XIX. §. 7. 17---XX. 1, 2, 3.* in 't bꝛeede getoond is) alleentlik in aansien van de plaatsen / personen / werkingen : doch geenſing van verſcheiden aart en oꝝſprong te verſtaan.

4. Volgens dien geloof ook niemant meer / bij zij *Paapſch* of *Proteſtantsch* / dat de Geesten waarſpk / ende uit hunne eigene nature teelen : ſulc nochtans bij alle Heidenen geloofd / bij den Joden aangenomen / bij d'eerſte *Kriſten* leeraars niet genoegh weerſproken / en bij ſommigen uitdrukkelik geleerd is.

§. 7. Maar de Heidenen vershillen van de Joden / Christenen en Mahometanen voornamelijk in twee stukken.

1. Datse den Allerhoogsten God met de meerdere en mindere / goede en quade Goden / beneffens de Zielen der menschen so verwoerdelyk dooz mishanderen mengen / datter 't einde van wech is. Daar tegen is Jood en Mahometaan met den Christen hier in eens / datter maar een God / en al wat buiten hem te binden is syn scepel is.

2. Datse niet alleen de Menschen lichtelik tot Goden maken; (dat doet men trouwens met de Heiligen in 't Pausdom) maar ook de Goden wederom tot Menschen: mitsdien datse Goden stellen die uit Menschen / en wederomne Menschen die van Goden afgekomen zyn. 't Pausdom staat hier mede noch niet blank: vermits hunne Heiligen in de plaats der Daimones en heidensehe gemaakte Goden zyn. Maar het suiver Christendom (gelijk in desen ook het oude was) maakte nooit God tot Mensch: nochte verhieft ooit Mensch tot God.

§. 8. Iets isser ebenwel / daar de Protestanten selve noch niet eens in zyn: en daar anders 't Pausdom met de eerste Christenheid / samt Joden en Mahometanen / mitsgaders 't gansche Heidendom in 't samensteent. Sulx is 't gene de Heidenen de *Dij's tutelaribus* van de Beschermgoden; de Christenen van ouds af de *Angelis tutelaribus* van de Bewaarengelen geloben. Bij die van 't Pausdom staat dat vast / hebben wij flus gesien: by de Protestanten word daar op niet so veel staats gemaakt; insonderheid die van de Fransche en Nederlandsche of Switsersehe belydenisse zyn. Nochtans zynder ondersus wel die sulx mede toestaan / hoewel weinigen; of die der niet veel tegen hebben. Datmen te geloben heeft / staat ons in het volgende te sien. Ondertusschen magh vooz af wel worden aangemerkt / dat bij de Roomsche gesinden / immers bij de Euroomsche Christenen 't gene desen aangaande word geleerd / meest op de betraghtinge der kennisse; maar weinig op de daad en leevens wyse aan komt. Want men siet seer selden / of bijkans nooit / dat enige merkelpke verlossinge of verdzukkinge van een volk aan enigen Engel / die daar af de voogd of byhand is; maar wel onmiddelyk aan Gods voozsienigheid word toegeschreven. So niet: dan heeft het bij het Pausdom d' een of ander groten Heilig / en wel meest Maria of hun liebe Vrouw gedaan. Een Protestant / om geenen paapschen Sant die eer te gunnen / vast het werck vooz God niet / hij schryftet liever aan den Duivel toe.

§. 9. Een onderscheid isser noch te merken tusschen 't Heidenschap / Jood- en Mahometisdom / en de gansche Christenheid. In 't gebruik der Toberij en Waarfegginge is dat meest gelegen: welke volgens eigene gronden bij d'eersten deugdelik / hoewel veelms misbruikt; bij d'anderen geoorloft en tot vele dingen dienstig; bij de laasten in alle manieren vooz onchristeljk gehouden word. De reden is: om dat de Heidenen vooz Goden / of derselver dienaars en gesanten houden / die bij 't Christendom vooz onreine Geesten gesacht zyn; en de Joden met de Mahometanen meinen / dat de konste der Kabala en den invloed der Sterren al dat gene doet datmen bij ons vooz toberen houd.

houd. Wel is waar / dat ook self in heidensche tyden / de *Mathematici*, dat is Wiskonstenaars met den *Veneficis*, Vergiftigers gelyk gerekend / en als onbetamelik verboden zyn geweest. Maar dat waren sulke / die de konst nighbzukten; welke daar te voren niet alleenlik toegelaten / maar ook wel in hoogster eere was geweest. Bij den Christenen is de naam van *Mathematicus* nu niet meer quaad; maar die van *Veneficis* bediede nooit wat goeds. Doch wij spreken hier nu van de saken sleghts; met woorden hebben wy niet veel te doen: In 't derde Boek wil 't eerst te passe komen / dat wij van derselver en meer anderen gebruik ter dege spreken.

§. 10. Laat ons nu eens sien: waarin komen duflang alle menschen / Heidenen / Joden / Mahometanen / oude en nieuwe Christenen / Roomschen en Onroomschen over een? Zij seggen allegaar.

1. Datter Geesten zyn / van God en Lichaam onderscheiden. Want al is 't datse (als geseid) ook ander slaggh van Geesten dzomet; dat behoort tot het verschil: wij spreken hier van 't gene daar wij alle eens in zyn.

2. Dat derselver aart verscheiden is: sommigen geheel op sich self sonder lichaam bestaande / gelyk d' Engelen zyn; anderen daar een lichaam mede vereenigd is / hoedanig onse Zielen zyn.

3. Datse echter beide onsterflik zyn.

4. Dat de Geesten die geen eigen lichaam hebben / sommige den menschen goed / en sommige quaad zyn.

5. Dat de mensche daarom wel doet / so hij der goeden / dat is der Engelen vriendschap soekt; en de bofen / dat is de Duivelen / af te keeren.

6. Dat de mensche na dit leven 't grootste heil of onheil te verwachten heeft.

7. Dat insgelyks de Zielen der verstorvenen d'eene boos / en d'andere goed en heilig zyn.

Al is 't nu / datse sich ober 't een of ander stuk niet eben eens verklaren; gelyk dat in 't besonder hier en daar getoond is: het blykt nochtans / dat so veel als die saken in den grond betreft / sij daarinne met malkanderen eenigh zyn. En dus vele zij in 't kort gemeld / wat onderscheid en wat eenparigheid in alle die geboelens zij: nu staat ons na de waarheid van dit alles onderzoek te doen / daar het tweede Boek toe dienen sal. Ondertusschen laat ons gaan besien / wat ons noch vooz heen uit al 't boozseide te besluiten sta.

XXIV. HOOFDSTUK.

Daar uit maghmen verder speuren, waar 't van komt, darmen onder 't Kristendom, en besonderlik de Protestanten, so veel grote dingen van den Duivel seit.

§. 1. **E**Er wy met het tweede boek tot onderzoek der reghte waarheid overgaan; so laat ons uit al 't gene dat tot hier toe is by een ge-

gehaald / verneemen / uit wat oorzak dat geboelen spruit dat so algemeen is / dat so diep leit / dat den Duivel sulken grote maght toeschryft / als men hedendaags in 't Kzistendom / het zij Roomsche of Caroomsche noch bespeurt. Hier toe doen sich nu verscheidene saken op / die elk voozogen heeft / en die niemant mij ontkennen sal / dat bequaam zyn / om den mensch in dat geboelen te stellen of te sterken. Niet daar hem de Schryft of Vreden uit haar self toe leidt : maar die van elders aangekomen zyn ; en / hoe wel na Vreden of Schryfture niet getoelt / echter syne toestemminge van langer hand verkre- gen hebben. Dit wil ik eerst betonen te weten / dat het uit de kennis der Natuur / of uit de Schryft van God geopenbaard niet hergekomen is / het gene buiten Schryft of Vreden van des Duivels grote kragt geloofd werd : en daar na den oorzpiong / waar het dan uit eyft / te kennen geben.

S. 2. Het eerste dunkt mij datmen lichteljk bespeuren kan / uit dien dat menschen die de Vreden of Schryfture minst van allen maghtig zyn / van al- sulke dingen 't meest geloven. De gemeene man / de kinderen en d'oude wy- ven hebben daar den diepsten indruk van. Hoe meer geoefend van verstand / hoe meer belesen in de Schryft / hoe meer erbaten dooz verscheiden oefeningen en ontmoetingen ; sonderlinge daar dit alles r'samen gaat : hoe minder ie- mant doozgaans dat geboelen dzyft. Ik segge / doozgaans : om dat ik niet ontkennen wil / dat ook wel geleerde mannen / en die ontrent andere saken dooz veelerhande onderbindinge geoefend zyn / sich mede daar aan houden / ja hun werk noch maken konnen / om 't gemeen geboelen te bevestigen. so als aan Bodyn / aan koning Jakob / aan Danaeus / en anderen genoegsaam blykt. Maar dat salmen / myns erachtens / aan derselver sonderlinge sinljkheid (gelyk elk mensch de syne heeft / die hem tot het een / of 't ander voozwerp / na dese of gene zyde trekt) toeschryben moeten. Man welke krant ons die dan neigd / daat sal 't verstand sich mede voegen / en alle kraghten inspannen / om dat werk enen schyn te geben ; welken sulck een schryber / dooz besondere geneigdheid in syn oordeel overheerd / vooz waarheid houd. Doch dat al zynde / so en maken weinig sulker schrybers niet / dat myn seggen in 't ge- mein of op het meerder deel geen waarheid zij ; sulx ik meine dat mij niemant hier ontkennen sal.

S. 3. Men sal mij echter missechien tegenwerpen / so veel als de Natuur betreft / dat het anders geen oorzpionk hebben kan / het gene Heidenen en Filosofen / die anders geen behulp als van Natuur of Vreden hadden / ooit of ooit daar van geleerd of nagelaten hebben. Ik sta dat geerne toe : maar wat hebbense toch daar van geleerd ? Al 't gene dat wij hier te voren gesien hebben in tien hoofdstukken / tusschen 't eerste en twaalfde / met veel en veelerhande spruken en vertellingen betoond. Doch hoe dat hangt of kleeft / daar so veel en veelerhande leeringen en zeden zyn / dat siet een ieder wel. Verhalven is op die Filosofie weinig staats te maken / die na 's volk vooz- oordelen geschikt is / en dooz 't bezogh der papen bestaat. De Filosofie alleen en is de grondslag noch de bron der heidensche Godsdiensten niet. Maar de Filosofie van 't volk slechts ten deele / of qualik verstaan / met

voorzoozdeel en onkunde vermengd. De vrees en schrik vooz ongetroone dingen / en de voozbarige dzift tot eigene nitdenkinge / om de ontweersaanbare mogentheid / daarmen oozdeelt dat ons 't quaad van komt / te versoenen; doen den menschen middelen te werck stellen / die si self maar half of niet met al verstaan. Die hen beter leeren souden / willen 't sommige niet doen; maar 't geheim vooz sich behouden / om te grater voozwerp van 's volk achtinge en verwondering te zyn; gelph hij ouds de Magi waren / en hedendaags de Bramines en Bonzii noch zyn. Andere van opreghter inborst derren uit de borst niet spreken / om niet in den haat van 't volk te raken; gelph Socrates / die om sulken oozsaak vooz bergif om 't leven quam.

§. 4. Des moet men dan ook weten / dat niemant ooit tot ondersoek of oefening der Philosophie quam / of hij was alreeds van kinds been af in d'een of andre betrachtinge van voozouderliken Godsdienst opgeboed. 't Voozoozdeel dan daar uit gevat / dat bzaght hij mee ter schole; en bond daar meesters / die gelphsaam ook hun eigen hadden / het zy het selfde of een ander. Vooz een selfde voozoozdeel des meesters word de leerling noch te meer daar in versterkt; maar so dat verschilt / sal hij sich daar vooz verwerpen. He 't zij / so blyft dus doende / syn verstand bedorven / ende word het langs so meer. So 't nodig ware / en ook niet te lang moght ballen / soud ik dit bescheideliker tonen / vooz sodanige te noemen / die daaras de klaarste pzoeben ooit gegeven hebben. Maar ik denke niet dat mij dit gebergd sal worden; om dat het / ingus bedunkens / klaar genoeg vooz ogen is het gene ik segge. En al haddet iemant nooit aan anderen / besonderlik aan ongelovigen bespeurd; hy sal het aan de kizistenen / en aan hemselfe sien. De domme dzift tot Godsdienst / of 't gene men so noemt / gaat voozgaans vooz de kennisse; sonder welke echter gansch geen ware Godsdienst noch Godsaligheids bestaat. Het gesicht van ons verstand dat set sich na die bzill / en gewent daar toe; so verre dat hij dan herbvolgens buiten die niet sien en kan of wil. Vooz deselbe siet hij als beneveld; en sonder dat behulp van 't glazen oog (gelph ik nu wil spreken) is 't gesicht vooz ongetwoonte noch te swak / en kan geen licht verdzagen. Sult eens vooz al hier aangemerkt / sal ons hier na noch meer te passe komen.

§. 5. Het eerste voozoozdeel komt den mensch in sijne kindschheid aan / die daar mede tweefins ingenomen word. Erst in sijne eerste onnosselheid / wanneer men 't kleine kind / om te stillen / met bullebaken verbaard maakt; het zy vooz woorden of vooz werken. Dien eersten indzuk heefmen al van ober lang bebonden / dat de diepste boren en de duidelike vormen maakt; die daar na bestwaarkit vallen uit te graben. Van vooz is wanneer de kinderen op straat en onder 't volk verkeeren / sy horen vast by alle ding den Duivel noemen / van Duivel / Spook en Cobery verhalen; ja d'ouders self / of meesters kunnen sommige (vooz al te beklageliken misbzulk) hunne kinderen of leerlingen in huys of op de winkels niet bekhben of bestraffen / dan met hulp van Duivels naam; die meer dan Gods of Christus by hen in 't gebzulk / ende in den mond gelph bestorven is.

§. 6. Op school gekomen / hoog of leeg / daar leert men van de Daimones en hun bedrijf uit Heidensche / so Griekische als Latijnsche boeken by wat veel; alsermen tot de Faculteiten / dat is Hoofd-wetenschappen / so veel 't gebruik des levens aanbelangt / gebozverd word; en zijn de heilsche Goden en Godinnen / als Pluto, of Vulcanus of Proserpina, de jeugd al tzoeg bekend / eer zy tot kennisse des waeren God's word opgeleid. Zy lesen eerst en meest de bybeven / de gedichten en historien der oude Grieken en Romeinen / met kragt van wondertekenen van Dromen en Gesigthen / uit onderaardsche of verheven plaatsen in de Lucht / tot berstens toe gebult. En sodanige vertellingen worden schier als Evangelien geloofd. Wat seg ik Evangelien? waarom in plaats der Evangelien niet ook? Want so d'ouder's selve niet godbzughrig zyn / om hunner kinderen onderwys op 't stuk van Godsdienst en Geloof in huis / of in de duitsehe scholen te bestellen; op de Latynsche / die tot de geleerdheid zyn geschikt / weet ik niet dat onder 25. boeken meer dan een of twee zyn / waarin de gronden van het kyzissendom der teere jonkheid worden ingeschreyt. Die van uit de Triviale scholen gelphnen die noemt; tot de Universteiten (so de naam der hoogste scholen is) komt op te gaan; ja zelfs veel die daar af komen / bzingen uit deselve honderd verssen uit Horatius / Ovidius / Vergilius; en honderd spzeuken of vertellingen uit de boeken der Latynsche of der Griekische Heidenen te huis / tegen tien of dikmaals eenze spzeuk of lesse uit God's heilig Woord.

§. 7. Ondertusschen komende op de Universteit / so siet men meest de jeugd / de plak als nu ontwassen / henzelbe leeraars kiezen na hunne eigene begeerlikheid: 't welk Paulus onder de gebzeken van de laatste dagen telt. 2. Tim. 4: 3. Men geeft hen sulke oefeningen en lessen / en over sulke boeken als sij self begeeren. En dat is minst om te leeren de Schryftruur verstaan; maar meest al om beneffens de verschillen der vooznaamste sekten / ook vooz al de besondere gesindheid onser eigene leeraars (die hen doozgaans al te seer van malkanderen verdeelt) te mogen weten. Die jeugdige nieuwsgierigheid maakt hen seukerig na die dingen; en 't jonge bloed / heet om te bechsten / maakt dat sij meest op dat gene bedacht zyn / waarmede sij hunne zyde staande houden / d'anderen weerleggen / en den aanhang hunder meesters styben mogen. Komt het dan op d'uitlegginge ener Schryftruurplaats aan / die vooz of tegen hun geboelen in de Filosofie of Godgeleerdheid word her vooz gebzacht; de konst en bljt moet dienen / om daar van dien sin uit te halen / die ter sake diemen vooz heeft dienstigh is. De reghte waarchheid word als waarchheid niet gesocht; noch de Schryft of Liedden veeltyds anders / als om elk het spze met den meesten schyn van waarchheid te bekleeden / bijgebzacht.

§. 8. Die op 't volgende acht geeft / sal mij lichtelyk hier in geloben. Sulken Filosofie als iemant in de Scholen heeft geleerd / sulken uitlegginge of vertalinge bzingt hij in de Schryft. 't Was 't verstand van Aristoteles / dat de vier Hoofdstoffen / die men in 't Latyn Elementen noemt / als Aarde / Water / Lucht en Vuur / van 's Weerelds middelpunt

na boven toe / kringstopse in malkanderen gefloten zyn : so dat d'Arde onder leit / boven op met Wateren doormengd ; daarna de Lucht / die desen Aard-en Waterkloot ombangt. Dit woord van allen toegestaan. Maar daar boven of omhenen meint hij dat sich 't Duur geplaatst heeft : en dat van verder heen de Hemel self / in verscheidene vertwesselen / 't eene 't ander insluitende / verdeeld / waarin de Sonne / Maan en Sterren zyn / uit syndere stofse / en die in sich self ook onbederflijk zij / bestaat. Die Hemelwelffels acht hij dat dooz kzaght van bijgestelde Geesten jaarlyx / maandeljk en dageljk rondom ons gaan. Die die vooz waar of vooz waar schynlyk houd / sal mede lichteliks geloven / dat sich de bose Geesten in de Lucht verhouden ; also d'andere deelen van dit rond vooz hen dan al te suber zyn. Heest sulck een dan in de Schzift / van oversten der maght des Luchts, Efes. 2. 2. of geestelyke boosheid in de Lucht, Efes. 6 : 12. Hy twyfelt niet / of Paulus moet van Aristoteles gevoelen zyn ; en dat de Duivel of de bose Geesten dooz die woorden te verstaan zyn. Heest iemant insgeljk van Platos Daimones gesen ; hy meint / dat dan de Schzift / wanneer hy daar dat woord in leest / ook so verstaan moet zyn : sonder eens te denken of 't anderen ook in den selfden sin verstaan hebben / welker boeken heden niet vooz handen zyn ; en of de Joden / welker tale van dien tyd in de Schzift gebuikt word / dat ook namen in den selfden sin.

§. 9. Men heeft het geensins vzeemd te achten 't gene ik van 't misbruik der Filosofie in desen deele seggen wil : 't verspreid sich overal. Wanneer Copernicus den stillstand van de Son / en des Aardkloots beweginge met kzaght van redenen betweerde : de genen / die 't met Proteineus hielden / meinden datse 't klaarlik met de Schzift weerleggen konden. Maar die vooz 't andere gevoelen stonden / wisten mede raad tot de Schziftuur plaatsen / om die anders te verklaren. Gelyk degenen die geloven / dat de mensch in synen sin een Denkbeeld heeft van God / gelyk Descartes leert : hij sal dat ook bij Paulus binden ; en in desen sin verstaan / 't gene van God kennelyk is, dat is in hen openbaar, want God heeft 'et hen geopenbaard. Rom. 1:19. Sels is iemant geweest / die 't verhaal der eerste Scheppinge Genes. 1. na de gronden van Des Cartes (dat is tegen desselfs eigene meeninge / so als hij self helpd) verklaart ; in een boerken dat hij *Cartesius Mosarans*, dat is Descartes met Moses stemmende noemt.

§. 10. So als 't met de Filosofie gaat / so iset met de Godgeleerdheid ook gelegen. Eerst zyn d'oudvaders / so noemmen de voozgaande en meest d'eerste leeraars van de kerk / om datse in ouder tyden waren / insonderheid in 't Pausdom / daarmen hun gesaght naast en nebens Gods Woord verheft / met die verdozene Filosofie ingenomen / minst op 't uitleggen of vertalen der Schziftuur verdacht geweest. Maar of 't was datse geloofstukken verhandelden die meest betwist wierden ; of sy maakten beduidingen op dese en gene plaatsen van de Schzift / die blote bespiegelingen waren / en toepassingen op andere saken dan degene daar de Schzift af spreeket. In 't een is Augustyn in de vierde en vyfde eeuw / en 't ander Origines in de derde /
boven

boben anderen overbloedig geweest. Men magh dat door het gene in 't XV. Hoofdstuk aangaande de Geesten uit die schrijvers en anderen is bijgezaght / besonderlik bespreuen. Self hunne Homilien (so noemden sij de Predicac-tien) hebben weinig van de uitlegginge / en noch min van de vertalinge der Schrift; daar 't Origenes en Hieronymus bij d'anderen quaad mede had-den / om dat sij sulc bestonden / in tijden datmen sich niet kennisse van talen weinig moeide. Nachtrags wat sulke leeraars hier of daar / op dese of gene spreuken van de Schrift / niet in den grond (als geseid) ondersocht; maar na hunne sinlikheid bedacht geschreven hebben; dat heestmen namaals lan-gen tijd / eer de taalkundigheid doorbrak / uit eerbiedigheid tot den ouden tijd (als oft de tweereld namaals jonger wierd dan sij te voren taas geweest) op hunne rekening aangenomen. En so hebben wij die dingen die sij van de Geesten / en besonderlik de buse leerde / ongeuoelig overerd.

§. 11. Nu voorts gemerkt dat elk aan syne sekte kleeft / en sulken ach-ting van die so genaemde vaders heeft; so stemen dan hoe 't Paus dom sich insonderheid niet derselver spreekwijzen behelpen kan. Want het is onder anderen al lang bij Protestanten aangemerkt / hoe sy hunne Zielwiffen / aanbiddinge der Heiligen / en diergelijke op alsulken seggens van de Vaders bouwen. Daar na van ons gedzongen om het in de Schrift te tonen: so vinden sij bij Paulus sulken voor, dat elk werk beproeft. 1. Cor. 3: 13. Daar mede meinen sij / dat hun Dagebuur gebonden is. Self gaat het bij degenen die van 't Pausdom afgeweken zyn / in veelen niet veel anders toe. Is iemant Lucerssch opgeboed; hij magh alsulken filosoof zyn als hij wil / Christus sal daatom niets plaatseljk noch sightbaarlik ten Hemel zyn geba-ren; maar wel met syn lichaam door beslotene deuren heuen gaan / of alom tegenwoordig zyn. Hoe groten taalkundige iemant zy / stemen echter niet hoe menigmaal geleerde luiden de betekenis der woorden schikken na de stel-lingen die sij verhasen hebben; meer als na d'eigenschap van styl en woorden in die tale / hen so wel bekend? Honderd pzoeben ware ik maghtig daar van bij te brengen / so de saak dat eischre of de tyd dat leed.

§. 12. Nu so veel verkeerde of onbezooft de weetenschap als de mensche hier te veel heeft; so veel komt hij doorgaans in het nutst en beste deel te kozt. Gelyk geseid is van de scholen / dat de jeugd daar loopt door 't Heidendom / eer sy 't Kristendom verstaat / bloeteljk om wat Latyn en Grieksch te leeren: so en word haar dus verze / als te teder / van de saken self niet veel geleerd. Wat Geest of Lichaam zy? waar in het wesen van de Ziel / van Engelen of Duivelen besta? wat elk van dien vermagh te weten of te doen? wat bewind of belang sij by den menschen hier op aarden hebben? Niets worden sij bijna getwaar dat d'indrukseken / hen / als geseid / van d'eerste jaren af gegeven eenigsins uitschaben magh: maar worden deselve door boozschreven oorzaken noch meer verdiept. Self op de Universteiten word dat gene minst gesoche (schoon het daar te vinden is) dat des men-schen oordeel meest verlicht en seker maakt; om dat daar af de schoozstren niet en rookt. De Wishtonst mein ik / niet groot recht also genaamd / of

dat deel der Natuurkunde, dat ons den aart en loop des Hemels leere. Die hier af syn werk wat maakt / sal so lichtelik op ander luiden seggen of waarschynlikheid niet rusten; noch de lucht met Geesten veel doozmengen / of de Geesten met de Sterren boegen en daar in verwezen.

S. 13. De voorszide voorzoordeelen renmaal ingenomen / daarna meer en meer op sulken wyse als geseid is ingeworteld / en dooz dagelyx boedsel aangewassen; daar by / dooz dit laast gemelde / van geen beter oordeel onderscheid: doen sich nergens klaarder blyken / dan in 't stuk dat wy behandelten. Want dit 1. Boek heeft ons gediend / om ons dat te doen begryppen; in boegen dat wy klaartlik sien / hoe alle die geboelens uit het Heidendom eerst ingang kregen onder 't volck der Joden / welke sonderlinge na de Babylonsche gevangenis meer berkeeringe met de Filosofen hadden / dan waanneerse noch in 't land van Kanaan van andere volkeren afgesonderd leefden; mitsdien sy vast derselber leer en zeden / so bezre als met hunne wet / so sy geloofden / niet en streden / ongeboelig met sich namen. Waar na 't eerste Christendom / uit Joden en uit Heidenen ontstaande / deselve aan sich houdende; en om 't ongelobig Heidendom te winnen / dooz veel gemaklikheids sich seer na 't selve boegende: botoden ongeboelik 't Pausdom op / dat nu meest op sulken grond berust.

S. 14. Van dit alles soudemen geheel wat anders denken / indien men 't Pausdom sleghts de eere gunde / om het nebens 't Heidendom gelyk te stellen. Want dan souden wy even seer vooz Heidensche Legenden houden / als wy de Roomsche met groot reght Leugenden, of leugens sonder ende noemen; 't gene sy van dese en gene wonderbadeu of voozspellingen hunder Goden / van lucht-schijnselen / Dromeryen / en anders vele vzeemdigheden melden. Wilik zyn ons sulke quakken / dooz vooznamer paapsche schrybers boeken dik vermengd / als uit woerpsels hunner bygelobigheid verdacht. Maar waarom insgelyx die van de Heidenen niet? waarom de paapsche schynmirakelen in 't openbaar by mond en schryft als beuselachtig uitgelacchen; en de Heidensche vertellingen / van diergelpken inhoud en gewaighte / met mond en penne oventlik vooz goed gekeurd / en tot bewys van waarheid aangehaald? Of kan d'oudheid van die schrybers of derselber tijden so veel doen / also men lichtst geloofst het gene lang verleden / of bezre van de hand is. Maar wat geeft dat aan de saak? de waarheid boegt sich na der menschen neiginge niet. Men loog by ouds / en liegt in bezre landen al so wel als heden en nabij.

S. 15. 't 13. mpns oordeels / klaar genoeg gebleken / uit alles wat in vorige stukken deses boex is bijgezaght / dat geen Mirakelen noch Orakelen / noch Wagebuur / noch Zielenspook / noch Duivels konst of list noch Letterovering noch Vaghtvechtlinge in 't Jodendom noch Pausdom is / 't gene hen van 't Heidendom niet af en quam. Wat reden kan een Protestant dan hebben / om Talmudische verdichtselen / of Paapsche Leugenschryften te verwerpen / waanneerse Joodsch of Paapsch geworden zyn; en echter diergelpke / so lang als die 't Heidendom vooz sich behoud / als waar of op het minst waarschynelyk te achten? Men verwerpe 't een so wel als 't ander /

of late 't betde blyven vooz sodanig als het is: alle voozoozdeel aan een klanf en de Aeden met de Schyft gepaard / suiver op haar selve staan.

S. 16. Datmen echter anders doet / een besondere haat des Pausdoms daar wij jongst van afgetweken en geduurig mede als in oorlog zyn / is daar d'eigentlykste oorzaak af. En d'herbozminge der Leer en kerkelike Zeden / in 't begin der naastvoozgaande eeuw / ging so seer tot dese dingen niet; die vooz 't openbaren van dien afval by de Vaders al gewoxteld waren: maar schikte sich meest tegen sulke dolingen / als by d'eerste tegenspraak dooz Luther en Calvijn gedaen / en kozt daar aan / by gevolge van gelijkmartige leerstukken / nodigft scheen.

S. 17. Dat meer is: wantmen tegen 't Pausdom (welk ik geern bekenne / datmen niet te leelik schilderen kan /) vondt den naam van Antichyft / dienmen seer gereed was te geloven / dat uit Paulus woorden 2 Theff. 2: 3-9. verklaard moest worden / en dat de Apostel daar ter plaats seft / dat d'effels komste na de werkingen des Satans en mer wonderen der leugens is: so viel het seer gereed / om hier uit den Satan met den Antichyft / dat is den Duivel met den Paus / als twee gebroeders t'saam te voegen; en so te tonen / dat de leere der Papisfen van den Duivel was. Dien volgens was het dan licht in den man te bzingen / dat de Duivel ook sijn seggen in de Leere heeft / en in de Paapsche kerk den zetel van sijn koningrijk.

S. 18. Hier van is die stijl van pzeken en van schyven / meer als 't de Leer van als 't de Zeden geldt; ook om klein verschil / als iemand by 't gemeen geboelen niet en blyft: te weten dat de Satan uitgelaten is / dat hy met geweld en list de kerk bebecht / dat hy telkens in de weer is wanneer iemand wat goeds betracht: en diergelijke meer. Daar by komt / dat mitsdien het volk sulx geerne van den Duivel hoorz / om de schuld hunz misbedryfs op sijne schouderen te schutven; of te roemen van de winst / so sp / sich van sonden eens gewacht hebbende / sulken sterken vband / die sp meinen dat hen daar toe pozt / konden tegen staan: so achten sp 't welsprekenheid / God niet licht alleen te noemen / maar den Duivel steeds daar by: in vorgen dat d'Almaghtige by na niets onderneemt / waar tegen sich de Duivel niet en stelt / of bose menschen natolijx iet bedryven / daar hen de Duivel niet toe dreef.

S. 19. Met so veel voozoozdeels komen wij tot duitlegging en vertalinge der Schyft. Wy hebben aan die dingen nooit getwypeld / en daarom ook niet ondersocht / wat van de reghte waarheid zy. En hoe souden wij die moeite doen / tot ons eigen meerder ongemak? Want het vyz gemakkelike toevalt / te geloven 't gene alleman geloofz / en te seggen wat een ander seft. Daar is ook weiniger befuly te krijgen / om de reghte waarheid na te spru- ren / om dat alle wegen de geheele weereld dooz met alsulken waght beset zyn / die niet lichtelyk iemand dooz laat.

Non cuius homini contingit adire Corinthum.

Korinthen was een schone Stad.

Maar elk en wist daar heen geen pad.

Hec

Het moet hem ernst wesen / die dooz so vele hinderingen doozbzeken / en achter sulken sake kainen sal. Daar toe sie ik beter geenen raad / als de Schrift so te verklaren / als offe niemand ooit verklaard hadde; de saken uit den grond op te halen / den reghten draad der leeringen daar in begrepen na te speuren: de beste uitleggers en vertaalders tot behulp te nemen / om spooz te vinden / en licht te hebben; maar niemand blotelik te volgen daar hy gaat dan daarmen toesen moet. Dit hoop ik in het II. Boek te doen / so God willen wy leven sullen.

§. 20. Doch dit magh booz myselfen zijn / en boozes booz ieder een die mijnen raad hier volgt: van 't gemeen is dat minder te verwoachten. Want het Pausdom is by de Protestanten niet so diep ontwoxteld / of het staat wel hier en daar weer op. De sichtbare kerk en was nooit sonder dat gebzek / datse menschlik gesagh inruimde / en by overlevering leerde. Want mitsdien dat den menschen over de kerk besteld / van Godts wege verbiedigheid toekomt; en dat vele dingen / 't uicerlik bestuur betreffende / dooz de opzienders der kerken moeten geregeld woorden: so woerd het kunst hier maas te houden; datmen om de schuld van oneerbiedigheid of ongeregeldeheid te myden / niet te veel aan't kerkelik gesagh / en booznamer leeraars algemeen gevoelen gebe. Dus heeft een groot leeraar onses tijds die sprake booz waarachtig opgenomen / *Papatus est inseparabilis ab Ecclesia.* het Pausdom is van de Kerk niet af te scheiden. Ik / die daar af aan myselfen meer bebinding hebbe / dan mogelijk iemand die heden hier te lande leeft / verwacht ook anders niet; en verneem het ook reeds / terwijl ik met dit te schryven besig ben. Des niettemin wil ik op Gods genade / versekerd dat ik waarheid schrybe / en dat mijn schryven nodig is / en dat het tot Gods hoogste eere / en veiligheid van't algemeen Gelobe strekt / daaraf ik ook alreeds veel bzughten sie; in mijn booznemen volherden / en dus met goeden moede tot de volgende boeken overgaan.